

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

მ. ქიქვიძე

გორნყვა ძველ საქართველოში

(ისტორიულ-არქეოლოგიური ნაჩვენები)

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი—1963

631.6 (C41) (09)
902.7 (47.922) + 631.6 : 626.8 (47.922) (09)
კ 498

წიგნში არქეოლოგიურ მასალებსა და წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით გადმოცემულია მორწყვის ისტორია საქართველოში უძველესი ხანიდან XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე. განსაკუთრებული ყურადღება დათმობილი აქვს მორწყვის განვითარების ეტაპებს. მოცემულია ცდა დათარიღებულ იქნას საქართველოში მოქმედი თითქმის ყოველი მეტ-ნაკლებად დიდი სარწყავი სისტემა.

გამოკვლეულია წყლისმფლობელობა და რწყვას ორგანიზაცია შუა საუკუნეების საქართველოში. საქართველოს ირიგაციის ისტორია გადმოცემულია ქართველი ხალხის სოციალურ განვითარებასთან მჭიდრო კავშირში.

შ ე ს ა მ ა ლ ი

რუ ძველი საქართველოს სამშენებლო საქმის ყველაზე დიდა და შრომატევადი ნაგებობაა და მისი გატანა ქვეყნის სასიცოცხლო ინტერესებით იყო გამოწვეული. „წყალი ასრეა—წერს ვახტანგ VI—რომე სადაც კელმწიფე წყლისა და რუს გატანას მოინდომებს, ქვეყნის შენობისა და პურის მოსავლიანობისთვის იქმს“¹. მართლაც ქვეყნის დასახლების წინაპირობა აღმ. საქართველოში ყოველთვის სარწყავი სისტემების შექმნა იყო. სარწყავ სისტემებს აშენებდა თემი, სოფელი, მონათმფლობელი. ფეოდალი, ეკლესია და სხვ. ბევრი ძველად გატანილი რუ დღესაც მოქმედი. ბევრი ნარუალად შემოგვრჩენია და ძველ საქართველოში სარწყავ სისტემათა მშენებლობის გრანდიოზული მასშტაბის უტყუარი მოწმეები არიან.

საქართველოში ყოველ ეპოქას რუს გატანის თავისი გაქანება და ტექნიკური ხერხები ჰქონდა. რამდენად ეკონომიურად ძლიერი იყო სახელმწიფო, იმდენად განვითარებული სარწყავი სისტემები ჰქონდა და, პირუკუ, რამდენად ბევრი იყო სარწყავი რუ, იმდენად ეკონომიურად ძლიერი იყო სახელმწიფო. ამიტომ ძველი საქართველოს მატერიალური კულტურის არც ერთი ძეგლი ისე თანმიმდევრულად არ გამოხატავს საქართველოს სიძლიერეს თუ უძლურებას. დაცემას თუ აღორძინებას, როგორც სარწყავი რუ.

რუ განვითარებული, მეტად ორგანიზებული კოლექტივის ნაყოფია და გასაგებია, რომ თუნდაც მარტო მისი გატანის აუცილებლობა თავისებურ დაღს ასვამს ქვეყნის სოციალურ ყოფასაც.

არ შეიძლება ითქვას, რომ ძველი ქართული ისტორიული წყაროები მდიდარია ცნობებით საირიგაციო მშენებლობის შესახებ სა-

¹ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, თბილისი, 1955, გვ. 92.

ქართველოში. „ქართლის ცხოვრებაში“ მხოლოდ ორიოდ ცნობაა დაცული, რომლებიც სარკინესა და რუსთავის რუების გატანას შეეხება. არც სხვა ისტორიული წყაროები გვამცნობენ რუთა შესახებ ბევრს. ამ ფაქტს აქვს თავისი ისტორიული გამართლება და ქართულ წყაროებში დაცულ ძენ წნობებში მეტია წყლის მნიშვნელობის გაგება და შეფასება, ქვეყნის ცხოვრებაში ვიდრე მისი უგულველყოფა. ამის შესახებ ჩვენ ქვემოთ დაწვრილებით მოგვიხდება მსჯელობა.

ისევე როგორც საქართველოს ისტორიის მრავალი საკითხი, მორწყვის ისტორიაც საქართველოში თავის დასაბამს ვახუშტი ბაგრატიონიდან იღებს. ვახუშტი მოწმე იყო იმ დიდი საირიგაციო მშენებლობისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა XVIII ს. დასაწყისის აღმ საქართველოში. ვახტანგ VI არა მარტო აკანონებდა მორწყვის ნორმებს, არამედ მთელი ენერგიით ცდილობდა კვლავ გაეღო მოშლილი რუები და აღედგინა გაპარტახებული მეურნეობა. ამიტომაც, რომ ვახუშტის თავის ცნობილ თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ არა ერთგზის უხდება აღნიშვნა: „ქციის სამქრით ველი იყო უწყლო, გაიღო ჟდ. მეფემან ვახტანგ ძველი რუ აწ ირწყვის მით და ნაყოფიერებს ფრიად“², ან „ხუნანის ველს შინა არა იყო ნაყოფი უწყლობით ჟდ მეფემან ვახტანგ გაიტანა რუ ქციის ნახიდურის ბოლოდამ და აღაშენა დაბნები. და ნაყოფიერებს ფრიად“³.

ვახუშტი მარტო ვახტანგ VI ნაღუაწ რუების ჩამოთვლით არ კმაყოფილდება, მას ფიქსირებული აქვს იმ დროის ქართლში მოქმედი დიდი რუების უმრავლესობა თუ „... სად მიდის რუ-არხები. ან ეხი გამოლებულია და როდის“⁴. მორწყვა ქართლში ვახუშტისთვის იმდენად ჩვეულებრივი ამბავია, რომ მცირე სასოფლო რუების ჩამოთვლას ერიდება და უბრალოდ აღნიშნავს „სოფელი და წყალი მისი“ რაშიც ჩვეულებრივ გულისხმობს, რომ „ეს ხეები. რომელთა გაღმა-გამოდმა სოფლები ჩარიგებულან, ამ სოფლების მრწყველია“⁵.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 37.

³ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 45, 46.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1916, გვ. 285.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დიდიდან, საქართ. ისტ. გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1960, გვ. 181.

ესეც არ იყოს, ვახუშტი ყოველ ზევს მთად და ბარად ყოფს, რომელთა მსაზღვრელად ვენახსა და ხეხილს მიიჩნევს. ვენახ-ხილიანი ზოლი ბარია, უვენახ-ხილო კი მთა⁶. „აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კი ქართლში,—წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი — უწყლო ადგილი ვენახიან-ხილიანი არასოდეს არ არის“. ამდენად სარწყავი რუ აღმოსავლეთ საქართველოში ბარის ერთ-ერთ დამახასიათებელ თვისებად გვევლინება. მეტ-ნაკლებად მორწყვას მთაშიც მისდევენ. მაგრამ ბარისთვის იგი იმდენად კანონზომიერია, რომ ვახუშტი სპეციალურად აღნიშნავს იმ ადგილებს, სადაც ეს კანონზომიერება დარღვეულია. უწყლობა ამ ადგილებში არა ინტენსიური მეურნეობის მიზეზად გვევლინება „არიან ტბის გარემოს. მუხრანის კერძ, არაგვისკენ, გრემის კერძ და ანანურის კერძით, დაბნები ვენახოვანნი, ხილიანი, მოსავლიანი და უწყლობით არა მრავალნაყოფიერნი“⁷.

სამწყუხაროდ ვახუშტის შემდეგ საქართველოს ირიგაციის ისტორიის კვლევა არ გაგრძელებულა. რუს არც მე-19 ს. ქართველი ისტორიკოსები შეხებიან. მართალია მე-19 ს. მეორე ნახევრიდან ჩნდება საკმაოდ ფართო ლიტერატურა. რომლებიც კავკასიის და კერძოდ საქართველოს სარწყავი სისტემების აღწერისა და მათი განვითარების პერსპექტივებისადმი მიძღვნილი, მაგრამ ისინი უმეტესად უცხო ავტორების მიერ არიან შედგენილი და ქართული ისტორიოგრაფია მას თავის აქტივში ვერ ჩაითვლის. აღნიშნულ შრომებში დაცულია საინტერესო ეთნოგრაფიული მასალა წყლის მფლობელობა-განაწილებაზე, მორწყვის ხერხებზე მერუის ინსტიტუტსა და მის სარგოზე. სასჯელი წყლის დახევებაზე და სხვა⁸.

⁶ ი. ჯ ა ე ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი. ტფილისი. 1930. გვ. 293.

⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 65.

⁸ აღსანიშნავია შემდეგი შრომები: С. А. Вейссенгоф-Фон, Сведения об орошении в Закавказском крае, Зап. Кавказ. отд. Импер. Русск. Техн. общества (КОИРТО), т. IV, 1871—72. მისივე, Сведения о состоянии орошения на Кавказе по 1883 г., сб. Кавк. общ. Сельского хозяйства. И. С. Хатисов. Иригация на Кавказе. Труды вольного эк. об-ва, т. 2—3, СПб, 1881. მაჩაბლის, ვერმიშვის, არღუთინსკია. ერიკოვის სტატიები შესულია კრებულში—Матер. по изуч. экон. быта Гос. Кресть. Зак. края. Жаргевის შრომა, Очерк орошения в Закавказском крае. Свод. Мат. для изуч. экон. быта Гос. Кресть. Закавказ. края, т. IV, ч. I, Тифлис, 1882.

ახალ ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველი ნაშრომი, რომელიც საქართველოს მორწყვის ისტორიას შეეხება, არის იოსებ ანთიმის შრომა „წყლის მფლობელობა და სარწყავი წყალი საქართველოში“ შრომა შესულია აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით გამოსული პეტროგრაძის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრის კრებულში და ალბათ თემა თვით განსვენებული აკადემიკოსის შერჩეულია⁹. შრომაში უმთავრესად ვახტანგ VI „სამართლის წიგნსა“ და „დასტურლამალზე“ დაყრდნობით გამოკვლეულია წყლის მფლობელობა-განაწილების ფეოდალური ნორმები.

თვით აკად. ივ. ჯავახიშვილს სპეციალური ნარკვევი სარწყავი სისტემებისადმი არ მიუძღვნია, მაგრამ რიგ შრომებში ეხება რუთა მშენებლობის ბევრ საკითხს და არკვევს მათ. ასე მაგ., „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველ წიგნში დადგენილია „სარწყავის“, „ურწყავის“ და „ურწყულის“ მნიშვნელობა ქართულ ენაში. 1948 წელს გამოსულ „მასალები ქართველი ერის მატერიალურ-კულტურის ისტორიისათვის“ განხილულია არხების მშენებლობის ტექნიკა ძველ საქართველოში და სხვა.

1937 წელს შოთა რუსთაველის იუბილესთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით ფართოდ გაიშალა მუშაობა XII—XIII სს. საქართველოს მატერიალური კულტურის შესასწავლად. სათანადო ყურადღება დაეთმო სარწყავ სისტემებსაც. ინჟ. ალ. ლოსაბერიძის მიერ შესწავლილი იქნა ძველი საქართველოს ყველაზე დიდი საირიგაციო ნაგებობები, ალაზნისა და ივრის რუები¹⁰. დადგენილ იქნა ტრასა (ალაზნის რუსთვის) ტექნიკური აღჭურვილობა და სხვა.

ალ. ლოსაბერიძემ 1958 წელს ურბნისის არქეოლოგიურ ექსპედიციასთან ერთად შეისწავლა რუის-ურბნისის რუები¹¹. აღდგენილია თითოეული რუს ძველი ტრასა და პროფილი. ალ. ლოსაბერიძე ურბნისის რუს ადრე, ხოლო რუისისას გვიან შუასაუკუნეებით ათარიღებს.

⁹ კრებული ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით. ტფილისი. 1915.

¹⁰ ალ. ლოსაბერიძე, ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1938, გვ. 211—227.

¹¹ ალ. ლოსაბერიძის ურბნის-რუისის რუებისადმი მიძღვნილი შრომა იბეჭდება ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის კრებულში, (ურბნისი II). ჩვენ ვსარგებლობთ ხელნაწერით, რომელიც დაცულია საქ. სახ. მუზეუმის ფეოდალური პერიოდის მატ. კულტ. ისტორიის განყოფილებაში.

1941 წელს საქ. სახ. მუზეუმის შრომებში—XI—B დაიბეჭდა ალ. მამულაშვილის შრომა „გრემის სარწყავი არხი“. ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს გრემის რუს ტრასის სირთულეს. რაც იმაში გამოიხატება, რომ ბევრგან რუს ხეების გადაკვეთა უხდებოდა, რაც აქვედლეების საშუალებით უნდა მომხდარიყო. რუს ალ. მამულაშვილი XII ს. ათარიღებს.

ყველაზე სრულად რუ ეთნოგრაფიულად არის შესწავლილი და ამაში დიდი დამსახურება მიუძღვის ეთნოგრაფ მ. გეგეშიძეს. 1952 წლიდან იგი აქვეყნებს მთელ სერიას შრომებისას, რომელიც საქართველოს სხვადასხვა კუთხის სარწყავი სისტემების შესწავლისადმი მიძღვნილი¹². ხოლო 1961 წელს გამოქვეყნდა მისივე შემოკლებული მონოგრაფია „სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში“^{*}.

მორწყვა მ. გეგეშიძის მიერ საქართველოს ყოველ კუთხეშია დადასტურებული და, რაც მთავარია, საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში გამოვლინდა სარწყავი სისტემების განვითარების თითოეული საფეხური წყარო-ნაკადულებით რწყვიდან — მაგისტრალურ რუმდე.

მორწყვა გეგეშიძის მოსაზრებით თავდაპირველად მთაში გაჩნდა. ბარის მორწყვა მეორადია. ამავე დროს მთისა და ბარის სარწყავ სისტემების განვითარებას დამოუკიდებელი გზები ჰქონდათ. ბარში ვითარდება მაგისტრალური რუები, რომლებიც სათავეს მდინარეებიდან იღებენ, მთის სარწყავ სისტემებს კი ძირითადად წყარო-ნაკადულები და ხევის წყლები კვებავენ.

რუს მ. გეგეშიძე ყოველი კუთხიდან იხილავს: სათავის გაკეთება. მაგისტრალური რუს გაჭრა, სანაკედლოების მოწყობა, მორწყვის ხერხები, მერუე, წყლის მფლობელობა და მორწყვის ორგანიზაცია, რწყვასთან დაკავშირებული რაციონალური თუ ირაციონალური ხერ-

¹² მ. გეგეშიძე, მორწყვის ძველი და ახალი სისტემა ტირიფონის ველზე. მას. საქ. ეთნოგრაფიისთვის, VI, 1953, მისივე—მორწყვის სისტემა ზემო სვანეთში. მასალები საქ. ეთნოგრაფიისთვის. XI, 1960. მისივე — Оросительная система Шиди-Картли. Краткие сообщения института этнографии им. Н. Миклухо-Маклая, вып. XVI, 1952.

^{*} ჩვენი ნაშრომი უკვე წარმოებაში იყო ჩაშვებული, როდესაც აღნიშნული წიგნი გამოვიდა, ამდენად მისი სათანადოდ გამოყენება ვერ მოხერხდა.

ხები, ქალა. რუ და ქალაქი, რუსთან დაკავშირებული სოციალური საკითხები. ტერმინოლოგია და მრავალი სხვა. ეთნოგრაფიულ კვლევასთან ერთად ავტორი საქართველოს სარწყავ სისტემების განხილვისას ფართოდ იყენებს ისტორიულ, არქეოლოგიურ და ბოტანიკურ მონაცემებს. რის საშუალებითაც სარწყავი სისტემების ისტორიას მრავალი საკითხი წარმატებით არის გადაჭრილი.

1960 წელს საქართველოს „ისტორიული გეოგრაფიის კრებულში“ დაიბეჭდა აკად. ნ. ბერძენიშვილის შრომა „ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან“. შრომა 1954 წლის დაზვერვითი ექსპედიციის ანგარიშს წარმოადგენს. ექსპედიცია საქართველოს სარწყავი სისტემების შესასწავლად იყო მოწყობილი და ბუნებრივია, რომ შრომაში საქართველოში მორწყვის ისტორიის მრავალი საკითხი არის წამოჭრილი და გადაწყვეტილი. პირველად ქართულ მეცნიერებაში აკად. ნ. ბერძენიშვილმა მოგვცა საქართველოს სარწყავი სისტემების განვითარების სქემა. რომელიც მჭიდრო კავშირშია ქართველი ხალხის სოციალური განვითარების ეტაპებთან. აჩვენა მორწყვის მნიშვნელობა, ჯერ მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენაში, ხოლო შემდგომ თემის რღვევასა და კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნაში. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა მორწყვის დაუკავშირა საქართველოს უძველესი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფა. ხევების წარმოქმნა.

შრომაში დადგენილია მორწყვის ქართული ტერმინოლოგია, გამოვლენილია და დათარიღებული მრავალი ძველი რუ თუ ნარუალი და მრავალი სხვა.

ჩვენ სათანადო თავებში ვრცლად ვიყენებთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის შრომას, ამიტომ მასზე აქ აღარ შეგვიჩერდებით.

1931 წელს საქართველოს წყალთა მეურნეობის სამმართველო აქვეყნებს საქართველოს სარწყავ სისტემების სქემატურ რუკებს, ამ დროს საქართველოში მოქმედი თითქმის ყველა რუს ტექნიკური აღწერილობითა და გატანის თარიღით¹³. 1931 წელს საქართველოს სარწყავ სისტემებს ჯერ კიდევ ჰქონდათ შერჩენილი ძველი პროფილი. წიგნში მოტანილი რუების აბსოლუტურ უმრავლესობას თარიღად „ძველი“ უზის. ამ ძველი რუების უმეტესობა კი მცირე სა-

¹³ საქართველოს სსრ სარწყავი სისტემები, ტფილისი, 1931.

სოფლო რუები, რომლებიც წარმოადგენენ საქართველოს ძველ სარწყავი სისტემების დიდსა და უძველეს ნაწილს. ამდინად წიგნში დაცული ცნობები ამა თუ იმ რუს შესახებ ისტორიული წყაროს მნიშვნელობისაა. ჩვენც სქემატური რუების შედგენისას და დღესაც მოქმედი რუების ტექნიკური აღწერილობისას აღნიშნული წიგნით ფართოდ ვსარგებლობთ.

საქართველოს ძველი სარწყავი სისტემების შესწავლა ჩვენ 1958 წელს დავიწყეთ პროფ. პ. ზაქარაიას ხელმძღვანელობით. თემა აღებული იქნა აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ისტორიული განყოფილებისათვის შემუშავებული პრობლემებიდან. თავდაპირველად ჩვენი თემის სათაური საქართველოს „ფეოდალური ხანის ირიგაცია იყო“ მაშინ ვფიქრობდით, რომ საქართველოს ძველი სარწყავი სისტემების დიდი ნაწილი, თუ მთლიანად არა, ფეოდალური საზოგადოების შექმნილი იყო. ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა გვექონდა მორწყვის დონეზე ანტიკურ საქართველოში და სრულიად არაფერი ვიცოდით წინაანტიკური ხანის ირიგაციაზე. თემაზე მუშაობის პროცესში გამოიჩინა, რომ საქართველოს ძველ რუთა უმრავლესობა გატანილი უნდა ყოფილიყო ჭერ ქიდევ გვაროვნული საზოგადოების მიერ (წყარო ნაკადულებით და ხევისწყლებით მორწყვა). ხოლო ანტიკურ ხანაში ძირითადად იხსება საქართველოს სარწყავი სისტემების სქემა, ფეოდალურმა საქართველომ სწრაფად კარგად განვითარებულ სარწყავი სისტემები მიიღო მემკვიდრეობად. თავისთავად იგი ანვითარებს მას, ახალ საფეხურზე აყვავს და მორწყვაში სრულყოფილ შიდა-სსს დებს. ამდინად გაფართოვდა საკვლევი საგნის ქრონოლოგიური საზღვრები და თემა-მაც სხვა სახელწოდება მიიღო.

ირიგაცია, თუმცა არა ერთნაირი ინტენსივობით, თითქმის მთელ საქართველოშია დადასტურებული. მისი როლი განსხვავებულია აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთის დაბლობი) სამეურნეო ყოფაში. თუ აღმოსავლეთში იგი კლიმატის სიმშრალის საწინააღმდეგოდ არის მიმართული, კოლხეთის დაბლობზე კარბტენიანობასთან საბრძოლველად გამოიყენება. სამწუხაროდ, ისტორიულ წყაროებში აბსოლუტურად არაფერია თქმული კოლხეთის დაბლობში მელიორაციული სამუშაოების შესახებ. არქეოლოგიურადაც იგი ნაკლებ არის შესწავლილი და ჩვენ მოკლებული ვართ სა-

შუალეებას ვიმსჯელოთ თუ რა მასშტაბით იყო განვითარებული ირიგაცია ძველი საქართველოს ერთ-ერთ მეტად დაწინაურებულ კუთხეში — კოლხეთ-ეგრისში.

კოლხეთის დაბლობს გარდა დასავლეთ საქართველოში ირიგაცია არ წარმოადგენს ძლიერ სამეურნეო ფაქტორს¹⁴. აქ მორწყვა უმეტესად ბუნებრივ ატმოსფერულ ნალექებს ეყრდნობა. ამიტომ ჩვენი კვლევა ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოში შემოვფარგლეთ.

შრომა უმთავრესად ეყრდნობა ქართლსა და კახეთში ჩვენ მიერ ნივლიანობებით თუ დაზვერვითი ექსპედიციებით გამოვლენილ მასალებს. მას არა აქვს პრეტენზია გადმოსცეს ირიგაციის დასრულებული ისტორია საქართველოში, მორწყვასთან დაკავშირებული ყველა საკითხის გათვალისწინებით. ჩვენ ყურადღება გავამახვილეთ უმეტესად მორწყვის ეტაპებზე საქართველოში და მათ ქრონოლოგიაზე. თუ ამ საკითხის გადაჭრას თავი გავართვით, ფიქრობთ მაინც საჭირო საქმე გვიკეთებია.

შრომა შესრულებულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფეოდალური პერიოდის მატ.-კულტურის ისტორიის განყოფილებაში, მისი თანამშრომლების აქტიური ხელშეწყობითა და დახმარებით.

¹⁴ გამოწვევის ზემო სიღრმის წარმოადგენს, სადაც მ. გეგეშიძემ დაადასტურა მორწყვის მეტად თავისებური სახე (იხ. მ. გეგეშიძე, მორწყვის სისტემა ზემო სიღრმეში).

თავი პირველი

აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი სარწყავი სისტემები

(წყარო-ნაკადულებით მორწყვა)

აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხის კლიმატი ერთ-მანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდება და ბუნებრივია, რომ ირაგაციის მნიშვნელობა ყველგან ერთგვარი არ არის. მელიორაციის სპეციალისტების მიერ აღმ. საქართველოში გამოყოფილია შემდეგი სარწყავი ზონები¹⁵:

1. ქვემო ქართლის ბარი, ელდარის, ყარაიისა და სამგორის ველები, თბილისის მიდამოები (დილომი, სოღანლული). აღნიშნული ზონა ხასიათდება მეტად ცხელი და გვალვიანი ზაფხულით, მცირეა ატმოსფერული ნალექების წლიური მაჩვენებელი (400—500 მმ). ნალექების შემცირება ჩრდ. დასავლეთიდან სამხ. აღმოსავლეთისაკენ მიმდინარეობს, რაც უფრო ვუახლოვდებით აზერბაიჯანის ნახევრადუდაბურ ველებს: ცუდია ატმოსფერული ნალექების განაწილება წლის დროებზე, ყველაზე მეტი ნალექი გვიანშემოდგომას მოდის, ნაკლები კი ზაფხულში, მაშინ, როდესაც მცენარე ყველაზე ინტენსიურად ხარჯავს წყალს. აორთქლება იმდენად დიდია, რომ სინოტივის წლიური ბალანსი უარყოფითია. თბილისში აორთქლება ორჯერ მეტია ნალექებზე. სამხრეთ-აღმოსავლეთით სინოტივის უარყოფითი ბალანსი კიდევ უფრო იზრდება¹⁶.

¹⁵ აღმ. საქართველოს სარწყავი ზონები აღებული გვაქვს პროფ. ივ. ჩხენკელის შრომიდან — *Орошение в сельском хозяйстве Грузии, Тбилиси, 1946*.

¹⁶ В. И. Кавришвили, *Ландшафтно-гидрологические зоны Грузинской ССР, Тбилиси, 1955, გვ. 141—142*.

აღნიშნულ პირობებში ირიგაცია წარმოადგენს მიწათმოქმედების საფუძველს, მის აუცილებელ პირობას. ინტენსიურ მორწყვას მოითხოვს სოფლის მეურნეობის ყოველი კულტურა, როგორც ზაფხულში, ისევე გაზაფხულზე.

2. შიდაქართლის ბარი წარმოადგენს პირველი ზონის უფრო ზომიერ გაგრძელებას. ზაფხული აქაც მეტად ცხელი და გვალვიანია (ატმოსფერული ნალექების მხოლოდ 5 % მოდის) ნალექების წლიური მაჩვენებელი 500 მმ-ია. შედარებით მეტი ნალექი მოდის დასავლეთით (სურამი 700 მმ), რაც დას. საქართველოსთან სიახლოვეით უნდა იყოს გამოწვეული¹⁷.

შიდა ქართლის ბარიც პირველ ზონასავით ინტენსიურად სარწყავი რაიონია, იმ განსხვავებით, რომ გაზაფხულზე ქარბი ნალექის გამო მორწყვას უფრო ზომიერი ხასიათი აქვს.

3. გარე კახეთი (საგარეჯო, კაჭრეთის რაიონები). შედარებით მეტი ატმოსფერული ნალექების გამო (624 მმ)¹⁸ არ მოითხოვს საგაზაფხულო მორწყვას.

4. ალაზნის ველი. ატმოსფერული ნალექები მერყეობს 760—1000 მმ-მდე. მორწყვას მხოლოდ ზაფხულში საჭიროებს, ისიც მეტად ზომიერად, თუმცა მის ქვემო წელში ატმოსფერული ნალექები საგრძნობლად კლებულობს (წნორის წყალი 447 მმ), რის გამოც საჭიროა საგაზაფხულო მორწყვაც¹⁹.

5. მესხეთ-ჯავახეთი — ზაფხულში სარწყავი ზონა.

უნდა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ვარდა პირველი ზონისა, სარწყავი მეურნეობის გვერდზე მეტ-ნაკლები ინტენსიობით განვითარებულია ურწყავი მიწათმოქმედებაც. ამავე დროს რამდენადაც ზომიერი კლიმატის შემცველია ესა თუ ის მხარე, ურწყავის ხვედრითი წონა მატულობს (მაგ. კახეთში ყანები საერთოდ არ ირწყევება). ურწყავი მიწათმოქმედება საქართველოს თავისებურებას წარმოადგენს, ამით იგი საგრძნობლად განსხვავდება სხვა სარწყავი ქვეყნებისაგან, ისეთი ახლო მეზობლებისაგანაც კი, როგორიც სომხეთი და აზერბაიჯანია. ეს გარემოება კი საქართველოს სარწყავი

¹⁷ ი ქ ე ე, გვ. 106.

¹⁸ ი ქ ე ე, გვ. 141.

¹⁹ ი. ნ ხ ე ნ კ ე ლ ი, სასოფლო-სამეურნეო მელიორაცია, თბილისი, 1949, გვ. 31.

სისტემების ისტორიის მკვლევარს დამატებით სიძნელეებს უქმნის ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში, სადაც მიწათმოქმედება თავიდანვე დაეყრდნო ხელოვნურ მორწყვას, მიწათმოქმედების განვითარების მანქანებელი ყოველი ფაქტი, უმეტეს შემთხვევაში ირიგაციის დადასტურებაც არის.

ჩვენში კი არქეოლოგიურ მონაცემებს მეტი სიფრთხილით უნდა მოვეპყრათ. თქმა არ უნდა, რომ პირველი სარწყავი სისტემების კვალი ჩვენამდე არ მოაღწევდა. მსჯელობა, როდის და სად ჩაისახა სარწყავი მიწათმოქმედება აღმ. საქართველოში, რა ხასიათი უნდა ჰქონოდა მორწყვას, როგორი იყო მისი შემდგომი განვითარება, შეიძლება მხოლოდ მთელი რიგი არქეოლოგიური და გეოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით. არქეოლოგიურ ძეგლთა განუხილვადობა, ქრონოლოგიური ფენების მონაცვლეობა, კლიმატური და ჰიდროგრაფიული მონაცემები, ძეგლთა ხასიათი დაბოლოს, იმ საზოგადოების საწარმოო იარაღებისა და შესაბამისად სოციალური განვითარების სურათი, რომელსაც განხილული ძეგლი ეკუთვნის.

ჩვენ არა გვგონია, რომ მიწათმოქმედება საქართველოში თავიდანვე დაფუძნებული ყოფილიყო ხელოვნურ მორწყვაზე. პირველ მიწათმოქმედთა ნამოსახლარები უმეტესად დას. საქართველოში გვხვდება²⁰. სამუშაოდ, ნეოლითური ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოში მეტად ფრაგმენტალურად არის წარმოდგენილი, მაგრამ რაც აღმოჩენილია, ისიც შედარებით ზომიერი კლიმატის შემცველი ადგილებიდან მოდიან (ლაგოდეხი, ალვანი). ირიგაცია მიწათმოქმედებაში აუცილებელი ღონისძიებაა და არა თვითმიზანი, ამიტომ ვერ გავიზიარებთ მ. გეგეშიძის მოსაზრებას, რომ სარწყავი მიწათმოქმედება პირველადი და ურწყავი მეურნეობა მისგან არის განვითარებული²¹.

საქართველოს და ამიერკავკასიის არქეოლოგიაში დადასტურებულია მეტად საგულისხმო მოვლენა, რომლითაც, ვფიქრობთ, დაახლოებით მაინც შეიძლება წარმოდგენა რა დროს და სად ჩნდება ჩვენში პირველად ირიგაცია.

²⁰ ნ. ზეზინიშვილი, (კილაძე), პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში, ისტ. ინსტ. შრომ., ტ. II, 1956. გვ. 288. საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959. გვ. 59.

²¹ მ. გეგეშიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 195.

ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ ამიერკავკასიის ბარში შუაბრინჯაოს ხანის შემცველ ძეგლებს ნაკლებად ვხვდებით, რომ უკვე აღრებრინჯაოს ხანიდან ბარში ინტენსიური ცხოვრება ქრება და ეკონომიური ცენტრი მთაში გადადის. ჩვენთვის საინტერესოა გავარკვიოთ, თუ რა მიზეზმა აიძულა ბარის მოსახლეობა მასიურად დაეტოვებია ბარი და მთისთვის მიემართა. ბ. პიოტროვსკი ამ მოვლენას შემდეგნაირად ხსნის:

«Рост поголовья скота и необходимость обеспечить скот кормовой базой привели к освоению высокогорных лугов, богатых травой. Но эти луга сезонные, и постоянные поселения в их зоне существовать не могли; поэтому скотоводство приняло форму полукошевого-отгонного с выгоном скота в горы на летнее время. Новый вид скотоводства оторвал его от земледелия и мы видим, что в начале II тысячелетия до н. э. земледельческие поселения энеолитического времени в низинах затухают, жизнь на них прекращается примерно на целое тысячелетие..

Нет сомнения в том, что в начале II тысячелетия до н. э. происходит смена местожительства, связанная с тем, что ведущей формой хозяйства становится скотоводство».²²

რიგი მეცნიერებისა ბარიდან მოსახლეობის მთისაკენ ლტოლვას ხსნის ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარებით და ამასთან დაკავშირებით ეკონომიური ცენტრის მთაში გადაწევაზე. არ გამორიცხავენ აგრეთვე მესაქონლეობას, კერძოდ, მეცხვარეობის როლს, რომელიც ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების პარალელურად მიმდინარეობს ²³.

ვფიქრობთ, მოტანილი მოსაზრებები არასრულია და მთლიანად ვერ ხსნიან ბარის მოსახლეობის მთისკენ ლტოლვის მიზეზებს. რა თქმა უნდა, მესაქონლეობამ გარკვეული როლი ითამაშა ბარში ინტენსიური ცხოვრების კვალის გაქრობაში, მაგრამ არა იმ მიმართებით, როგორც ბ. პიოტროვსკი ფიქრობს. კიდევაც რომ დაუშვათ აღრე და შუა ბრინჯაოსათვის მესაქონლეობის მომთაბარეობაზე გადას-

²² Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. СА ХХІІІ, М., 1955, გვ. 6.

²³ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 105, 106. დ. მუსხელიშვილი, გ. ციტიშვილი, შიდა ქართლის დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, თბილისი, 1960, გვ. 190—191.

ვლა, ამ მოვლენას არ უნდა გამოეწვია ბარში მოსახლეობის „ათხე-
ლება“ და, პირიქით, ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ სწორედ მწყემს-
ურმა, მომთაბარე მესაქონლეობამ, მიწათმოქმედებასთან ერთად,
განაპირობა ბარის მკიდრო დასახლება გვიანბრინჯაო-ადრეკინის
ხანაში.

მომთაბარე მესაქონლეობას ბარის საზამთრო საძოვრები ისევე
ჭირდება, როგორც მთის საზაფხულო იალალები. მაშ რატომ უნდა
გამოეწვია მეცხოველეობის ამ ფორმის მეურნეობაზე გადასვლას
ბარის მოსახლეობის მთისკენ დენა? შეიძლება დავუშვათ, რომ მომ-
თაბარეობას, მეცხოველეობას გამოეწვია მთის გარკვეული წინსვლა,
მაგრამ არა ბარის ხარჯზე.

ბრინჯაოს ხანაში მთა და ბარი, ვფიქრობთ, გაგებული უნდა
იქნენ როგორც გეოგრაფიული ტერმინები და არა სამეურნეო ზონე-
ბი. პრიმიტიული მიწათმოქმედების დროს ბარისა და მთის მეურ-
ნეობებში მაინცდამაინც დიდი განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო. ბა-
რის და მთის სამეურნეო ზონებად ჩამოყალიბება უფრო გვიან უნდა
მომხდარიყო და თუ მთაში უპირატესად მესაქონლეობას მისდევენ,
ეს გამოწვეულია არა ბარის [მესაქონლეობისათვის] უფარგისობაჲ,
არამედ მთის ინტენსიური მიწათმოქმედებისათვის შესაბამისობით.
ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს რომ მთაში მიწათმოქმედება არ გან-
ვითარებულა. კავკასიის ეთნოგრაფიაში დამოწმებულია მთის მიწათ-
მოქმედების თავისებური სახე, რომელიც სამიწათმოქმედოდ ვარგ-
ის ნაკვეთების მაქსიმალურად გამოყენებას ეყრდნობა, და ჩვენთვის
მით უფრო საინტერესოა, რომ არქაული პირველყოფილი მიწათმოქ-
მედების ღრმა კვალს ატარებს. მთის მიწათმოქმედების არქაულობა
აძლევს მიზეზს პროფ. გ. ჩიტაიას დასვას საკითხი, რომ
*Дальнейшее изучение этой культуры, как нам кажется, мо-
жет пролить свет на решение проблемы о горном или долин-
ном происхождении первичного земледелия*²⁴.

შუაბრინჯაოს ხანაში მთის დაწინაურების მიზეზად მეტალურ-
გიის განვითარებას ვერ ჩავთვლით. მართალია, ლითონის წარმოებამ
საგრძნობლად დააწინაურა მთის ის რაიონები, სადაც სპილენძი იპო-

²⁴ Г. Ч и т а я, Горное земледелие на Кавказе. Мат. საქ. ეთნოგ. XI,
1961, გვ. 55.

ვება. მაგრამ მთელ მთიანეთში სპილენძის საბადოები არ არის და-
დასტურებული. სპილენძი არ იპოვება თუნდაც თრიალეთში —
აღმოსავლეთ საქართველოს შუაბრინჯაოს ხანის კულტურაზე ხომ
ძირითადად თრიალეთით ვმსჯელობთ.

ის ფაქტი, რომ აღმ. ამიერკავკასიის ბარის არქეოლოგიური
ჰორიზონტები შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებს ნაკლებად შეიცავენ.
ჩვენი აზრით გამოწვეული უნდა იყოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხა-
ნის მეურნეობის, კერძოდ მიწათმოქმედების განვითარების
დაბალი დონით და აღმ. ამიერკავკასიის კლიმატის სიმშრალისაკენ
მიდრეკილებით, რომელსაც ზემოთ დაწვრილებით შევხებით.

არქეოლოგიაში დადასტურებული ფაქტია, რომ ენეოლით-ად-
რებრინჯაოს ხანაში აღმ. ამიერკავკასიის კლიმატი გაცილებით ნო-
ტიო იყო. რასაც ხელს უწყობდა ამეამად გაშიშვლებულ ველებზე თუ
ზეგნებზე ხშირი ტყის საბურველის არსებობა³⁰. კლიმატის ეს სირ-
ბილე თავისთავად ხელს უწყობდა ამიერკავკასიის და კერძოდ აღმ.
საქართველოს მთისა და ბარის შედარებით მჭიდრო დასახლებას
ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში. ჩვენ მხოლოდ ბარში არსებული
ძეგლები გვაინტერესებს, თუმცა ენეოლით ადრებრინჯაოს ხანაში
მთისა და ბარის მოსახლეთა კულტურებს შორის რაიმე არსებითი
განსხვავება არ შეიმჩნევა. =

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მეურნეობის დასახასიათებლად
ვფიქრობთ საქმარისია ერთ-ერთი ძეგლის მიმოხილვა, რადგანაც
აღმ. საქართველოში დამოწმებული ყველა ამ დროინდელი ძეგლი
მეურნეობის ერთიდაიგივეობით და განვითარების თანაბარი დონით
ხასიათდებიან. ამ მხრივ აღმ. საქართველოს ბარში დამოწმებული
ძეგლებიდან ყველაზე სრულყოფილი და კარგად შესწავლილი ძეგ-
ლი, ჩვენი აზრით, „ქვაცხელის გორა“, ან როგორც მას მეორენაირად
უწოდებენ „ტვლეპია ქოხი“ სოფ. ურბნისთან.

„ქვაცხელის გორის“ გათხრა დაიწყო 1955 წელს საქართველოს
სახ. მუზეუმის ურბნისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (გამ-
თხრელი არქეოლოგები აღ. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი). იგი მდებარეობს
სოფ. ურბნისიდან აღმოსავლეთით, მისგან 2-2,5 კმ დაშორებით
მტკვრის მარცხენა ნაპირის ამაღლებულ ტერასაზე. მასზე

³⁰ Б. Б. Пиотровский II, Археология Закавказья, Ленинград, 1949, гл. 33, Очерки истории СССР, Москва, 1956, гл. 131.

დამოწმებულია 6 ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი ფენა. ყველა ფენა უკლებლივ შეიცავს მესაქონლეობასთან და მუშათმომკმედებასთან დაკავშირებულ ნივთებს: ცხოველების ძვლები და თიხისაგან გამოძერწილი ფიგურები, ნამგლის ქაეის ჩასართები, მარცვლეულის ძნა, მესაქონლეობის პროდუქტების და მარცვლეულის შესანახად გამოსაყენებელი სხვადასხვა ზომის კურკლები და სხვა მრავალი²⁶.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ზედა ფენაში ნაპოვნი ირმის რქის სახენელი იარაღი. რქა სამტრიაა. შუა ტოტი წაქრილი აქვს, უკანა ტოტი წამახული, სამუშაო ტოტი ბოლოსკენ ბრტყულადაა გათხრილი, ზემო ნაწილში კი ცერად. აღ. ჭავახიშვილისა და ლ. ლლონტის დაკვირვებით „ამ იარაღით ისეთი სამუშაო სრულდებოდა, რომლის დროსაც მისი სამუშაო ნაწილი თითქმის რქის ძირამდე ჯდებოდა მიწაში; ამრიგად საფიქრებელია, რომ სახენელის ბრტყელი წვერი კრიდა მიწას, ხოლო ზემო ნაწილი აფხვიერებდა და აკეთებდა კვალს“

ზემოთ მოტანილი იარაღი რომ სახენელად გამოიყენებოდა. ეს ექვს შეიძლება არ იწვევდეს, მითუმეტეს, რომ მიწის დასამუშავებელი სხვა იარაღი ქვაცხელაზე არ აღმოჩენილა. შესაძლებელია აგრეთვე გამწევ ძალად საჭონელი გამოყენებულიყო. მაგრამ საექვეა მას სახენელ-საკვეთელის ფუნქციის შესრულება შეძლებოდეს და საერთოდ სამუშაო ტოტი ძირამდე ჩასულიყო მიწაში. ცნობილია. რომ პირველყოფილი სახენელები მეტისმეტი სიმსუბუქის გამო მოწას კი არ ხნავდნენ ამ სიტყვის თანამედროვე გაგებით, არამედ მხოლოდ ფხაჭნიდნენ მას²⁷. მიწა რომ უკეთესად დამუშავებულიყო ხენა მიდიოდა ორი ერთმანეთის გადამკვეთი მიმართულებით²⁸. ავგვარად, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში მიწის დასამუშავებლად სახენელი იარაღის გამოყენების დაშვებაც კი მიწის მხოლოდ ზედაპირულ დამუშავებას გვაგვარაუდებინებს.

მიწის ზედაპირული დამუშავება კი მიწას მალე ფიტავს და იგა მოსავალს აღარ იძლევა. მ. კოსტენი აღნიშნავს, რომ მიწის ზედაპი-

²⁶ აღ. ჭავახიშვილი, ლ. ლლონტი, ურბნისი I, თბილისი, 1962, გვ. 45.

²⁷ Гордон Чанлд, Прогресс и Археология, М., 1949, გვ. 49.

²⁸ Antiquity, № 77, March, 1946, გვ. 38.

რულად დამუშავების პირობებში, ნაკვეთის მხოლოდ რამდენიმე სეზონის განმავლობაში შეეძლო მოსავლის მოცემა, რის შემდეგაც იგი იფიტებოდა და საჭიროებდა ხანგრძლივ დასვენებას²⁸. მიწათმოქმედი იძულებული იყო ახალი ნაკვეთი მოეშადებია დასათესად. გამოფიტულ მიწას გაცილებით ხანგრძლივი დასვენება ჰქონდა. ვიდრე მას მოსავლის მოცემა შეეძლო, რის შედეგადაც საჭირო ხდებოდა სულ ახალი და ახალი ნაკვეთების მომზადება, უკანასკნელი კი ძირითადად ტყის ხარჯზე მისი ახლებად აღებით ხდებოდა. ნ. ბერძენიშვილმა პირველყოფილი სამიწათმოქმედო იარაღების განხილვისას ნეოლითის დროიდან დაამოწმა ჩვენში „მიწის დამუშავება ახალ აღებით, მიწის წინასწარი მომზადება დასამუშავებლად“²⁹. სათესი ნაკვეთების ხშირი ცვლა მოითხოვდა მიწის დიდ მასივებს, რომელზედაც ტყე სრულებით ნადგურდებოდა. ო. ჯაფარიძე ფიქრობს, რომ ახალი სათესი ფართობების ძიებაში შესაძლებელია ადგილი ჰქონოდა სოფლების აყრას და ახალ ადგილებზე დასახლებას³⁰. ო. ჯაფარიძის მოსაზრების მართებულობას უნდა ადასტურებდეს ის ფაქტი, რომ ქვაცხელის ენეოლით ადრებრინჯაოს ექვსი ნაშთისაგან, მხოლოდ ერთი C₁ ფენა არის კატასტროფის შედეგად დანგრეული (ნახანძრალი). სხვა ფენებს ასეთი ნგრევის კვალი არ ეტყობათ. ჩანს, რომ ქვაცხელა დროდადრო ხანგრძლივად მიტოვებული უნდა ყოფილიყო. პრიმიტიული მიწათმოქმედების დროს მოსახლეობის ადგილგადანაცვლება არქეოლოგიაში დადასტურებული ფაქტია³¹.

ტყის ინტენსიურ განადგურებას ხელს უწყობდა სულ უფრო და უფრო მზარდი მესაქონლეობა. ბ. პიოტროვსკი აღნიშნავს³² და ქვაცხელის ოსტოლოგიური მასალაც ადასტურებს, რომ ენეოლით ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე განსაკუთრებით მრავლდება წვრილფეხა საქონლის ძვლები. წვრილფეხა საქონლის მომრავლება მეცხოველეობის მწყემსურ მეურნეობაზე გადასვლას გულისხმობს. უკანასკნელი მოვლენა კი ტყის დიდი მასივების საძოვარ სათიბებად ქცევას ნიშნავს. ამგვარად, მიწათმოქმედების დაბალი დონე და

²⁸ ა. М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры, М., 1955, გვ. 66.

²⁹ ნ. ბერძენიშვილი (კილაძე), დასახ. ნაშრ., გვ. 295.

³⁰ ო. ჯაფარიძე, ლითონის წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 47. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 85.

³¹ Гордон Чаялд. Древнейший Восток, М., 1956, გვ. 45.

³² Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства, გვ. 6.

მზარდი მესაქონლეობა. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში იწვევდა ტყის მასიურად განადგურებას, რასაც თავისთავად სინოტივის გაქრობა და კლიმატის გამშრალეობა უნდა მოჰყოლოდა. ამ დროისათვის აღმ. ამიერკავკასიაში კლიმატის გამშრალეობა რომ უკვე დაწყებული იყო და მოსახლეობას მიწაზე მოსავლის აღებისათვის გარკვეული გვალვის საწინააღმდეგო ღონისძიების ჩატარება უხდებოდა. ამას არქეოლოგიური მონაპოვარიც ადასტურებს.

ქვატხელის C1 ფენაში აღმოჩნდა ძნა, როძელიც რბილი ხორბლისა და მრავალშქრივი ქერის მარცვლებს შეიცავდა. ერთ ძნაში ქერისა და ხორბლის მარცვლების აღმოჩენა შერეული თესლით თესვას ადასტურებს³³. ანალოგიური მოვლენა დამოწმებულია აგრეთვე შენგავითის ენეოლითურ ნამოსახლარზე³⁴ და უფრო გვიან ურარტული პერიოდისათვის კარმირ-ბლურზე³⁵. ჩანს, რომ იგა საერთო მოვლენაა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. შერეული თესლის თესვა დამოწმებულია აგრეთვე ქართლის ეთნოგრაფიაში პროფ. გ. ჩიტაიას მიერ. უკანასკნელ შემთხვევაში აღგილი ჰქონდა დიკისა და ქერის შერევას, რაც გამოცდილი მეურნეების თქმით იმით ყოფილა კარგი, რომ „ქერი უფრო ადრე მოდის, ვიდრე დიკა და უფრო მაღალიც იზრდება, ქერი მასზე დაბალ დიკას უჩრდილებს და ამის გამო დიკა გვალვას ადვილად იტანდა“³⁶. შერეული თესლით თესვის, როგორც გვალვის საწინააღმდეგო რაციონალური ხერხის გამოყენება მრავალმეტყველია. გარდა იმისა, რომ ამიერკავკასიის კლიმატის გამშრალეობა უკვე დაწყებული და საკმაოდ შორს წასულ უნდა ყოფილიყო, ზემოთ მოყვანილ ფაქტი იმის საბუთადაც გამოგვადგებოდა, რომ ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში აღმ. ამიერკავკასიაში მცხოვრებ ტომებს ხელოვნური რწყვის პრაქტიკული გამოყენება ჯერ არ უნდა ჰქონოდათ. იგივე ფაქტი ამიერკავკასიაში მიწათმოქმედების უძველესობაზე მიუთითებს და ამიერკავკასიის

³³ ალ. ჭავჭავაძე, ლ. დლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 45.

³⁴ Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства..., გვ. 5, მისივე. Археология Закавказья, გვ. 33.

³⁵ Б. Б. Пиотровский, история и культура Урарту, Ереван, 1944, გვ. 177.

³⁶ გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა. მიმომხილველი. 1949, ტ. I, გვ. 180.

ტომებს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში ახასიათებს გამოცდილ მე-ურნეებათ, რომლებსაც მიწათმოქმედების საკმაოდ დიდი ემპირიული ცოდნა გააჩნიათ. შერეული თესლით თესვა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანებში, ვფიქრობთ, ამართლებს მეცნიერებაში მიღებულ აზრს კავკასიის კულტურული ზორბლის ერთ-ერთ სამშობლოდ მიჩნევისა³⁷.

შერეული თესლით თესვა, რა თქმა უნდა, გვალვის საწინააღმდეგო ერთადერთი ხერხი არ იქნებოდა, რომელსაც ენეოლით ადრებრინჯაოს ხანაში იყენებდნენ. ქართულ ეთნოგრაფიაში დამოწმებულია არა ერთი რაციონალური თუ ირაციონალური გვალვის საწინააღმდეგო ხერხი³⁸, რომელთაგანაც ზოგიერთი შეიძლება ამ დროს უკვე გამოიყენებოდა.

კლიმატის თანდათან სულ უფრო მზარდი გამშრალეობა, მალე მიწათმოქმედებისათვის გადაულახავ დაბრკოლებად უნდა ქცეულიყო. ჩვენ არ ვფიქრობთ, რომ ტყეების უკან დახვევა და აღმ. საქართველოს თანამედროვე კლიმატის ჩამოყალიბება ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში უკვე დამთავრებული იყო. მაგრამ ტყის ინტენსიური ჩეხვა და მისი პირდაპირი შედეგი გვალვა უკვე იმ ზომამდე იქნებოდა მისული, როდესაც მიწაზე ზედაპირული დამუშავებით მოსავალი აღარ მოიწეოდა. მოსალოდნელი კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად მოსახლეობა უნდა აყრილიყო და უფრო ზომიერი კლიმატის მქონე საცხოვრებელ ადგილებს ძიებაში უნდა მიჰყოლოდა ტყეს სთებისაკენ ან მიემართა გვალვის საწინააღმდეგო ისეთი რადიკალური საშუალებისათვის, როგორიც ხელოვნური რწყვა არის.

ჩვენ არა გვაქვს რაიმე ხელმოსაყიდი საბუთი. რომელიც ირიგაციის არსებობას მიუთითებდეს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში თვით. ძეგლთა აღმოჩენა ისეთ ადგილებში, სადაც რწყვა მეტაოროთულ საირიგაციო ნაგებობის გაყვანასთან არის დაკავშირებული. თავისთავად ირიგაციის ამ დროს არსებობას უარყოფს. მაგალითისათვის შეიძლება ისევ ქვაცხელაზე მივუთითოთ. ამჟამად ქვაცხე-

³⁷ П. М. Ж у х о в с к и й. Культурные растения и их сородичи, М., 1950, გვ. 23—24.

³⁸ გ. ჩ ი ტ ა ი ა. ეთნოგრაფიული მოგზაურობა აღბელაღის რაიონში. საქ. სახ. მეზღოპის მოამბე. IV—B. გვ. 70. მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, რწყვის ძველი და ახალი სისტემა ტირიფონის ველზე. მას. საქ. ეთნოგრაფიისათვის. VI. თბილისი. 1953. გვ. 74—75, 79—82.

ლას მიდამოები ურწყავია. ურბნელ მოხუცებულთა გამოცემით ახლო წარსულში იგი სარწყავი ყოფილა და ირწყვებოდა სოფ. ურბნისის რუთი. ურბნისის რუ, რომელსაც მის პარალელურად მიმდინარე რუს განსასხვავებლად „ზედა რუს“ უწოდებენ. გამოდის მდინარე ლიხვიდან, ურბნისიდან 23 კმ დაშორებით ამავე დროს მისი ტრასა იმდენად რთულია, ხოლო თვით რუ ისეთ რთულ ტექნიკურ ნაგებობას წარმოადგენს, რომ მისი ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში, გაყვანაზე ლაპარაკიც ზედმეტია. თვით ქვაცხელას წყაროები სარწყავად არ გამოდგებოდნენ. მეორეს მხრივ ქვაცხელას გორა პერიოდულად მიტოვებული ყოფილა, ხოლო ადრებრინჯაოს ხანაში ისე, როგორც მისი თანამედროვე აღმ. საქართველოს ბარში მდებარე არაერთი ნამოსახლარი, უკვე საბოლოოდ უკაცრიელდება. მასზე ცხოვრება გვიან ანტიკურ ხანაში ახლდება, როდესაც ზემოთ მოხსენებული რუ უკვე გატანილი იყო. ხელოვნური რწყვა კი ისეთი ფაქტორია, რომელიც მოხეტიალე ცხოვრებას გამოირიცხავს და მოსახლეობას მკვიდრად ამაგრებს მიწას.

ამგვარად, არ იცოდა რა ხელოვნური რწყვა კლიმატის გამშრალების მომენტისათვის მოსახლეობა იძულებული იყო მიეტოვებ ბარი და საცხოვრებლად მთისათვის მიემართა, ან უფრო ზომიერ კლიმატის მქონე სხვა ადგილებისათვის. ჩვენი მოსაზრება რომ მართებული უნდა იყოს, ამას დასაძლეთ საქართველოს არქეოლოგიაც ამოწმებს, სადაც შუაბრინჯაოს ხანაში მოსახლეობის ათხელება არა ჩანს³⁰. ბარის მიტოვება არ უნდა იყოს გაგებული ისე, რომ ბარი მთლიანად დაცარიელდა და იგი უკაცრიელი შეიქმნა, არამედ ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანასთან შედარებით მოსახლეობამ იქლო რა თქმა უნდა, შედარებით ზომიერი კლიმატის მქონე ადგილებში ცხოვრება კვლავაც გრძელდებოდა ისევე, როგორც მეტად მშრალი ზონების (შიდა ქართლის ვაკე — სამგორისა და გარდაბნის ველები) შედარებით სრული დაცარიელება უნდა ვივარაუდოთ.

ბარის ათხელებას პერიოდული ხასიათი ჰქონდა, უკვე შუა ბრინჯაოს ბოლო პერიოდში მოსახლეობა იქერს ბარის მისადგომ „მთის-ძირა ზოლს, ხოლო გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ეს ადგილები, დ. მუსხელიშვილისა და გ. ცუტიშვილის გამოთქმა რომ ვი-

³⁰ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 16. ო. თ. ქ ა ჟ ა რ ი ძ ე. დაზვერეობა ექსპედიციის გურიაში, საქ. სახ. მუზ. მოამბე, XV—B, გვ. 116.

მართ, „დღევანდელი სიმჭიდროვით არის დასახლებული“⁴⁰. მოსახლეობის მთიდან ბარისაკენ უკუსვლა მრავალი მიზეზით იყო განპირობებული. მათ შორის მთავარი ისაა, რომ მთას მკაცრი ბუნებისა და სამიწათმოქმედოდ გამოსადეგი ნაკვეთების შეზღუდულობის გამო შეუძლია გამოყვების მოსახლეობის მეტისმეტად რეგლამენტირებული რაოდენობა⁴¹. ნამატმა იძულებულია დატოვოს მთა და საცხოვრებლად ბარს მიაშუროს. მოსახლეობის მთიდან ბარში დენას ხელს უწყობდა სულ უფრო მზარდი მესაქონლეობა, რომელიც შუაბრინჯაოს ბოლოსა და გვიანბრინჯაოს ხანაში საბოლოოდ გადადის მომთაბარეობაზე⁴², დაბოლოს ბარის კვლავ ინტენსიური ათვისება განპირობებული იყო საწარმოო ძალთა და კერძოდ მიწათმოქმედების შემდგომი ზრდით შუაბრინჯაოს ხანაში.

პროგრესს განიცდის უპირველესად მიწის დასამუშავებელი იარაღები. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ქვაცხელის ენეოლით-ადრე-ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე დადასტურებულია ძვლის სახვნელი იარაღი, რომელშიაც, გამთხრელი არქეოლოგების აზრით, გამწევე ძალად პირუტყვი უნდა გამოყენებულიყო. მეცნიერთა შორის არ არის დავა იმის შესახებ, რომ შუაბრინჯაოს ბოლოსა და გვიანი ბრინჯაოს ხანაში ამიერკავკასიაში სახვნელად უნდა გამოყენებულიყო ხის გუთანო. პროფ. გ. ჩიტაიას მიერ ამ ხაზით ჩატარებული რკვევა ამას ექვემდებარება ხდის⁴³.

შუაბრინჯაოდან არის საქართველოში დადასტურებული ბრინჯაოს თოხი⁴⁴. მართალია, ლითონის თოხები შუაბრინჯაოს ხანაში მხოლოდ დასავლეთ საქართველოდანაა ცნობილი. და გვიანაც იგი

⁴⁰ დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 192.

⁴¹ გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, გვ. 365 მისი ცე, Горное земледелие на Кавказе, გვ. 55.

⁴² ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1957. გვ. 106. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 155.

⁴³ გ. ჩიტაია, რაქული სახვნელი, ენიშვის მონაბე, ტ. I, 1937, გვ. 286. მისივე—К вопросу о происхождении Абхазских пахотных орудий, საქ. მეცნ. აკად. მონაბე, ტ. II, № 4, 1941, გვ. 375. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 107. თთ. ჯაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები დას. ქართულ კულტურაში, თსუ შრომები, გვ. 199. ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 106; Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, გვ. 71.

⁴⁴ ოთ. ჯაფარიძე, დაზვერვითი ექსპედიცია გურიაში, გვ. 116.

კოლხური კულტურის დამახასიათებელი ჩანს⁴⁵, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ მომენტს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში აღმ. საქართველოდან იპოვება ლითონის თოხები⁴⁶, და აღმ. საქართველოს ნაწილი, კერძოდ, შიდაქართლი, სწორედ შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოსა და გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე დასავლეთ ქართული კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის⁴⁷, ვფიქრობთ, ძალიან შემცდარი არ ვიქნებით თუ ვიტყვით, რომ აღმ. საქართველოს ბარის კვლავ ათვისების პროცესში მიწათმოქმედებაში გამოიყენებოდა ლითონის თოხიც. =

ბოლოს ბარის ინტენსიურ დასახლებაში გადამწყვეტი როლი უნდა ეთამაშა, ჩვენის აზრით, ხელოვნურ რწყვას. მეცნიერებაში არაფერია თქმული იმის შესახებ, თუ რა ეპოქიდან არის სავარაუდო ამიერკავკასიაში ირიგაცია. მხოლოდ ბ. პიოტროვსკი გაკვრით აღნიშნავს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში ამიერკავკასიაში უკვე არსებობდა მარტივი სარწყავი სისტემები. სარწყავად იყენებდნენ მთის წყლებს და მიწათმოქმედება წარმოებდა მთის ფერდობებსა და ძირზე⁴⁸. ვფიქრობთ. მინდვრების მორწყვა ამიერკავკასიაში და კერძოდ აღმ. საქართველოში უფრო ადრე, შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულს მაინც უნდა გაჩენილიყო. ჩვენში უძველესი სარწყავი სისტემების მატერიალური ნაშთები შემონახული არ არის, საერთოდ არხი მატერიალური კულტურის იმ კატეგორიას ეკუთვნის, რომელიც ყველაზე ძნელი დასათარიღებელია. ჩვიულებრივ, სარწყავი სისტემები მისი მოქმედების რაიონის არქეოლოგიური ძეგლებით თარიღდება. ინტენსიურ სარწყავ ქვეყნებში ცენტრალური და წინა აზია, ჩრდ. აფრიკა და სხვ. მიწათმოქმედების კვალის აღმოჩენაც კი ხელოვნური რწყვის დადასტურებაა. აღმ. საქართველოში კი, სადაც სარწყავი მიწების გვერდზე ურწყავი მიწების საკმაოდ მოზრდილი მასივებია, მიწათმოქმედება ყველგან სარწყავი არხის არსებობას როდი გულისხმობს. მაინც ზოგიერთი მომენტის გათვალისწინებით შეიძლება

⁴⁵ ოთ. ჭაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები..., 188.

⁴⁶ ოთ. ჭაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები..., 18.

⁴⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 135. ოთ. ჭაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები..., გვ. 135.

⁴⁸ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, гв. 72. Развитие скотоводства... гв. 17. Очерки истории СССР, гв. 194.

ხელოვნური რწყვის სათავე აღმ. საქართველოში შუაბრინჯაოს ხანაში ვიგულისხმობთ.

მთავარი მომენტი ის არის, რომ შუაბრინჯაოს ხანაში იწყება ბარის მიმდგომი მთისძირა ზოლის კვლავ ინტენსიური დასახლება, ცოცხლობა მიტოვებული სამოსახლო გორები და მრავალი ახალი გორა ჩნდება. ჩვენ ქვემოთ უფრო დაწვრილებით შევვხებით ბარი! მოსასლეთა ამ დროის მეურნეობას. აქ აღენიშნავთ, რომ ახალშენთა დიდი ნაწილი მიწათმოქმედია, ხოლო მიწათმოქმედების ინტენსიური წარმოება აღმ. საქართველოს ბარში ხელოვნურ რწყვაზე მიუთითებს.⁵⁰

უკლებლივ ყველა მკვლევარი, ვინც კი ირიგაციის ისტორიას შეხებია, ხელოვნური რწყვის სამშობლოდ მთიან და მთისძირა ზოლს მიიჩნევს, სადაც ყველაზე უკეთესი პირობები იყო ირიგაციის ჩასახვისათვის წყარო-ნაკადულთა სიუხვის გამო⁵¹. კავკასიაში დამოწმებული მთის მიწათმოქმედების ერთ-ერთი მთავარი კომპონენტიც სარწყავი სისტემებია. განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს სვანეთის სარწყავი სისტემები, რომელსაც გაუვლია განვითარების გზა მარტივიდან (წყარო-ნაკადულები) შედარებით რთულ სისტემამდე (არხების ტრასული სისტემა⁵²). სვანეთის ირიგაციას. განსაკუთრებით კი მის მარტივ ფორმას—წყარო-ნაკადულებით რწყვას მ. გეგეშიძე სავსებით სამართლიანად უძველესად მიიჩნევს⁵³. კურადლებას იპყრობს ის გარემოება, რომ სვანეთში მხოლოდ სათიბებსა და ფეტვის ნათესებს რწყავენ⁵⁴. ფეტვი სვანეთის და საერთოდ საქართველოს უძველესი კულტურაა⁵⁵ და სარწყავი წყლის მხოლოდ ფეტვის ნათესებისა და სათიბებისათვის გამოყენება, ჩვენის აზრით, გადმონაშთი უნდა იყოს ქართველი ტომების მეურნეობის იმ დონისა, რო-

⁵⁰ Я. Г. Г у л я м о в, История орошения Хорезма, Ташкент, 1953, გვ. 54. Б. Л. Л а т н и н и, Вопросы истории ирригации и орошаемого земледелия Древней Ферганы, Ленинград, 1962, გვ. 23. М. М. Д ъ я к о н о в, Очерк истории Древнего Ирана, გვ. 32.

⁵¹ მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, მორწყვის სისტემა ზემო სვანეთში, გვ. 51.

⁵² ი ქ ე ე.

⁵³ მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, მორწყვის სისტემა ზემო სვანეთში, გვ. 36.

⁵⁴ ი. ე. ჭ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1930, გვ. 364; ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართველთა უძველესი სარწყმუნეობის ისტორიიდან. მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, V, გვ. 57.

დესაც მესაქონლეობის გათიშვა მიწათმოქმედებისაგან დამთავრებული არ არის. მესაქონლეობა ჯერ კიდევ არ გადასულა მთლიანად მომთაბარეობაზე და ზამთრისათვის საჭირო ხდება თივის დიდი მარაგის აღება. საერთოდ მთასა და მთისძირა ზოლში მიწათმოქმედებაში დაცული არქაული აგროტექნიკური ხერხები, მიწის დასამუშავებელი იარაღები, სარწყავი სისტემები და სხვა თუ პირველადია და ბარის მეურნეობა მისი შემდეგი გაგრძელება და სრულყოფაა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი უნდა ჩამოყალიბებულიყო მაშინ, როდესაც ქვეყნის მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ცენტრი მთა და მისი მიმდგომი მთისძირა ზოლი იყო. ეს პერიოდი კი აღმ. საქართველოში ჭეაბრინჯაოც ხანაა.

შეაბრინჯაოს ხანაში აღმ. საქართველოში ირიგაციის არსებობის პირდაპირი საბუთი შეიძლება იყოს თრიალეთის V ყორღანში აღმოჩენილი ცნობილი ვერცხლის თასი⁵⁴. თასზე გამოსახული სიუჟეტის ახსნა მრავალ მკვლევარს უცდია და სხვადასხვა მოსაზრებანი გამოუთქვამთ. მათი მიმოხილვა ჩვენ მიზანს არ შეადგენს. გვანტერესებს მხოლოდ თასის ზედა ნაწილის გამოსახულების ცენტრალური მჯდომარე ფიგურის უკან მდგარი ხე, რომელიც მკვლევართა საერთო აღიარებით სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხეს წარმოადგენს⁵⁵ (ტაბ. 1). ხის ტანიდან გადმოდის წყლის ორი ნაკადი, რომელთა მნიშვნელობა მეცნიერებაში სხვადასხვანაირად არის გააზრებული.

აკად. შ. ამირანაშვილი, რომელიც თრიალეთის თასის ზედა ფრიზის გამოსახულებას ძველი აღმოსავლური პარალელუბით ხსნის, ნაყოფიერების ხიდან გადმოსულ წყლის ნაკადებს ტიგროსად და ევფრატად მიიჩნევს⁵⁶.

დოქ. გ. გობეჯიშვილის აზრით წყლის ნაკადებში ისახება მდ. ქციის და მისი შემადგენელი წყაროების დიდი მნიშვნელობა მიწათმოქმედი საზოგადოების ცხოვრებაში⁵⁷.

⁵⁴Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1942, 83-87.

⁵⁵Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ. გვ. 89; Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства, т. I, Москва, 1950, გვ. 31, В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957, გვ. 105.

⁵⁶Ш. Я. Амиранашвили, დაახ. ნაშრ., გვ. 32.

⁵⁷საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 128.

ვ. ბარდაველიძე მონოგრაფიაში „Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен“ ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით ადგენს რა თრიალეთის თასის კომპოზიციის შინაარსს, თასზე გამოსახულ ხეს მიიჩნევს ქართული ტომების რელიგიურ წარმოდგენებში ხვთის კარზე მზარდ ნაყოფიერებისა და ცხოვრების ხედ, რომელიც გენეტიკურ კავშირშია დღის მნათობ მზესთან — მზე ქალთან. მზე-ქალი ქართულ რელიგიურ წარმოდგენებში მოსავლის მფარველია და მასთანვეა დაკავშირებული ღრუბლები, წვიმა, წყალი და სინოტივე საერთოდ. ვ. ბარდაველიძე ფიქრობს, რომ თასზე გამოსახული სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხის ტანიდან გამომდინარე წყლის ორი ნაკადი უნდა გამოხატავდეს მზექალის ფუნქციონალურ კავშირს ატმოსფერულ ნალექებთან და წყალთან საერთოდ⁵⁸. =

ვფიქრობთ, რომ გ. გობეჯიშვილის მოსაზრება უფრო სწორად უნდა ხსნიდეს თასზე გამოსახული წყლის ნაკადების მნიშვნელობას. ამავე მოსაზრების სასარგებლოდ ვ. ბარდაველიძის თრიალეთის თასის ზედა ფრიზის სიუჟეტის ასახსნელად მოტანილი ქართული ეთნოგრაფიული პარალელებიც ლაპარაკობს. ვ. ბარდაველიძის მოსაზრებით თრიალეთის თასზე გამოსახულია ტომის ღმერთის კარზე შეყრილი სათემო ღმერთები, რომელნიც მათი ბატონის, ტომის ღმერთის უფროსობით, ასრულებენ „ხუცობის წესს“. შემდეგ ეხება რა თასზე გამოსახულ წყლის ნაკადებს, აღნიშნავს, რომ „... с влагой и водой у восточно-грузинских горцев было ассоциировано большое число местных божеств. В культовых центрах в их честь, наряду с священными деревьями, имелись родники или „потоки“, которые в священнослужебных текстах связывались с соответствующими гвтисшвили, либо в форме их эпитетов, либо излкбленных мест, где они „зажигали большое пламя“ или „играли в мяч“⁵⁸.

ასე, მაგალითად, საღვთომსახურო ტექსტებში ღვთისშვილნი შემკულნი არიან ასეთი ეპითეტებით: „გიორგი წყაროს თავისაი“, „მიქიელ წყაროს თავისაი“, „მთის ვეშაგ წყაროს თავისაი“, „გიორგი ნაღვარ მშვენიერი“, „გიორგი ნაღვრის პირისაი“. „პეტრე ნაღვ-

⁵⁸ В. В. Бардавелидзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 105, 106.

რისპირისაი“, „მიქიელ წყალშეისაი“, „გიორგი რაჭულიან-ურაჯულოთ სალოცავო, ნაღვარში მობურთალო“, „მოვიდა თავის ნაღვარსა. გაანათა დიდი ალიო“⁶⁰.

რას უნდა ნიშნავდეს „წყაროს თავისაი“ თუ „ნალვრის პირისაი“ ქვემოთ გვექნება საუბარი, ამჟამად კი განვიხილოთ სიტყვების „წყაროს“ და „ღვარის, ნაღვარის“ მნიშვნელობა. დღევანდელ ქართულ ენაში ირიგაციის აღმნიშვნელ სიტყვებად იხმარება „არხი“ და „რუ“. „არხი“ თურქული სიტყვაა. ქართულ ენაში იგი გვიან შემოდის და მკვიდრდება უმეტესად ოფიციალურ ენაში დიდი საირიგაციო ნაგებობის აღმნიშვნელად. „რუ“ ძველი სპარსულია და ქართულ ენაში უხსოვარ დროიდან ჩანს დამკვიდრებული. აკად. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით „რუს მეორე გაგებაც აქვს ქართულ ენაში, კერძოდ, მცირე მდინარის ზოგად სახელადაც ჩანს“⁶¹. რაც რუს მეტად ადრე შემოსულობაზე მიუთითებს ქართულში მეორეს მხრივ „...რუს უნარი „წყაროს“, ანუ მცირე მდინარის ტერმინად შენაცვლებისა იმის მაჩვენებელი შეიძლება იყოს, რომ რწყვა აღმოსავლეთ საქართველოში წყაროს წყლით ანუ ხევის სათავიდან მომდინარე წყლით ხდებოდა“⁶². თვით „მორწყვა“ ნაწარმოებია „წყაროდან“, რაც კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ რუს აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინი „წყალი“, „წყარი“, „წყაროა“⁶³. მოჰყავს რა 1782 წლის საბუთი, სადაც „რუს“ გაგებით „წყარო“ იხმარება. „ჯავახიშვილის მიცემული წიგნიც ამტკიცებდა, რომ იმ მიჯნებს შუა, რაც ადგილი არის, გოგობედაშვილისათვის დაენებებინა, და მქედლიშვილისა მაზიტას წყარო სამი წილი ამ გოგობედაშვილისათვის მიეცათ და მას უკან ან გოგობედაშვილებს იმ წყაროს მეოთხედი ჯავახიშვილის სიმონისაგან ეყიდნათ“, აკადემიკოსი ბერძენიშვილი დაასკვნის, „რომ „წყარო“ სარწყავი წყლის ანუ „რუს“ მნიშვნელობით XVIII საუკუნეშიდაც კი ჩვეულებრივი ტერმინი ყოფილა“⁶⁴.

⁶⁰ В. В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 105—106.

⁶¹ ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან. გვ. 158.

⁶² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 159.

⁶³ ა. ქე, ამ მხრივ საინტერესო ჩანს საბას ლექსიკონში დაცული ტერმინი „წყალი ცხოველი“, რომელიც საბას წყაროს წყალად აქვს განმარტებული (სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბილისი, 1949, გვ. 454).

⁶⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 159.

თუ რა მნიშვნელობით იხმარება ნაღვარი, ჩვენ, სამწუხაროდ, ვერ ვიტყვით. ჩვეულებრივ ღვარი წყლის ნაკადს ჰქვია. „ნალუარევი“ საბას განმარტებული აქვს, როგორც მშრალი ხევი⁶⁴. ამდენად ღვარი ალბათ წვიმისა თუ სხვა ატმოსფერული ნალექების შედეგად წარმოქმნილი წყლის ნაკადია და ეპითეტი „გიორგი ნაღვრის პირისა“, „მოვიდა თავის ნაღვარსა, გაანათა დიდი ალიო“ უნდა გამოხატავდეს ამა თუ იმ „ღვთის შვილის“ ფუნქციონალურ დამოკიდებულებას ატმოსფერულ ნალექებთან. ამგვარად. ეპითეტები „გიორგი წყაროს თავისაი“⁶⁵ და „გიორგი ნაღვარმშვენიერი“ სხვადასხვა აზრით იხმარება. პირველში წყარო-მდინარეთა მაღლი იხატება და შესხმაც მოდის იმ თემიდან, რომლის სახნავი და საძოვარი ირწყევა, მეორე კი—წვიმის სადიდებელია და ამ ეპითეტით შემეყული ღვთის შვილი მშრალ ხევებში მყოფი თემების ბატონია. —

თრიალეთის თასზე გამოსახული სიკოცხლის ხიდან გამომავალი წყლის ნაკადები, რომ წყარო ნაკადებით ხელოვნური მორწყვის სიმბოლიური გამოსახულება უნდა იყოს, ამას ადასტურებს სამსხვერპლოს წინ მდგარი ფართო ძირიანი მაღალი ჭურჭელიც (ტაბ. 1), რომელსაც აკად. შ. ამირანაშვილი ამსგავსებს სომეროლ რელიეფზე გამოსახულ ჭურჭელს, რომლითაც პატესი გუდუა რწყავს მცენარეს⁶⁶. ბეშთაშენის გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანზე დამოწმებულია ანალოგიური ჭურჭლები. საერთოდ შუაბრინჯაოს ხანაში საქართველოში თიხისა თუ ლითონის ჭურჭლების შემეყულობაში დიდი ადგილი უკავია წყლის გამოსახულებებს. მაგ., თრიალეთის X^VII ყორანის მოხატული ჭურჭელი და სხვ⁶⁷.

ყოველი ზემოთქმულის შემდეგ ვფიქრობთ შეიძლება სარწყავი სისტემების ისტორია ჩვენში შუაბრინჯაოს ხანიდან დავიწყეთ. პირველი რუები. რა თქმა უნდა. მეტად მარტივი იქნებოდნენ. „რუსაც“ ამ დროისათვის მეტად პირობითად თუ ვიხმართ. ჩვეულებრივ მორ-

⁶⁴ სიტყვის კოხა, გვ. 438.

⁶⁵ ტერმინი „წყაროს თავი“ აკად. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით იმის ვაიმხატველი უნდა იყოს, რომ წყარო ეწოდებოდა არა მარტო მიწის ქვეშეთი - რა წყლის გამოდინების ადგილს, არამედ მთელ მის დინებასაც (ერთი ფურცელი... გვ. 159).

⁶⁶ Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 32.

⁶⁷ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 128.

წყვა წყაროებისა და ხევის წყალთა სახნავ საძოვრებზე პირდაპირი მიშვებით წარმოებდა. მ. გეგეშიძის მიერ სევანეთში დადასტურებული რწყვის უძველესი ფორმის, წყარო-ნაკადულებიდან გამომდინარე ბევრი რუს სიგრძე ჩვეულებრივ 100 მეტრს არ აღემატებოდა. მაგრამ მათ აქვთ სარწყავი რუსთვის მთავარი დამახასიათებელი დეტალები: სათავე ნაგებობა, არხის ტრასა, ნაკვეთში წყლის შესაყვანი მოწყობილობა და სხვ.⁶⁸ ასევე მოწყობილი უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთ საქართველოში გატანილი პირველი რუებიც. ამგვარად, პირველი და მთავარი ნაბიჯი სარწყავი სისტემების მოწყობაში აღმ. საქართველოში შუაბრინჯაოს ხანაში გადაიდგა. შემდგომი მისი განვითარება დროის საქმედ რჩებოდა. გვიანბრინჯაოს ხანაში, როგორც აღვნიშნეთ, იწყება ბარის სამოსახლოდ ინტენსიური ათვისება. ამავე ხანიდან ითიშება მთისა და ბარის სარწყავი სისტემები და ორივე განვითარების დამოუკიდებელი გზით მიდის.

მთიდან ბარში მოსახლეობის დენა ხანგრძლივი პროცესი იყო და მას თავისი კანონზომიერება გააჩნდა. მთიდან ბარში გადმოსულ მოსახლეობა ჯერ მკვიდრდება მთისძირა ზოლში, ხოლო მისი ათვისების შემდეგ გადადის ბარში⁶⁹. მოსახლეობის დენის ეს კანონზომიერება, რომელიც პროფ. ჩიტაიას დამოწმებული აქვს საქართველოს ისტორიის მთელ მანძილზე, მტკიცდება არქეოლოგიური მასალებითაც. ასე მაგ., შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოსთვის შეიმჩნევა აღმ. საქართველოს მთისძირა ზოლის დასახლება. ამ ხანის ძეგლები კოლექტიური სამარხების სახით აღმოჩენილია შიდა ქართლის თანამედროვე სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე ქალ. ცხინვალში⁷⁰, ქვასათალში⁷¹, ნულში⁷², ქულბაქების გორიდან, ზღუდრის გვერდებიდან⁷³ და სხვ. აღმ. საქართველოს ბარში შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლადამოწმებულია მცხეთაში სამთავროს სამაროვანზე. 1940 წელს აქ

⁶⁸ მ. გ. გეგეშიძე, მორწყვის სისტემა ზემო სევანეთში, გვ. 39.

⁶⁹ Г. Ч и т а я. Горное земледелие на Кавказе, გვ. 55

⁷⁰ ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი, 1957, გვ. 45—46.

⁷¹ О. Дж а п а р и д з е, Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии КСИИМК, вып. 60, გვ. 25.

⁷² Б. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, გვ. 48—49.

⁷³ ს. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142.

გაითხარა ყორღანული სამარხი № 243, რომელსაც არქეოლოგი ტ. ჩუბინიშვილი ძველი წელთაღრიცხვის XVII—XVI სს. ათარიღებს⁷⁴. უფრო გვიან სამთავროს სამაროვანზე დამოწმებული იქნა კიდევ ერთი შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი. შუაბრინჯაოს ხანის მასალა მოპოვებულია აგრეთვე ქარელის რაიონის სოფ. დიდ ახალსოფელში⁷⁵. როგორც ვხედავთ, ბარის დასახლება შუაბრინჯაოს ხანაში საკმარისად არაინტენსიურია.

უფრო ინტენსიური ჩანს მთისძირა ზოლის დასახლება გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე. ერთის მხრივ მძლავრდება მოსახლეობა ზემოთ ჩამოთვლილ პუნქტებში⁷⁶, მეორეს მხრივ ჩნდება ახალი დასახლებანი. ამ დროის ძეგლები დადასტურებულია მცხეთაში საპთავროს სამაროვანზე⁷⁷, არმაზის ხევში⁷⁸, წეროვან-ნარეკევაზე⁷⁹, ბულაჩაურში, ჭავაში, ყორნისში⁸⁰ და სხვ. ამავე ხანაში იწყება ბარის სამოსახლოდ ათვისება, ხოლო ბრინჯაოდან რკინის ხანაზე გარდამავალ ხანაში აღმ. საქართველოს მთა და ბარი საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. მაგრამ ყველგან აღმ. საქართველოში ბარი ერთნაირი სიმჭიდროვეთ არ არის დასახლებული. ამ ხანაში, მაგ. შიდა ქართლში, მოსახლეობა უფრო ინტენსიურად მთისძირა ზოლშია განლაგებული. ბარი შედარებით თხლადაა დასახლებული. სხვა სურათი გვაქვს კახეთში, სადაც ბარის დასახლების ინტენსიურობა მთისძირა ზოლს არ ჩამორჩება. ჩვენ ცალ-ცალკე განვიხილავთ თითოეული კუთხის დასახლებას, რადგანაც მოსახლეობის ამა თუ იმ ზონაში განლაგების ინტენსიობა დიდად იყო დამოკიდებული მათ სამეურნეო ყოფაზე, რომელშიც ხელოვნურ რწყვას უკანასკნელი ადგილი როდი ეჭირა.

⁷⁴ ტ. ჩუბინიშვილი, სამთავროს ყორღანული სამარხი № 243. მასალები საქართ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის, ტ. I. 1954.

⁷⁵ ო. ჭაფარიძე და ტ. ჩუბინიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ენეოლითური და ბრინჯაოს ხანის კულტურული კერა ქართლში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XV—B. 1948, გვ. 26.

⁷⁶ Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция..., გვ. 48.

⁷⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

⁷⁸ ა. აფაქიძე, გ. გობეჩიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლონთაიძე, მცხეთა I, თბილისი, 1955, გვ. 13.

⁷⁹ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

⁸⁰ იქვე.

მთისძირა ზოლის განსაკუთრებით ინტენსიური დასახლება გვიანბრინჯაოს ხანაში, როგორც აღვნიშნეთ, განსაკუთრებით შეიმჩნევა შიდა ქართლში, სადაც ისტორიის ინსტიტუტის დაზვერვითმა ექსპედიციამ 1955 წელს, ფრონეს, დვანის წყლის, დიდი და პატარა ლიახვის და ქსნის ხეობებში დაადასტურა 40-ზე მეტი სამოსახლო გორა, რომელთა აბსოლუტურ უმრავლესობაზე აკრეფილია გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მასალები⁸¹. ექსპედიციის მიერ მიმოხილული გორების ტოპოგრაფიაზე დ. მუსხელიშვილი და გ. ცქიტიშვილი შემდეგს წერენ: „... გორების უმეტესობა (ორიოდე გამო-ნაკლისს გარდა) განლაგებულია იმ ზოლზე, რომელიც გასდევს ქართლის ვაკიდან კავკასიონის მხარისკენ შეფენილ გორაკებს და დაცემულ მთის ტოტებს, ანდა მოქცეულია ხეობებში და აქაც ისინი განლაგებულია ხეობათა გაშლილი ვაკობი ადგილის მთის ნაწილში: გარდამავალ ხაზზე. ასე მაგ., ქართლის ვაკის სასაზღვრო ხაზზეა განლაგებული გორები: ოტრევისა, კორკულისა, კულბითისა, ხელჩუისა, დმენისისა, ერედვისა, ბერულისა, ფრისისა, ცხინვალისა, ქემერთისა, აჩაბეთისა, დვანისა და დირბისა; ხეობათა გაშლილ ადგილებში მთის ფერდობებზეა შეფენილი შემდეგი გორები: ფრონეს ხეობაში: ავლევი. იონჩა, კნოლევი, მუღრისი, ხუნდის უბანი და ვახტანა; დვანის წყლის ხეობაში: რუსთავი, ყორნისები, გორმანევი, არკნეთი, მალდა, ნული, ავნევი, წუნარი, ქვასათალი; დიდი ლიახვის ხეობაში: საკირე, ხეწე და სტირფაზი; ქსნის ხეობაში: ოძისი, ქვემობოლი და იკოთი“⁸². მეორე მხრივ ექსპედიციის მიერ მიმოხილული გორები იმით იქცევენ ყურადღებას, რომ ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მომდევნო პორიზონტი გვიანი ბრინჯაოა, ე. ი. ენეოლითურ გორათა უმეტესობაზე ცხოვრება განახლებული ჩანს გვიანბრინჯაოს ხანაში⁸³. მაგალითისათვის შეიძლება ცხინვალის ნაცარგორა მოვიყვანოთ, სადაც ენეოლითურ ფენას უშუალოდ მოსდევს გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ფენები⁸⁴. სხვა სურათია შიდა ქართლის ბარში გათხრილ ენეოლითური ფენის შემცველ გორებზე, მაგ., სოფ. ურბნისის ორი ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის გორიდან არც ერთი ადრე-

⁸¹ დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

⁸² დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 193.

⁸³ დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 190.

⁸⁴ გ. გობეჯიშვილი, მიმოხილველი ტ. II, 1951. გვ. 250, 253, 269.

ბრინჯაოს შემდეგ, ვიდრე ადრეანტიკურ ხანამდე დასახლებული არ ჩანს. მართალია ურბნისის ნაქალაქარზე მრავლად არის აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის მასალები, ხოლო ქალაქის სამხაროვანზე (X XV უბანი) რამდენიმე საკმაოდ მდიდრული სამარხიც აღმოჩნდა. მაგრამ ის ფაქტი, რომ ამ ხანაში გორები სამოსახლოდ ნაკლებად ათვისებული ჩანს. მაინც მიმთითებელი უნდა იყოს იმ გარემოებისა, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში შიდა ქართლში საცხოვრებლად უფრო მთისძირა ზოლს ირჩევენ.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ სამოსახლოების განლაგებაში გარკვეულ როლს თამაშობს მათი სამეურნეო ყოფა. თითქმის ყველა მკვლევარი, რომელიც კი შიდა ქართლის გვიანი ბრინჯაოს მოსახლეობის მეურნეობას შეხებიან, მის ძირითად დარგად მიწათმოქმედებას მიიჩნევენ⁸⁵. ყველაზე ხელშესახები საბუთი სხვა მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ნივთების გარდა სამთავროს კევრის შემცველი VIII—VI სს. დათარიღებული სამარხია⁸⁶. მიცვალებულის კევრზე დასაფლავება დამოწმებულია აგრეთვე „ქულბაქების“ ბორცვზე (ცხინვალის ახლო) ბრინჯაოს ხანის ერთ-ერთ სამარხში⁸⁷. კევრის პურის საღებავად გამოყენება მემინდვრეობის საკმაოდ ინტენსიობაზე მიუთითებს, რაც შიდა ქართლისა და საერთოდ აღმ. საქართველოს კლიმატურ პირობებში დამოკიდებულია ხელოვნურ მორწყვაზე. ზევით ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ შუაბრინჯაოს ხანაში რწყვას პრიმიტიული ხასიათი ჰქონდა. გვიანბრინჯაოს ხანაში ირიგაცია თუმცა უნდა განვითარებულიყო, მაგრამ ეტყობა ნაკადულებ-ხევის წყლებით რწყვას ჯერ არ გაცილებიან, ამიტომაც მოსახლეობა იძულებულია საცხოვრებლად ეძებოს ისეთი ადგილი, სადაც წყარო ხევის წყლების სიმრავლე მინდვრის მორწყვის საშუალებას მისცემს. ზემოთქმული არ გამორიცხავს დიდი მდინარეების სარწყავად გამოყენებას. სადაც მისი რელიეფი მარტივი სარწყავი არხის მოწყობის საშუალებას იძლევა. ამ ადგილებშიც ჩვეულებრივ დადასტურებულია

⁸⁵ გ. გოზეჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 270, ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106. დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 194. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 188, 189.

⁸⁶ ტ. ჩუბინიშვილი, მიცვალებულის კევრზე დასაფლავება სამთავროშა. საკ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XII, № 1, 1951. გვ. 67.

⁸⁷ ო. ჭადაჩიძე ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის რამდენიმე ადრეულ საფეხურზე, თბილისი. 1961. გვ. 21.

საცხოვრებელი გორები, მაგრამ შიდა ქართლის ბარში ასეთი ადგილები იშვიათია. ამგვარად თვით მეურნეობის ხასიათი უკარნახებდა გვიანბრინჯაოს ხანაში შიდა ქართლის მოსახლეთ საცხოვრებლად ბარის მიმდგომი მთისძირა ზოლი აერჩიათ. დ. მუსხელიშვილისა და გ. ცქიტიშვილის დაკვირვებით, მათ მიერ მიმოხილულ „ყველა გორას ან ხევი ან მდინარე ჩაუდის, ანდა მახლობლად წყარო აქვს“⁸⁸. მაგალითისათვის ისევ ცხინვალის ნაცარგორას მდებარეობა მოვიტანოთ, რომელსაც გ. გობეჯიშვილი ასე აღწერს: „ბორცვი ნაცარგორა მდებარეობს, ... მაღალ ზეგანზე მდინარე ლიახვის მესამე მარცხენა ტერასაზე, იგი ბუნებრივი წარმოშობისაა... ბორცვი მკაფიოდ გამოირჩევა რელიეფზე, ოდესღაც ამ ადგილთან მდ. დიდ ლიახვს ჩრდილო-დასავლეთიდან ერთვოდა ამჟამად თითქმის სულ დამშრალი ტბეთურა (ტბეთის ხევი), რის შედეგადაც მთ შორის წარმოშობილა მაღალ ფლატე პირიანი „კონცხი“. მას შემდეგ მდ. ლიახვის კალაპოტი 1.5—2 კმ გადაწეულა მარცხნივ“⁸⁹. ვფიქრობთ მართალი ვიქნებით თუ ვიტყვით, რომ ნაცარგორის ძლიერებას ავანბრინჯაოსა და მის მომდევნო ხანაში ხელს დიდად უწყობდა ორი მდინარის ტბეთურასა და დიდი ლიახვის სიახლოვე.

რა თქმა უნდა, ამ დროის ირიგაციას თავისი მარტივი ხასიათით არ შეეძლო მოეცვა მთელი მიწათმოქმედება. სარწყავი ნაკვეთების გვერდზე სავარაუდოა არსებობდა ურწყავი ნაკვეთებიც, რომლებზედაც მიწათმოქმედება თუმცა ნაკლები ინტენსივობით მაინც წარმოებდა. აღმ. საქართველოს სარწყავ სისტემებს თავის განვითარების ზენიტშიც არ შეეძლო წყლათ უზრუნველყო მცწათმოქმედებისათვის გამოყენებული ყველა ნაკვეთი. ურწყავი მიწების დამუშავება წარმოებდა საქართველოს ისტორიის მთელ მანძილზე მათზე მოსავლის მოწევა გარკვეული აგროტექნიკური ხერხებით იყო შეპირობებული: გვალვისათვის გამძლე ხორბლეულის ჯიშების გამოყვანა, ღრმა ხვნა⁹⁰ შერეული თესლით თესვა და სხვ. უკანასკნელი ჩვენში ენეოლითიდან არის დადასტურებული. მომდევნო ხანებში საფიქრებელია ზოგიერთი სხვა ხერხიც გამოიყენებოდა. მაგრამ

⁸⁸ დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

⁸⁹ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 240.

⁹⁰ მ. გეგეშიძე, რწყვის ძველი და ახალი სისტემა ტორიფონის ველზე.

რაც უფრო მარტივი იქნებოდა მიწის დამუშავება, განსხვავება სარწყავ და ურწყავ მიწების მოსავლიანობას შორის მეტი იქნებოდა, მაინც გვიანბრინჯაო-ადრერეკინის ხანაში დასახლებულია და საკმაოდ ინტენსიურადაც აღმ. საქართველოს ყველაზე მშრალი და უწყლო ადგილი გარდაბან-ყარაიში. სხვადასხვა დროს ქ. რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციისა და დაზვერვითი ექსპედიციების მიერ დადასტურებულია სამოსახლო გორები და სამაროვნები, როგორც თვით ქ. რუსთავის მიდამოებში, ისე მის გაგრძელება გარდაბან-ყარაის ველზე⁹¹. ყველაზე მკიდროდ დასახლებული ჩანს თვით რუსთავის მიდამოები⁹², რაც წყალთან სიახლოვეთ უნდა ყოფილიყო განპირობებული. გვიან ხანაში გაჭრილი რუსთავის (ყარაის) არხიც ქ. რუსთავთან იღებს სათავეს ისე, რომ წყლის როლი რუსთავისა და მისი მიდამოების დასახლებაში და შემდგომ მის ქალაქად ქცევაში საეჭვოდ არ გამოიყურება. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, სამოსახლო გორები და სამაროვნები, გვხვდება თვით ყარაის ველზე. ასე მაგ. სამოსახლო გორა და სამაროვანი სოფ. მიხაილოვკაში, ყორღანულ ველი სოფ. ბერლიქსა და ყარაიას შორის და სხვ.⁹³

საინტერესოა, რომ ყველა მკვლევარი, რომელიც ყარაის ბრინჯაოს ხანის ძეგლებს და კერძოდ მიხაილოვკის სამოსახლო გორას შეხებია, მას რუსთავის არხთან მიმართებით იხილავს. ასე მაგ., რუსთავის არხის კვლევისას აღმოაჩინა 1953 წ. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა მიხაილოვკის სამოსახლო გორა და ბუნებრივია დასვა საკითხი რუსთავის არხის გატანის თარიღის უფრო ქვევით გადატანის შესახებ. ვრცლად ეხება რუსთავის მიდამოების დასახლებასა და ყარაის სარწყავი სისტემის წარმოშობის საკითხს ლ. ჭილაშვილი მონოგრაფიაში „ქალაქი რუსთავი“. იხილავს რა მიხაილოვკის სამოსახლო გორის მდებარეობას, აღნიშნავს, რომ თანამედროვე სოფლის მიხაილოვკის წარმოშობა და მის მიდამოებში მიწათმოქმედების ნორმალური განვითარება განპირობებულია რუსთავის სარწყავი არხით. არხის გარეშე ცხელი და უნალექო კლიმატის გამო შეუძლებელია მიწის დამუშავება; მიხაილოვკის გორაზე კი მრავლად არის აკრეფილი მი-

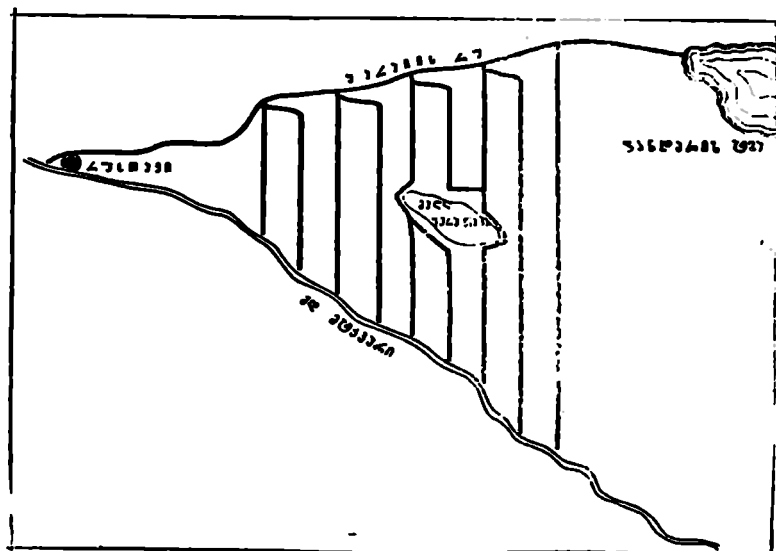
⁹¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 145—149; ლ. ჭილაშვილი. ქალაქი რუსთავი. თბილისი, 1958, გვ. 22—32.

⁹² ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 22—32.

⁹³ იქვე.

⁹⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 146.

წათმოქმედების მაჩვენებელი ნივთები — ხელსაფქვავე, კეცი და სხვა. ბუნებრივია, რომ ლ. ჭილაშვილი სვამს საკითხს მიხაილოვკის გორის შიდამოების ხელოვნური რწყვის შესახებ. მაგრამ სოფ. მიხაილოვკა მტკვრიდან დიდი მანძილითაა დაშორებული. ხოლო მის გარშემო სარწყავად გამოსაყენებელი რაიმე მდინარე ან წყარო არ არის. ამგვარად, მიხაილოვკის ნასოფლარი მჭიდროდ უკავშირდება ყარაიის სარწყავ სისტემას და კერძოდ რუსთავის არხს⁹⁵ (სქემა 1).

სქემა 1

რუსთავის არხი საქართველოს ძველ საირიგაციო ნაგებობებს შორის ის ბედნიერი გამონაკლისია, რომლის გაყვანის თარიღის შესახებ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობა. ლეონტი მროველით რუსთავის არხი გაუღია მეფე ტრდატს IV საუკუნეში: „ხოლო მეფობდა ესე ტრდატ მოხუცებული კეთილად, იყო კაცი მორწმუნე, ბრძენი და გონიერი... და ამის-ზე მოკულდა ეპისკოპოსი იაკობ, და დასუა მის წილ ელია და ხარკსა მისცემდა სპარსთა მეფესა. ხოლო მან გამოიღო რუსთავი და აღაშენა ეკლესია“⁹⁶. შემდგომ იგივე არხი, ვახუშ-

⁹⁵ ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 36, 37.

⁹⁶ ქართლის ცხოვრება, I, თბილისი, 1955, გვ. 137.

ტის ცნობით, გამოუღია ვახტანგ VI „ნაგებიდან გაიღო ჟღ მეფემა⁹⁷ ვახტანგ რუ მტკვრისაგან, და მიერ ჟამითგან ნაყოფიერებს ქალებს ქვეითი მინდორნი“⁹⁸. ლ. ჭილაშვილი მართებულად აღნიშნავს, რომ ტერმინი „გამოღება“, როგორც ლეონტი მროველთან, ისევე ვახუშტის გეოგრაფიაში, ხმარებულია არა როგორც ახალი არხის გაყვანის, არამედ ძველის განახლების აღმნიშვნელად⁹⁹. ეს რომ სწორი უნდა იყოს რუსთავის მიდამოების არქეოლოგიური მონაპოვართი და, კერძოდ, მიხაილოვკის გორის ზედაპირზე აკრეფილი მასალითაც დასტურდება, რომელშიც გამოიყოფა ორი არქეოლოგიური პო-ზიციონტი გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანა და ანტიკური წელთაღ-რიცხვების მიჯნა. თუ რომელ ფენას განეკუთვნება ხელსაფქვავეები, ძნელად სათქმელია. ამგვარად არხის გაყვანის თარიღი ღიად რჩე-ბა. ერთი კი აშკარაა — რუსთავის რუ IV საუკუნეზე გაცილებით ადრე უნდა გაეტანათ⁹⁹. ჩვენ რუსთავის რუზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ მოგვიხდება მსჯელობა. ამჟამად კი გვიანტერესებს — იყო თუ არა გატანილი ხსენებული რუ გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანა-ში და ირწყვებოდა თუ არა ყარაიის ველი ამ დროს.

ზევით აღვნიშნეთ, რომ რუსთავის ახლო მტკვართან მდებარე ნა-მოსახლარის მიდამოები რომ ირწყვებოდა, ამაში ჩვენ ექვი არ გვეპა-რება. შესაძლებელია, რომ ამ დროს წარმოშობილი მარტივი სარწყა-ვი სისტემა დაედო საფუძვლად რუსთავის არხსაც, მაგრამ ბრინჯაო-რკინის ხანაში ეს არხი მიხაილოვკამდე გატანილი რომ ყოფილიყო ანელად წარმოსადგენია რწყვის ტრასულ სისტემაზე იმ ხანებში გ-დასული არა ჩანს შიდა ქართლი, სადაც საამისოდ გაცილებით უკე-თესი პირობებია. თვით არქეოლოგიური ფენების მონაცვლეობაც მიხაილოვკის გორაზე უარყოფს ბრინჯაო-რკინის ხანაში აქ სარწყავი სისტემის არსებობას. როგორც აღვნიშნეთ, ფენათა შორის შუალედი ათასი წელიწადია, ძნელად წარმოსადგენია არხის არსებობის პი-რობებში ამ ხნის განმავლობაში გორის საცხოვრებლად არ გამოყენე-ბა და. პირიქით, სრულიად ნორმალურად ჩანს იგივე პროცესი მშრალ კლიმატურ პირობებში. როდესაც სარწყავი სისტემა ჯერ კიდევ მოწ-ყობილი არ არის. ზომ დადასტურებულია იმ არქეოლოგიური პე-

⁹⁷ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 52.

⁹⁸ ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

⁹⁹ იქვე, გვ. 37.

რიოდების შემცველი მასალა ქალ. რუსთავის ტერიტორიაზე, რომლებიც მიხაილოვკის გორაზე არ იბოვება, მაგრამ როგორც ალენიშნეთ, გარდაბან-ყარაიის მშრალი ურწყავი ველი გვიანბრინჯაოს ხანებში მაინც დასახლებულია და მოსახლეობისათვის მიწათმოქმედება უცნობი არ არის, რასაც მრავლად აღმოჩენილი ხელსაფქვავეები ადასტურებენ. ვიზილავდით რა შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებს, ალენიშნეთ, რომ გორებზე მცხოვრებთა ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედებაა. სხვა სურათია რუსთავსა და მის მდებარეობაში, ისტორიულ კუთხეში, სადაც, ლ. ჭილაშვილის თქმით: „ბრინჯაოს ხანაში მეურნეობის ერთ-ერთ ძირითად სახეს მეცხოვლეობა წარმოადგენს. რუსთავი მისი მიმდგომი მხარით ველს წარმოადგენდა და ამიტომ პირველ რიგში ველის მეურნეობა შეიძლებოდა განვითარებულიყო, დღევანდელი ყარაიაზი და უფრო სამხრეთის ველები ზამთარში თბილი კლიმატური პირობების გამო საზამთრო საძოვრებად გამოიყენებოდა... სწორედ აღნიშნულმა ფაქტორმა ე. ი. კარგი საძოვრების არსებობამ მიიზიდა აქ მოსახლეობა ისე, რომ გვიანბრინჯაოს ხანისათვის ამ ადგილებში ვხედავთ მესაქონელთა ნამოსახლარებს. ამდენად გვიანბრინჯაოს ხანაში ხდება რუსთავის მიდამოების ინტენსიური დასახლება მესაქონლეობით“¹⁰⁰. ამგვარად განსხვავებით შიდა ქართლისაგან კუთხეთის ეკონომიურ საფუძველს გვიანბრინჯაოს ხანაში მესაქონლეობა წარმოადგენს. რა თქმა უნდა. რუსთავისა და მისი მიდამოების მოსახლეობა მისდევს მიწათმოქმედებას ისევე, როგორც შიდა ქართლში მცხოვრებნი მესაქონლეობას, მაგრამ მთავარია, თუ სოფლის მეურნეობის ამ ორი დიდი დარგიდან რომელია წამყვანი. შემოსავლის მთავარი წყარო.

როგორც ალენიშნეთ, მესაქონლეობა გადამწყვეტი ფაქტორი იყო რუსთავისა და მისი მიდამოების საცხოვრებლად ათვისებაში. მესაქონლეობა ამ მხარის მთავარ საქმიანობად რჩება შეიძლება ნებში¹⁰¹ და ვფიქრობთ, მართალი ვიქნებით თუ ვიტყვი, რომ მისი შემდგომი განვითარებით მიწათმოქმედებასთან ერთად იყო ნაკარანხევი რუსთავ-ყარაიას სარწყავი სისტემის შექმნა. მიუხედავად მიწათმოქმედებისათვის მეტად არახელსაყრელი პირობებისა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მაშინდელი კლიმატი მაინც იძლეოდა მიწის დო-

¹⁰⁰ ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

¹⁰¹ იქვე.

მუშავეების საშუალებას, ხოლო შემდგომ, როდესაც კლიმატი იმდენად გამწვანდა, რომ ხელოვნური რწყვის გარეშე მიწათმოქმედება შეუძლებელი ხდება, სტოვებს სოფლებს, იყენებს რა მათ სეზონურ სადგომებად. მათზე მუდმივი დასახლება რუსთავის არხის გაყვანას უკავშირდება. ზემოთ მოტანილი მოსაზრება არც თუ ისე უმართებულო უნდა იყოს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ საქართველოს და ამიერკავკასიის ლანდშაფტი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში გაცილებით მეტად იყო ტყით დაფარული, ვიდრე დღეს არის. ტყეების მასიური განადგურება სწორედ ამ ხანიდან იწყება, რაშიც მესაქონლეობა მეტად აქტიურად მონაწილეობდა.

ძნელად საფიქრებელია, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში, როდესაც მიწათმოქმედება უკვე გამიჯნულია მესაქონლეობისაგან, მესაქონლე ტომებს მიწის დამუშავებით მიეღოთ მათი საჭიროებისათვის საკმარისი მიწათმოქმედების პროდუქტი, ისევე როგორც მიწათმოქმედი ტომები ვერ დააკმაყოფილებდნენ მოთხოვნილებას მეცხოველეობის პროდუქტებით. ამა თუ იმ დარგის არაინტენსიური წარმოების ანაზღაურება ხდებოდა პროდუქტების ერთმანეთში გაცვლით, ვაჭრობით. ურომლისოდაც შრომის დიდ დანაწილებებს აზრი ეკარგება და რა თქმა უნდა ეს პროცესი არ მოხდებოდა. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ქართველ ტომებს არა თუ ერთმანეთში, არამედ ქვეყნის გარედაც ინტენსიური ვაჭრობა აქვთ¹⁰². ვაჭრობის პირველი საგანი ლითონთან ერთად მეცხოველეობის პროდუქტები და მარცვ-ვეული იქნებოდა, მაშინ არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ მიწათმოქმედების ისეთ არახელსაყრელ მხარეში, როგორც ყარაიის ველია. ნასოფლარებში ხელსაფქვავეების საკმაო რაოდენობა ვიპოვოთ. ხელსაფქვავეები ამ შემთხვევაში მიწათმოქმედების პროდუქტების მოხმარებაზე და არა მის ინტენსიურ წარმოებაზე მიუთითებს.

ამგვარად, რუსთავ-ყარაიის ველი დასახლებულია მესაქონლე ტომებით. სადაც მიწათმოქმედებას, თუმცა მეტად ძნელ პირობებში. მაინც მისდევენ. მიწათმოქმედება შედარებით ინტენსიურად მიმდინარეობს იმ ადგილებში, სადაც წყალთან სიახლოვე ხელოვნური მორწყვის საშუალებას იძლევა — რუსთავსა და

¹⁰² Г. А. М е л и к ш в и л и, К истории Древней Грузии, Тбилиси

მის ახლო მდებარე გორები: სწორედ ეს პირველი მარტივი არხები დაედოთ სათავედ შემდეგში ცნობილ რუსთავის არხს, ხოლო ტრასა წინასწარ ბუნებრივად იყო განსაზღვრული რუსთავ-ყარაიის ხაზზე მდებარე სოფლებით.

რუსთავისა და მისი მიდამოების გვიანი ბრინჯაოს არქეოლოგიური ძეგლები კულტურის იმ წრეშია მოქცეული, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში „იორ-ალაზნის აუზის კულტურადაა“ წოდებული¹⁰³. უკანასკნელი აღმ. ქართულ კულტურას განეკუთვნება და მისი ერთ-ერთი მთავარი ცენტრთაგანია. კულტურის ერთიანობის საფუძველი კი მეურნეობის ერთგვარობაა და ბუნებრივია. რომ იორ-ალაზნის აუზში გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის დასახლება რუსთავის მიდამოების დასახლების ანალოგიური პირობებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. სამწუხაროდ, ეს აუზი არქეოლოგიურად ყველაზე ნაკლებ შესწავლილი რაიონია. მასალათა უმრავლესობა შემთხვევითი აღმოჩენებიდან მოდის. გათხრილია მხოლოდ რამდენიმე ძეგლი და ისიც არა სრულად. მაინც არქეოლოგიური მონაპოვარი იორ-ალაზნის აუზს ერთ-ერთ მეტად ინტენსიურად დასახლებულ რაიონად წარმოგვიდგენს¹⁰⁴.

დამახასიათებელია, რომ მასალათა უმრავლესობა იორის აუზზე და ალაზნის ველის ქვემო წელზე მოდის, ე. ი. კახეთის ყველაზე მშრალი და მიწათმოქმედებისათვის ნაკლებად ხელსაყრელი რაიონიდან, რბილკლიმატიანი ზევისწყლებით და მდინარეებით უხვ ადგილებში ნივთების შედარებით ნაკლები რაოდენობაა აღმოჩენილი. ეს ფაქტი შეიძლება კახეთის არქეოლოგიურად შესწავლულობითაც აგვეხსნა. მაგრამ ვფიქრობთ, იორ-ალაზნის აუზში არქეოლოგიურ ძეგლთა ასეთი განაწილება მეურნეობის ხასიათით იყო განპირობებული და იგი კანონზომიერი უნდა იყოს. რუსთავის არქეოლოგიურ ძეგლებზე საუბრისას აღვნიშნეთ, რომ ამ მხარის დასახლება მესაქონლეობისათვის მეტად კარგი პირობებით იყო გამოწვეული. უფრო ხელსაყრელი პირობებია მესაქონლეობისათვის იორის აუზსა და ალაზნის ველზე. აკად. ი. ჯავახიშვილს „საქართველოს ეკონომიური

¹⁰³ კ. ფიციხელაური, იორ-ალაზნის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1960. დ. მუსხელიშვილი აღნიშნულ კულტურას ჰერულს უწოდებს (იხ. დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, ხელნაწერი).

¹⁰⁴ ა. აფაქიძე, ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1910, (თეზისები). გ. გოზალიშვილი, იყალთოს ნეკროპოლი, მნათობი, 1933. № 5. კ. ფიციხელაური, დასახ. ნაშრ., დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

ისტორიის“ პირველ წიგნში დართულ საქართველოს აგრობოტანიკურ რუკაზე იორის აუზის დიდი ნაწილი საზამთრო საძოვრებში აქვს მოქცეული¹⁰⁵. ხოლო ალაზნის აუზის საზამთრო საძოვრებად გამოყენება მ. რჩელიშვილს ფეოდალურ ხანაშიაც აქვს დადასტურებული, როდესაც თითქმის მთელი კახეთი ბალ-ვენახებით იყო დაფარული¹⁰⁶. დ. მუსხელიშვილი იორის აუზის და, კერძოდ, ისტორიული კახეთის მეურნეობის წამყვან დარგად ამ დროისათვის და შემდგომაც მესაქონლეობას თვლის¹⁰⁷. იგივე შეიძლება ითქვას მთელ იორ-ალაზნის აუზზე გვიანბრინჯაო-ადრეულის ხანაში. დამახასიათებელია და შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ იორ-ალაზნის აუზში გვიანი ბრინჯაოს წინარე არქეოლოგიური ფენები ან სრულიად არ არის. ანდა მეტად სუსტად არიან გამოვლენილი. ამ მხარის მკიდროდ დასაბუთება გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან იწყება, როდესაც მესაქონლეობის მომთაბარეობაზე გადასვლა დამთავრებულია და მისი წარმოება აუცილებლად მოითხოვს საზამთრო საძოვრებს. რომ იორ-ალაზნის აუზში მოსახლეთა ტომები უმთავრესად მესაქონლეები იყვნენ, სამოსახლო გორების სტრატეგიაშიც მიუთითებს. კ. ფიცხელაურის გადმოცემით, მის მიერ დაზვერილ გორებზე შედარებით თხელი არქეოლოგიური ფენა აქვთ. დამახასიათებელია აგრეთვე ის ფაქტი, რომ გვიანი ბრინჯაო ადრეული რკინის მომდევნო ფენები. როგორც გორებზე აკრეფილ მასალებში. ისევე სამაროვნებზე. უმთავრესად წელთაღრიცხვების მიჯნის დროინდელია და არქეოლოგიაში კარგად ცნობილ ალაზნის ველის კულტურას ეკუთვნის¹⁰⁸. უფრო ადრეული ხანის (VI—IV სს.) მასალები იშვიათია და მხოლოდ აქა-ქ იჩენს თავს უმთავრესად ცალკეული ნივთებით, იშვიათად კომპლექსებით. ეს ნივთებიც ალაზნის ველის კულტურას უკავშირდებიან და მის ადრეულ საფეხურს განეკუთვნებიან. ალაზნის ველის კულტურის მატარებელი ტომები მეცნიერებაში ინტენსიურ მიწათმოქმედ-მევენახე ტომებად არიან ცნობილნი და ბუნებრივია ყველგან მათი ცხოვრების ნაკვალევზე სარწყავი სისტემებია

¹⁰⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I.

¹⁰⁶ М. Д. Рчеулишвили, К истории овцеводства Грузии. Тбилиси, 1953, გვ. 22.

¹⁰⁷ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

¹⁰⁸ გ. ნიორაძე, ალაზნის ველის გათხრები, თბილისი, 1940.

საძიებელი, რადგანაც, მევენახეობის შემოსვლა-განვითარება აღი
საქართველოში მკიდროდ არის დაკავშირებული რწყევასთან. რ. რა-
მიშვილს საკანდიდატო დისერტაციაში — ალაზნის ველის კულტუ-
რიდან, რომელსაც ჰერულ კულტურას უწოდებს. გამოყოფილი აქვს
შედარებით ადრეული ხანის ნივთები, რომლებიც შემდგომ პუნქ-
ტებშია აღმოჩენილი: ალვანი, გულგულა, თელავი. წინანდალი. ქვე-
მოხოდაშენი, ვეჯინი, ჩუმლაყი, გურჯაანი, თეთრიწყლები-ალაზნის
აუზში და ანთოკი, საგარეჯო, პატარძელი, გიორგი წმინდა-იორის
აუზში¹⁰⁹. თითქმის ყველა ზემოთ დასახელებული სოფელი მდებარეობს წყარო ხევის წყლების პირას და მარტივი სარწყავი რუები,
აქ გატანილი იყო წინათ და მით სარგებლობენ დღესაც. ასე მაგ.
გულგულას რუ მოხსენებულია 1641 წლის თეიმურაზ მეფის მიერ
ხახულის ღვთისმშობლისადმი მიცემულ აღთქმის წიგნში „...თქვენის
წყლის რუვი თავიდალმან ჟამთა ცითარებისაგან წამხდარიყო და გულ-
გულას წყალი აღარ მისდიოდა“¹¹⁰

როგორც ვხედავთ, გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის კულტურა
იორ-ალაზნის აუზში მეტად განცალკევებულად დგას. ამავე ტერიტო-
რიაზე არ არის მონახული მისი წინარე ხანის კულტურები, ნაკლე-
ბად ჩანს მისი მომდევნო ხანის, ვიდრე ანტიკურ ხანამდე, ძეგლებიც,
მაგრამ მათი ჭერჯერობით აღმოუჩენლობა საბუთი არ არის იორ-
ალაზნის ტერიტორიაზე მოყოლებული გვიანბრინჯაოდან ცხოვრების
უწყვეტი კვალის ვარაუდის წინააღმდეგ. მითუმეტეს რომ, როგორც
ზევით აღვნიშნავდით, კახეთი არქეოლოგიურად მეტად სუსტად
არის შესწავლილი. ამგვარად, ალაზნის ველის კულტურა შესაძლებე-
ლია ჩამოყალიბებული იყოს იორ-ალაზნის აუზის გვიანი ბრინჯაო-ად-
რეული რკინის კულტურის შემდგომი განვითარებით. ჩვენ ზემოთ აღ-
ვნიშნეთ რომ კახეთის ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანაში მცხოვ-
რები ტომები ძირითადად მესაქონლეები იყვნენ: ეს არ გამორიცხავს
აქ მიწათმოქმედების არსებობას და, პირიქითაც. როგორც ჩანს. მი-
წათმოქმედება საკმარისი ინტენსივობით მიმდინარეობდა. 1938
წელს ბაკურციხის არქეოლოგიური გათხრისას ა. აფაქიძემ დაადას-
ტურა ბრინჯაოს ნამგლები, რომლებსაც ვაზის სასხლავად მიი-

¹⁰⁹ Р. М. Рамишвили, Материалы к истории Картлинского царства во второй половине первого тысячелетия до н. э. Тбилиси, 1960 (авторе-
ферат)

¹¹⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ფონდი АД, № 52.

ჩნევს¹¹¹. მართლაც, ვაზის სასხლავად გამოიყენებოდა თუ არა ბაკურ-ციხის ნამგლები, ეს სხვა ამბავია. მთავარი თვით ნამგლის ხმარების დადასტურებაა გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის კახეთში, რაც იევენახეობის თუ არა მემინდვრეობის მაღალ განვითარებულობაზე უნდა მიუთითებდეს. მემინდვრეობის ინტენსიობა არ უნდა ყოფილიყო ყველგან იორ-ალაზნის აუზში ხელოვნურ რწყვაზე დამყარებული თვით კახეთის კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობებიც არ ნაკლებად მათ ხელოვნურ რწყვას. სადაც ხელოვნური მორწყვის ხელსაყრელი პირობები იყო შეიძლება ვივარაუდოთ მარტივი სარწყავი სისტემების არსებობა, მაგრამ იორ-ალაზნის აუზის დიდი ნაწილად გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის ხანისათვის, ვფიქრობთ, ურწყავი უნდა ყოფილიყო.

ამგვარად, შიდა ქართლში რუსთავ-ყარაიის ველებსა და იორ-ალაზნის აუზში გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის ხანისათვის უკვე იყენებდნენ მიწათმოქმედებაში ხელოვნურ მორწყვას. სარწყავი სისტემები მეტად პრიმიტიულია და რწყვა ძირითადად მიმდინარეობს წყარო-ნაკადულებით. რწყვის ამ საფეხურზე ბუნებრივია ურწყავი ბარის დიდი ნაწილი მიწათმოქმედებისათვის ათვისებული არ არის. ბარი უმეტესად მესაქონლეობისათვის საზამთრო საძოვრებად გამოიყენებოდა. მიწათმოქმედება კი ძირითადად მთის ფერდობებზე წყარო-ნაკადულთან სიახლოვეს წარმოებდა. მთისძირა ზოლს, ბართან შედარებით. ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ კლიმატი შედარებით რბილი და ნოტიოც არის.

შედარებით განვითარებული ჩანს რწყვის ტექნიკა ქვემო ქართლსა და შიდა ქართლის პტკერის მარჯვენა მდებარე ტერიტორიაზე, რომელიც გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის ხანაში ქვემო ქართლის კულტურის წრეში ექცევა¹¹². სამწუხაროდ, ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას ვილაპარაკოთ მთლიანად ქვემო ქართლის სარწყავ სისტემაზე გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის ხანაში, რადგანაც მისი არქეოლოგიური დაზვერვები მხოლოდ რამდენიმე წელიწადია რაც დაიწყო (დაზვერილია და გამოქვეყნებულია მხოლოდ (სომხეთის ის-

¹¹¹ ა. ა. ფ ა ქ ი ძ ე, ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები.

¹¹² რ. ა. ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი ზოვლეგორიძე 1958 წლის გათხრების ანგარიში. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია (მოხსენების თეზისები), თბილისი, 1959.

ტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციების ანგარიშები), სარწყავი სისტემები კი, თუ მის მიერ ათვისებული ტერიტორია არქეოლოგიურად შეუსწავლელია, არაფრის მთქმელია.

ქვემო ქართლი, კერძოდ, სომხითი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ისევე, როგორც შიდაქართლის მთისძირა ზოლი, ერთ-ერთი ყველაზე მეტად დაწინაურებული რაიონია. მის დაწინაურებას ბევრი რამ უწყობდა ხელს სპილენძისა და რკინის საბადოები, საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების დიდი მასივები¹¹³ და მათ შორის მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს მდ. დებედას და მისი შენაკადების ხეობები, სადაც ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის მიერ დადასტურებულია 40-ზე მეტი სამოსახლო გორა, რომელთა უმეტესობა გვიანბრინჯაო-ადრერკინას განეკუთვნება¹¹⁴. გორები განლაგებული არიან მდინარეების პირას გაშლილ ველებსა და ფერდობებზე და წყალგამყოფ ქედებზე. გ. გრიგოლია და თ. ტატიშვილი, რომელთაც ეკუთვნის ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლების მიმოხილვა, აღნიშნავენ, რომ ამ გორებზე მოსახლე ტომები ძირითადად მიწათმოქმედნი უნდა ყოფილიყვნენ¹¹⁵. მიწათმოქმედების ინტენსიობა კი აღნიშნულ ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით დებედას ხეობაში, ბევრად არის დამოკიდებული ხელოვნურ რწყვაზე. დ. მუსხელიშვილი აღნიშნავს დებედას ხეობაში, მის ქვემო წელში, მიწათმოქმედების რწყვის აუცილებლობას „დებედას ხეობის ქვემო წელი წარმოადგენს ფართოდ გაშლილ ვრცელ ვაკეს, რომელიც დასერილია მდინარიდან გამოყვანილი სარწყავი არხებით. სოფლის მეურნეობისათვის ფრიალ ნაყოფიერი რაიონია, თუმცა კი სრულიად მოკლებულია ტყეს“¹¹⁶. რომ დებედას სანაპირო ველზე მიუხედავად იმისა, რომ ჰაერი არის „ცხელი, უშვენი, გაუძლისი“¹¹⁷, გვიანბრინჯაოს ნანისათ-

¹¹³ დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956—1958 წწ.) შედეგები. საქ. ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, გვ. 44.

¹¹⁴ გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები, საქ. ისტ. გეოგრაფიის კრებული, I, გვ. 77.

¹¹⁵ გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 80

¹¹⁶ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 40

¹¹⁷ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 34.

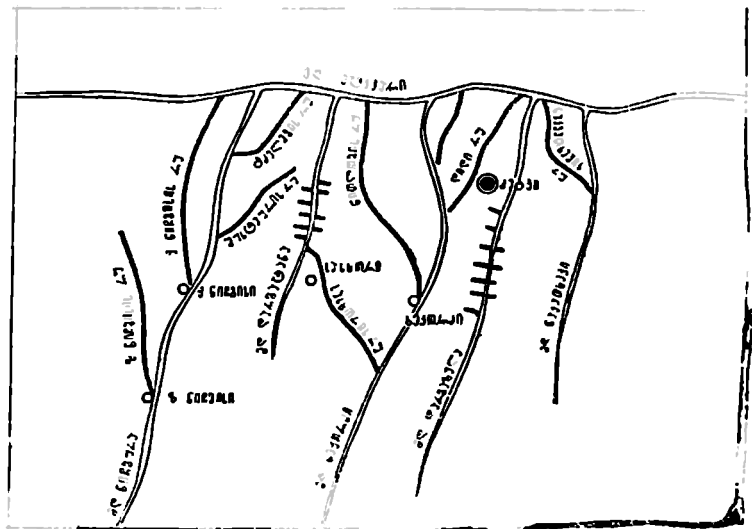
ვის მაინც შესაძლებელი იყო მიწათმოქმედების წარმოება და საკმარისი ინტენსიობითაც, ამისი მიზეზი უპირველესად სარწყავი სისტემების მოწყობის სიაღვრეობაა. განსხვავებით შიდაქართლის ვაკისა და ალაზნის ველისა, დებედას სანაპირო ველის მორწყვას არ ესაჯერებოდა ტექნიკურად რთული სარწყავი არხების გატანა. არამედ მისი რწყვის ორგანიზაცია იმდენად მარტივი უნდა ყოფილიყო და არა ის, რომ თემს და მითუმეტეს ტომს გვიანდელი ბრინჯაოს ტექნიკის პირობებშიაც შესაძლებლობა ექნებოდა სარწყავი სისტემების გამართვისა. ეს ფაქტი ბრწყინვალედ აქვს ფიქსირებული ვახუშტი ბატონიშვილს თავის „აღწერაში“: „კვალად ამოიღებენ რუთა და ირწყვიან ამიერ და იმიერ ველნი. სადაცა ნაყოფიერებენ ყოველთა მარცვალთა თესლნი: ბრინჯი. კორბალი. ქრთილი. ფეტვი. ბამბა, თამბაქო. სელი, ხოლო კანაფი უმუშაკოთ. ნესვი მელსაპეპონი. კიტრი, ბადრიჯანი, პუშპულა. ხოლო მტილოვანი ყოველნი და წალკოტთა ხეთანი. ამისთვის იწოდა „დაბადა ამ მდინარემ ნაყოფი“. ხოლო აწ დებედა“¹¹⁸, როგორც პრიმიტიული არ უნდა იყოს ვახუშტისეული დებედას ეტიმოლოგიურად ახსნა, ძნელია უკეთესად აღინიშნოს წყლის, მდინარის როლი მიწისნაყოფიერებაში. ურწყავად ვერ იწაყოფიერებს იმიერ და ამიერ ველნი, მაგრამ დებედას მთელი სიკეთე იმაშია. რომ სარწყავ წყალს, შედარებით იოლად იძლევა. შესაძლებელია კვალად რუს გამოღება. ამდენად ეს მდინარე ბადებს ნაყოფს.

დებედა აღმ. საქართველოში ბედნიერი გამონაკლისი არ არის არა ერთი მდინარე გამოიყენებოდა სარწყავად და მათზე სარწყავი სისტემების მოწყობა არც თუ ისე რთული უნდა ყოფილიყო. ამ მხრივ შეიძლება საქართველო ჩაითვალოს ბედნიერ გამონაკლისად სხვა სარწყავ ქვეყნებთან შედარებით. საქართველოს ფენიქსის უნარს კვლავ გაცოცხლებისა აკად. ნ. ბერძენიშვილი იმ ამბავში ხედავს, რომ საქართველოში არსებულ სარწყავ რუთა უმრავლესობის გატანა და მისი მოვლა-პატრონობა ერთ ან რამდენიმე სოფლის ძალით შესაძლებელია¹¹⁹. თუ რაში მდგომარეობს სარწყავი სისტემების სიმარტივე და რუს გამოღების სიაღვრე საილუსტრაციოდ მოვიტონოთ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის მიდამოების სარწყავი სისტემები.

¹¹⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 34.

¹¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 161.

ისტორიულ შიდა ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მტკვრის მარჯვენა მდებარეობს, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ქვემო ქართლის კულტურის წრეშია მოქცეული და წარმოადგენს მის ერთ-ერთ ეკონომიურად ძლიერ დაწინაურებულ რაიონს. იგი დაწინაურებული ჩანს შემდგომ ხანებშიც, ვიდრე ანტიკურ ხანამდე, როდესაც წინა პლანზე მტკვრის მარცხენა სანაპირო ჩანს თავისი მრავალქალაქით.

სქემა 2

ხელოვნური რწყევა. რა თქმა უნდა, უკანასკნელ როლს არ თამაშობდა მტკვრის მარჯვენა მდებარე ტერიტორიის კლიერებაში. თუმცა გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა ჰქონდა. არსად საქართველოში სარწყავი სისტემების მოწყობისათვის ისეთი ხელსაყრელი პირობები არ არის, როგორც აქ. მაგ., ხეობიდან. ვიდრე ტანამდე დაახლოებით 13-მდე მდინარე ხევისწყალი გამოდის, რომელთაგანაც სათავე იღებს დაახლოებით 62 მცირე და საშუალო სიდიდის სარწყავი რუ (სქემა 2, 3, 4). უნდა ვიფიქროთ, რომ ხსენებული რუების უმრავლესობა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში უნდა ყოფილიყო გატანილი. სწორედ ამ ხანიდან იწყება ამ რაიონის დაწინაურება. ხოლო უფრო გვიან იგი აღმოასვლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მჭიდროდ დასახლებული

ვერვითი ექსპედიციის დაკვირვებით, სოფლები ბრინჯაოს ხანაში ჩვეულებრივ მთის ფერდობებზეა გაშენებული, მთისა და ბარის მისადგომად. ამდენად გორა ხშირად ასეული მეტრობით უფრო მაღალია, ვიდრე მათი სამეურნეო ნაკვეთები¹²². ძეგველთა სალოცავის დაბლა იწყება დარბაზულას სარწყავი სისტემებიც. რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე დარბაზულადან გამოდის 12-მდე სარწყავი რუ, რომლებიც მდინარის ორივე მხარეს ხევში მდებარე ნაკვეთებს რწყავს. არხების სიგრძე ჩვეულებრივ 0.5 კმ-ია. მორწყული ფართობი — 5—10-მდე ჰექტარი (სქემა 2). მოტანილი სქემიდან კარგად ჩანს, რომ მთავარი, მაგისტრალური რუს როლს დარბაზულას სარწყავ სისტემაში თვით მდინარე ასრულებს, რომელიც მრავალი გამანაწილებელი ნაკადულით უშუალოდ გადადის სარწყავ ნაკვეთში. მაგისტრალური არხის არ არსებობა მეტად დამახასიათებელი ჩანს პირველყოფილი პრიმიტიული სარწყავი სისტემებისათვის და დარბაზულა ამ მხრივ გამონაკლისი არ არის. მაგ., სოფ. ნიჩბისს, სადაც აკად. ნ. ბერძენიშვილმა საკმაოდ მოზრდილი გორა დაადასტურა. ემსახურება მდ. დარბატანას სარწყავი სისტემა (სქემა 2). რომელიც თითქმის ანალოგიურია დარბაზულას სისტემისა. მდინარის ორივე მხარეს სამიოდე კილომეტრის მანძილზე გამოდის 0,5—1 კმ სიგრძის 10 სარწყავი რუ. ანალოგიური სარწყავი სისტემები აღმ. საქართველოში ბევრია, მაგრამ ჩვენ ამით დავეყრდნობით.

მარტვი ირიგაციისათვის ხელსაყრელმა პირობებმა ადრევე მიიზიდა მოსახლეობა აღნიშნული რაიონის დაბლობ ადგილებში, კერძოდ, თანამედროვე ძეგვში, ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მრავალი საუკუნის წინ ჩნდება მოსახლეობა¹²³. თანამედროვე ძეგვს უმთავრესად მდ. ხეკორძულა რწყავს, ისევე როგორც დარბაზულას სარწყავი სისტემები ხეკორძულას რუები მეტად არქაულნი და პრიმიტიული არიან. სოფლის თავში ხეკორძულა თითქმის მთლიანად გადადის ვენახებში, ისე რომ ძნელად გასარკვევია სად მთავრდება მდინარე და სად იწყება რუ. თვით სათავე ნაგებობა რამდენიმე მწკრივად დაყრილ რიყის ქვისგანაა აგებული. დამახასიათებელია თვით რუს სახელწოდებანიც. მდინარიდან აღმოსავლეთით გატანილი ერთ-ერთი რუ „დიდ რუს“ სახელს ატარებს, სიგრძე ამ „დიდი რუსი“ 5 კმ-ია;

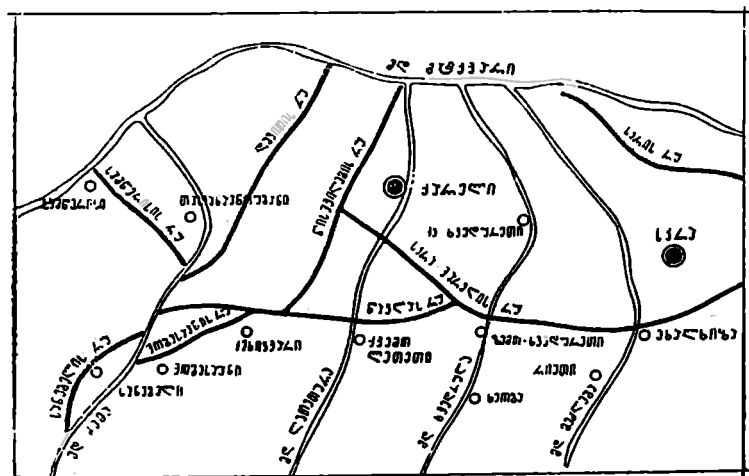
¹²² დ. მუხსელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

¹²³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 169.

მორწყული ფართობი კი 145 ჰექტარი. რუდან მხოლოდ ერთი ნაკადელი გამოდის, როგორც ვხედავთ, ხეკორძულას სისტემა თუმცა უფრო რთულია დარბაზულას სისტემაზე და რუებიც უფრო დიდია. მაგრამ ეს სისტემაც არ გამოდის პირველყოფილი სარწყავი სისტემებისათვის დამახასიათებელი ჩარჩოდან. არც მას აქვს მაგისტრალური არხი, არამედ თვით მდინარე რამდენიმე ნაკადელ-რუთი უშუალოდ გადადის სარწყავ ფართობში. ხეკორძულას საირიგაციო სისტემის ახლოგეურია ნიზბურას. კავთურას. ნოსტურას. ტანას და სხვა სარწყავი სისტემები, თუმცა ზოგიერთიდან გაცილებით უფრო დიდი რუებიც გამოდის. სისტემებიც უფრო რთულია. მაგრამ არსის მოწყობის პრინციპი იგივეა (სქემა 3, 4, 5).

სკემა 4

მნიშვნელობას როდი კარგავენ და, პირიქითაც, ჩვენ ქვევით ვნახავთ, რომ დიდი რუების მშენებლობის ინტენსიობის დროსაც მათ გვერდით მოქმედებენ პატარა სასოფლო რუები და ავსებენ მათ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ პატარა წყარო-ნაკადულ-რუთა დამახასიათებელი ნიშანი მათი სიმრავლეა, რჩება შთაბეჭდილება, რომ მაგისტრალური არხის როლს თვით მდინარე ასრულებს, არხები კი უფრო გამანაწილებელი ნაკადულებია. რუთა ეს სიმრავლე უმთავრესად სარწყავი ფართობის რელიეფით იყო გამოწვეული. კერძოდ, მთიანი რელიეფით. თანამედროვე ტექნიკა ამ სირთულეს სწრაფდამშვეების საშუალებით წყვეტს, ძველად კი იძულებული იყვნენ სარწყავი ფართობის თვითოეული ჰორიზონტისათვის ცალკე რუ გამოეღოთ. მცირეს მხრივ, წყლისმფლობელი აღმ. საქართველოს პირობებში ბუ-

სქემა 5

ნებრივი ბატონ-პატრონი იყო ამ წყ. ლით მორწყული ტერიტორიის ა. ამიტომ ყოველი სოფელი, თემი, გვარი, ეცდებოდა თავიანთ ნაკვეთებისათვის საკუთარი რუ გაეტანათ. აქედან ბრძოლა წყლის პირისათვის. რუები განსაკუთრებით უნდა გამრავლებულიყვნენ კერძო საკუთრების ტენდენციის გაჩენასთან და მის გაღრმავებასთან ერთად კერძომესაკუთრებები—თემის მოღალატენი, მხოლოდ ახალი რუს გატანით ხდებოდნენ მიწათმფლობელნი. თემის მიწების დასაკუთრე-

ბის შემთხვევაშიც საკუთარი რუს არქონებისას იგი თავისი მიწის სრული პატრონი ვერ იქნებოდა, რადგანაც სარწყავი წყალი სხვის ხელში იყო. ამავე დროს რწყვით ორგანიზებული თემი გაცილებით უფრო მტკიცე და სიცოცხლისუნარიანია, რაც კერძო საკუთრების ტენდენციას მეტად აბრკოლებს. მესაკუთრე იძულებულია მიწები თემის ნაკვეთების გარეთ ეძიოს. მეორეს მხრივ, ახალი სარწყავი სისტემის შექმნით თემის გარეთ მორწყული ფართობის სრულ მესაკუთრედ ზღედა, თემის შიგნით კი თემზე გარკვეულ უფლებას იძენს.

როგორც არ უნდა ყოფილიყო, ყოველი მიწის მესაკუთრე, იქნებოდა ის თემი, სოფელი, გვარი, თუ კერძო ინიციატორი, თავისი დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის იძულებულია ეძიოს საკუთარი „საწყლისპირო“, რაც რუების მეტად გამრავლებას იწვევდა. გვიან, შუა საუკუნეების არა ერთ წყაროში მოხსენებულია მრავალი ფაქტი. როდესაც რუები ერთმანეთს კვეთენ. წყლის აღრევის ასაცდენად რუები ერთმანეთზე ხის ნავეებით, ღარებით გადაუტარებიათ. ეს, რა თქმა უნდა, გვიანდელი ამბავია, მაგრამ საზოგადოების განვითარებასთან ერთად მიწის კრიზისი უფრო და უფრო საგრძნობი გახდებოდა. ადვილად სარწყავი მიწები მალე საბოლოოდ უნდა ათვისებულიყო. ახალი მიწების ძიებაში აღმ. საქართველოს ტომები უნდა ჩასულიყვნენ ბარში, მაგრამ მათი მორწყვა ტექნიკურად რთულ საირიგაციო მშენებლობასთან არის დაკავშირებული.

თავი მეორე

დიდი სარწყავი სისტემების წარმოქმნა და აღმ.
საქართველოს ანტიკური ხანის სარწყავი სისტემები

დიდი სარწყავი არხების გატანა საქართველოში 1-ლი ათასწლეულის მე-2 ნახევარში, უკვე კლასობრივი საზოგადოების არსებობისას უნდა დაწყებულიყო. საისტორიო წყაროებიც უძველესი არხის გატანას ამ დროს მიაწერენ. „აღლე¹სანდრე მაკედონელმა—გვამცნობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუე და დადგა სარკინესა დასავლით კერძო და დასკა ვენახი და რომ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცი მერუვენი; დასტაგითა რუმსაჲთა: და ჰრქვან ადგილსა მას ნასტაგისი¹. აკად. ნ. ბერძენიშვილს „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ხსენებული „კაცი მერუვენი“ არხის მოვლა საპატრონოდ დასმულ მონებად მიაჩნია, ხოლო ცნობა იმის შესახებ. რომ რუ გაყვანილია აღექსანდრე მაკედონელის მიერ, მიუთითებს, რომ ქართული ტრადიციით ქსნის რუ გაყვანილ სახელმწიფოს მიერ². თუ რამდენად სარწმუნოა უძველესი ქართული ცნობა ქსნის რუს ძვ. წ. IV საუკუნეში გაყვანის შესახებ, ამას ჩვენ ქვემოთ შევხებით. ამჯერად კი „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ დაცული მეორე ცნობა გვაინტერესებს, რომ მაკედონელმა „დასკა ვენახი და რომ გამოიღო“, ე. ი. რუ გაყვანილია ვენახის გასაშენებლად; რომ ქსნის რუ და ვენახი ორგანულ კავშირში არიან ჩანს ცნობის სხვა ადგილიდანაც: „დასხნა კაცი მერუვენი დასტაგითა რუმსაჲთა და ჰრქვან ადგილსა მას ნასტაგისი“. მარის გამოკვლევით „სტაგი“ ძველი სპარსული ტერმინია და ვაზს—ვაზის რქას აღნიშ-

¹ ექვთ. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 3.
ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 174.

ნავს³. როგორც ვხედავთ, ქართული ტრადიცია ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ პირველი რუ საქართველოში გაყვანილია ვენახის გასაშენებლად.

არ უნდა მტკიცება, რომ შიდა ქართლში ხელოვნური რწყვის გარეშე ვაზი ვერ იხარებს, მით უფრო ძნელი იქნებოდა ურწყავად ვენახის გაშენება იმ დროს, როდესაც ვაზის კულტურა საქართველოში მხოლოდ ინერგებოდა. ქართლში არხი და ვენახი ამჟამად განუყოფელნი არიან, მაგრამ კახეთში, განსაკუთრებით ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე, ყველგან როდი რწყავენ ვაზს. ზოგან ხელოვნური რწყვა მავნებლადაც მიაჩნიათ, რადგანაც წყალი ყურძენს შეჰრიანობას უქარგავს. ასე მაგალითად, ლაგოდეხის რაიონის სოფ. ულიანოვკაში მუშაობდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. რ. აბრამიშვილი). ექსპედიციამ, სხვათა შორის, მიაკვლია ანტიკურ და ადრეფეოდალური ხანის არა ერთ ნამოსახლარს და სამაროვანს. ყველგან ნამოსახლარების მიდამოებში მიკვლეული იქნა ნარუბლები, რომლებიც მეტად რთულ სარწყავ სისტემებს ქმნიან. ანტიკურ ხანაში სოფ. ულიანოვკის მოსახლენი რომ მევენახენი იყვნენ ამას ადასტურებს ერთ-ერთ სამარხში მიცვალებულისათვის ჩატანებული ქვევრი. ესეც არ იყოს ულიანოვკის ანტიკური ხანის ძეგლები ალაზნის ველის კულტურას განეკუთვნებიან. ხსენებული კულტურა კი მევენახეობის ნაყოფია.

ამჟამად ულიანოვკა არ ირწყვება, უფრო მეტიც, რამდენიმე ათეული წლის წინათ, როგორც სოფელი, ისე მისი მიდამოები წყლით იყო დაფარული, რომლის დასაშრობად სპეციალური მელიორაციული სამუშაოები ჩაუტარებიათ. ერთი შეხედვით ნარუბლები ძველ სადრენაჟო არხებად შეიძლება მიგველო, მაგრამ ულიანოვკის დაჰაობება ნიადაგის წყლებით არ იყო გამოწვეული. როგორც ჩანს, ალაზნის შენაკად მცირე მდინარეებმა ალაზნთან მისართავი ადგილები მისილეს და გზა შეიკრეს, წლების განმავლობაში მდინარენი ვერ პოულობდნენ ალაზნთან შესაერთებელ გზას და ტყეში იშლებოდნენ. ამასთან ერთად ულიანოვკის ნიადაგი თიხნარია და წყალგაუმტარი, სოფლის პირველ მოსახლეთა თქმით (სოფელი XX საუკუნის ოციან წლებშია გაშენებული) ტყეში იმ-

³ Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. IX, выпуск I—IV, С. П., 1896, гл. 194.

დენი წყალი მდგარა თევზებს ვიქერდითო. ულიანოვკის მიდამოების დაჭაობიანობა მაშინ უნდა დაწყებულიყო, როდესაც აქ მოსახლეობა ამოწყდა. შეიძლება იგივე პროცესი სარწყავი სისტემების მოშლასაც გამოეწვია. მთავარი ის არის, რომ ულიანოვკა ანტიკურ ხანაში და შემდეგაც ირწყვოდა და აქ ინტენსიური მევენახეობა ხელოვნური რწყვით იყო განპირობებული.

მსგავსი მაგალითების მოტანა კიდევ შეიძლება, მაგრამ ვფიქრობთ საკმარისია. მევენახეობის განვითარება აღმ. საქართველოში თითქმის ყველგან ირიგაციასთან არის დაკავშირებული. ამიტომაც, რომ ვაზის კულტურის ფართო დანერგვა აღმ. საქართველოში ქრონოლოგიურად საირიგაციო მშენებლობის ფართო მასშტაბით წარმოებას ემთხვევა და მევენახეობის კვალის აღმოჩენა ამავე დროს ირიგაციის დადასტურებაც არის.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი მევენახეობას საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს სამიწათმოქმედო კულტურად მიიჩნევს „ძველი საქართველოს ეკონომიკაში, მეტადრე სასოფლო მეურნეობაში, მევენახეობა-მელვინეობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ დარგის უაღრესობა ქართველი ერის ყოფაცხოვრებისა და ქონებრივი კეთილდღეობისათვის იმ საგულისხმო გარემოებიდანაც ჩანს, რომ მიწაწყლის ორ მთავარ გეოგრაფიულ და ბოტანიკურ-აგრონომიულ ნაწილად, მთად და ბარად გაყოფა... სწორედ მევენახეობის გავრცელების თვალსაზრისზე იყო დამყარებული: სადამდისაც მევენახეობა შესაძლებელი იყო, იქამდის ქვეყანა ბარად ითვლებოდა, საიდგანაც ვაზის მოყვანა უკვე შეუძლებელი იყო, იმ ხაზითგან მოყოლებული უკვე მთად იყო მიჩნეული“⁴. ივ. ჯავახიშვილი მელვინეობა-მევენახეობის განვითარებას ჩვენში ძირითადად წერილობითი წყაროების ანალიზით ირკვევდა, მიუხედავად მასალის ცალმხრივობისა აკად. ივ. ჯავახიშვილს მაინც ჰქონდა მიზეზი დაესკვნა, რომ „... მევენახეობის ერთ-ერთ მთავარ ცენტრთაგან უცილობლად საქართველოც უნდა იქნეს მიჩნეული“⁵.

თითქმის ყველა მკვლევარი, ისტორიკოსი თუ აგრონომი, რომლებიც მევენახეობის ისტორიას შეეხებიან საქართველოში, ვაზის კულტურის ისტორიას მეორე ათასწლეულიდან იწყებს, სამწუხარ-

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოა ეკონომიური ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1935, გვ. 293.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 603.

როდ, საამისოდ მტკიცე საბუთი მათ არ გააჩნიათ. ყველაზე ხელმოსაყიდებელი მატერიალური მოწმობა სოფ. ნინოწმინდაში აღმოჩენილი ყურძნის წიპწებია. 1951 წელს ნინო ბერძენიშვილმა სოფ. ნინოწმინდაში სამაროვანის გათხრისას ერთ-ერთ სამარხში მიცვალებულისთვის ჩატანებულ დოქში ყურძნის წიპწები აღმოაჩინა. სამარხი ძ. წ. IV—III სს. თარიღდება⁶. მაგრამ პროფ. მ. რამიშვილმა წიპწებში ორი ჯიშის კულტურული ვაზი გამოიცნო, რომელთაგანაც ერთი აღმ. საქართველოში კარგად ცნობილ „მწვანეს“ ეკუთვნის, მეორე კი „რქაწითელს“⁷. პროფ. მ. რამიშვილის აზრით ვაზი რომ ჯიშად ჩამოყალიბდეს იმდროინდელი აგროტექნიკური საშუალებების გათვალისწინებით, ათი თაობა მაინც უნდა. გ. ცქიტიშვილის გაანგარიშებით, ეს ათი თაობა ათასი წელი მაინცაა. ამიტომაც კახურა ვაზის ჯიშის, რქაწითელისა და მწვანის გაკულტურება ძ. წ. II ათასწლეულის დასასრულს და I ათასწლეულის დასაწყისისათვის მაინც მოდის, თუ ცოტა უფრო ადრე არა⁸. შემდეგი საბუთი, რომელიც ჩვენში ძ. წ. II და I ათასწლეულების მიჯნაზე მევენახეობის არსებობას უნდა მიუთითებდეს, არის 1938 წ. სოფ. ბაკურციხეში აღმოჩენილი ნამგლები, რომელთაც ა. აფაქიძე ვაზის სახსლავებად მიიჩნევს. მევენახეობასთან დაკავშირებული სხვა მასალა, რომლებიც აღმ. საქართველოდან არის ცნობილი უმეტესად გვიანდელია და ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების პირველი საუკუნეებით თარიღდება. მათ ჩვენ ქვევით თანმიმდევრობით განვიხილავთ. ამგვარად, შეიძლება მევენახეობის ისტორია აღმ. საქართველოში ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის დასასრულით დაეწყოს. ვფიქრობთ არ არის რაიმე ხელმოსაყიდებელი საბუთი, რომელიც ჩვენში მეღვინეობის არსებობას მიუთითებდეს უფრო ადრინდელ ხანაში. საქართველოში რომ მევენახეობისათვის მეტად ხელსაყრელი პირობებია და ჩვენში მრავლადაა გავრცელებული ტყიური ვაზი, ხოლო კულტურული ვაზის ჯიშნარი 500 ჯიშზე მეტს

⁶ გ. ცქიტიშვილი, მევენახეობის ისტორიისათვის საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ისტ. ინსტ. შრომები, ტ. IV, ნაკ. 2, 1959, გვ. 138.

⁷ გ. ცქიტიშვილი, დასავ. ნაშრ., გვ. 142.

⁸ იქვე.

ითვლის * მტკიცე საბუთი არ არის საქართველოში მევენახეობის შემოსვლის თარიღისათვის. გ. ცქიტიშვილის აზრით, თრიალეთში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის თუ თიხის სხვადასხვა ზომის სასმისები მევენახეობის მიმთითებელი უნდა იყოს. საღვინეებად მიიჩნევს იგი აგრეთვე თრიალეთის ცნობილ თასზე გამოსახულ სასმისებს, რომლებიც ნილბიან ადამიანებს უჭირავთ ხელში¹⁰. ჩვენ ზევით განვიხილეთ თრიალეთის თასის გამოსახულება და აღვნიშნეთ, რომ გ. ბარდაველიძის სამართლიანი მოსაზრებით თასზე გამოსახულია ღვთის კარზე შეყრილი ღმერთები, რომლებიც ხუცობის წესს ასრულებენ. ხელში მათ ლუდის ჭურჭლები უჭირავთ, ხოლო ცენტრალური ფიგურის უკანმდგარი ჭურჭელი სალუდე უნდა ყოფილიყო. რომ თრიალეთში მცხოვრებ ტომთათვის შუაბრინჯაოს ხანისთვის ღვინო და მით უმეტეს მევენახეობა უცხო იყო ამას ყველაზე კარგად ადასტურებს თრიალეთის თასზე გამოსახული სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხე. მეღვინეობის შემოსვლის მომენტისათვის ქართველი ტომების წარმოდგენაში ღვთის კარზე მდგარი ნაყოფიერების ხე, რომელიც ჩვეულებრივ ალვად იწოდებოდა, მართლაც აღარ დგას, არამედ მასზე გასულია ვენახი.

მეღვინეობა-მევენახეობა სოფლის მეურნეობის ისეთი დარგია. რომლის დანერგვას ესაჭიროება გარკვეული ისტორიული პირობები. ვენახი თემურ საკუთრებას ვერ ურიგდება. შეიძლება ითქვას, რომ წარმოების არც ერთ დარგს ისე არ გაუზრდია საქართველოში კერძო საკუთრების ტენდენცია მიწაზე, როგორც მევენახეობას¹¹. ეს ეხება მევენახეობის განვითარებას. მით უფრო ძნელი იქნებოდა მისი ჩასახვა გვაროვნული თემური საკუთრების დროს. მევენახეობა ჩვენში მაშინ შეიძლებოდა დანერგულიყო, როდესაც მიწაზე კერძო საკუთრება თუ არა თემური საკუთრება საკმაოდ შერყეული მაინც უნდა ყოფილიყო; გვაროვნული არისტოკრატია თუ სამხედრო და თეოკრატიული მმართველობა აშკარად უნდა დაპირისპირებოდა თემს, ეს ხანა სამხედრო დემოკრატიისა აღმ. საქართველოში ქრო-

* დ. ტ ა ბ ი ძ ე, ვახის ახალი ჯიშები საქართველოში, თბილისი, 1954, გვ. 5.

¹⁰ გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 137.

¹¹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 182.

ნოლოგიურად მეორე ათასწლეულის დასასრულსა და 1-ლი ათასწლეულის დასაწყისზე მოდის. მევენახეობის მატერიალური ნაშთებიც ამ ხანიდან იჩენენ თავს, ბაკურციხის სასხლავი ნამგლები, სხვადასხვა ზომის ღოჭები თუ სურები, რომლებიც შეიძლება საღვინეებად გამოყენებულიყო და, რაც მთავარია, აზერბაიჯანში ხანლარის პირველი ათასწლეულის დასაწყისის ნამოსახლარში აღმოჩნდა იატაკში ჩადგმული ქვევრი, რომელშიაც ნაპოვნი იქნა ყურძნის წიპწები¹².

ვაზი, როგორც ჩანს დანერგილი იყო აღმ. საქართველოში გვაროვნული არისტოკრატიის, თემის თეოკრატიული მმართველობის მიერ ხატის მამულებში. არსად ისეთი გამოყენება არ შეეძლო ენახა ღვინოს, როგორც ხატობასა და სხვა საკულტო ცერემონიალის შესრულების დროს. რომ ღვინო თავდაპირველად საკულტო დანიშნულებისა იყო და ვენახი სახატო მამულების პრივილეგიას წარმოადგენდა, კარგად ჩანს საქართველოს ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მონაცემებით.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ვაზის შემოსვლის მომენტიდან ქართველ ტომთა რელიგიურ წარმოდგენებში ღვთის კარზე მდგარ სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხეს—აღვას უკავშირდება ვენახი; ე. ი. ვაზი ღვთიურწმინდა ხედ ცხადდება. ეს პროცესი კარგადაა ასახული უძველეს ქართულ სიმღერა-საგალობლებში. ასე მაგალითად: რაჭაში სახლის საძირკვლის ჩაყრისას სრულდება სიმღერა:

სახლო საღვინოდ დადგმულ, აშენებულ ქვისა
სახლად ღმერთმა ავაშენოს, არ ჩამოხვიდე ძირსაო!
ჩვენი მასპინძლის მარანში ალვის ხე ამოსულიყო
თავში მოესხა ყურძენი ბოლომდე გადმოსულიყო...¹³

ამ ლექსის კახურ ვარიანტში ალვის ხის ნაცვლად ხეივანია მოხსენებული. რომელიც აკად. ა. შანიძის განმარტებით გადაკეთებული ხე აღვაა¹⁴. უფრო მრავლის მთქმელია უძველესი ქართული საგალობელი „შენ ხარ ვენახი“.

¹² Б. Б. П и о т р о в с к и й, Археология Закавказья, გვ. 71.

¹³ В. И. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 55.

¹⁴ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ხალხური პოეზია, I თბილისი, 1931, გვ. 597.

შენ ხარ ვენახი ახლად აყვავებული;
ნორჩი კეთილი ედემს შინა ნერგული,
აღეა სუნელი სამოთხესა მოსული,
ღმერთმან შეგამკო ვერვინა გჯობს ქებული
და თავით თვისით მზე ხარ /და/გაბრწყინებული.

როგორც ვხედავთ ვენახი გაიგივებულია ალვასთან და შემდგომ მზესთან. მზე—მზექალი ვ. ბარდაველიძის გამოკვლევით, ქართველ ტომთა რელიგიურ წარმოდგენებში მოსავლის მფარველია და მორიგე ღმერთთან და კვირიასთან ერთად ასტრალური პანთეონის პირველ, უფროს სამეულის განეკუთვნება¹⁵. ღვთის კარზე მდგარი სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხე — ალვა მისი სიმბოლური გამოსახულებაა. ამდენად ვენახი გაღმერთებულია და მოტანილი საგალობელი ვაზის ქებას წარმოადგენს.

თუ რაში გამოიხატება ვენახის ღვთაებრივი ძალა კარგად ჩანს თუშურ. ხევსურულ და მოხევეურ სიმღერებში. რომლებიც სრულდება რელიგიური დღესასწაულების დროს. ამ სიმღერებში ნათქვამია, რომ ღვთის კარზე იზრდება ალვის ხე, რომლის წვერი დაფარულია მწიფე ყურძნით, რომ ამ ხეს გარს უვლიან სამგლოვიარო ტანსაცმელში გამოწყობილი ახალგაზრდა ქალ-ვაჟნი. მათ შესცოდეს ალვის ხის წინაშე და დაიხოცნენ ან ვერ მოასწრეს შეჭმა და დაიხოცნენ¹⁶.

ვ. ბარდაველიძის განმარტებით ალვის ხის გარშემო მოცეკვავე ქალ-ვაჟის სამგლოვიარო ტანსაცმელი და სიკვდილი იმას ნიშნავს, რომ ქართველი ტომები რიტუალურ ცეკვებსა და სიმღერებს მეტად დიდ მნიშვნელობას აძლევდნენ. მათი ოდნავი დარღვევა იწვევდა მოუსავლიანობას. საქონლის დახოცვას და სხვა. ყურძნის საკულტო დანიშნულებაზე, ჰის მაგიურ ძალაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ სიმღერის ერთ-ერთ ვარიანტში ის ქალ-ვაჟნი, რომელთაც დამწიფებული ყურძენი არ ჰამეს, დაიხოცნენ¹⁷. ჩვენი აზრით, სიმღერებში გადმოცემული ამბავი უნდა აღნიშნავდეს ყურძნის, ვაზის, ვენახის საკულტო დანიშნულებას იმ გაგებით, რომ ვაზი გამოცხადებული იყო საღმთო მცენარედ და მისი ნაყოფი ღვინო

¹⁵ В. В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 2.

¹⁶ В. В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

¹⁷ ი კ ვ ე.

უმთავრესად იხმარებოდა საკულტო ცერემონიალისათვის. ვენახის, ამ ძველი მიწათმოქმედების ყველაზე მაღალი კულტურული დარგის გაშენება და მოვლა-პატრონობა საკმაოდ რთულია და მისი ინტენსიობისათვის საჭირო იქნებოდა წმინდა ხელ გამოცხადებულიყო. ამგვარად, მწიფე ყურძნის არ ჰამა უფრო აღნიშნავს შეცოდებას წმინდა ხისადმი, რაც უნდა გამოიხატებოდეს მის მოუვლელობაში. შეცოდებისათვის სასჯელი სიკვდილი იყო.

პირველად ვენახი რომ ხატის საკუთრებას წარმოადგენდა, ამას ადასტურებს მთელ საქართველოში დადასტურებული ფაქტი ზედაშისა და მარნის კულტისა¹⁸. ზედაშე თავისებური ხარკია ღმერთისათვის ან სახლთანგელოზისათვის შეწირული. იგი კეთდებოდა გვარისა თუ თემის ხატების კუთვნილი ვენახებიდან და ოჯახების საკუთრებაში მყოფი ვენახიდან. უკანასკნელ შემთხვევაში ზედაშე სრულდებოდა შემდეგნაირად: ყოველწლიურად ოჯახის უფროსი ამა თუ იმ წმინდანის სახელზე წირავდა ზედაშეს, რაც გამოიხატებოდა შემდეგში: პირველად გამოსული ღვინო ინახებოდა მარნის მარჯვენა კუთხეში ჩადგმულ სპეციალურ ქვევრში, წმინდანის დღესასწაულზე, რომლის სახელზედაც იყო შეწირული ზედაშე, იკვლებოდა სამსხვერპლო საქონელი, იხდებოდა ქვევრი, ოჯახის უფროსი ილოცებოდა და ასმევდა ღვინოს ყველა იქ მყოფს ან ღვინო მიჰქონდა ხატში და იქვე უმასპინძლდებოდა დღესასწაულის მონაწილეებს. საინტერესო ჩანს ზედაშის მეორე ფორმა. მთელი გვარი ან სოფელი მოსავლის საუკეთესო ღვინოს ასხამდა საერთო ქვევრში, წინასწარ დათქმულ დღეს ზედაშეს მონაწილეები იკრიბებოდნენ, კლავდენ საქონელს ქვევრის თავზე და შეიქმნებოდა საერთო ზეიმი — ამ შემთხვევაში ზედაშე გვარის ან სოფლის მფარველისადმი იყო მიძღვნილი¹⁹.

როგორც ზედაშე, ისევე მარნის კულტი, მისი წმინდა ადგილად გამოცხადება უნდა იყოს იმ დროის გადმონაშთი, როცა წმინდა მცენარე ვაზი კერძო კუთვნილებაში გადადიოდა, ამ აქტს გამართლება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვენახი მიწათმოქმედების ისეთი დარგია, რომ საზოგადო საკუთრებას ვერ ეგუება და მოიძიოვს

¹⁸ В. В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 68, 69.

¹⁹ В. В. Бардавелидзе დასახ. ნაშრ., გვ. 66.

კერძო ინიციატივას. ბუნებრივია, პირველ ხანებში მას მხოლოდ ხატის მამულეებში უნდა ეხებია, შიში ბატონისადმი მეთემეს აიძულებდა თვალის ჩინივით გაფრთხილებოდა და მოეველო მისთვის. მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში ვაზის გაშენება ხატის მიწებზე უბრალო კულტურათა ცვლას როდი ნიშნავდა, არამედ უნდა დარღვეულიყო მთელი სისტემა სარწყავი წყლის განაწილებისა. ვენახს გაცილებით ხშირი რწყვა ჰქონდა, ვიდრე მინდვრის სხვა რომელიმე კულტურას. მისი გაშენება მოასწავებდა იმ ნაკვეთის, რომელზედაც ვენახი იყო გაშენებული, კუთვნილი სარწყავი წყლის გაზრდას, რაც, რა თქმა უნდა, მეთემეების ხელში მყოფი მიწების ხარჯზე ხდებოდა. იქ, სადაც სარწყავი წყლების სიუხვე იყო, ვენახის დანერგვა ალბად უმტკივნეულო იქნებოდა, მაგრამ იმ რაიონებში, რომლებიც არც თუ ისე განვითარებული იყვნენ სარწყავი წყლით ეს პროცესი მეტად მწვავედ უნდა წარმართულიყო. ამიტომ უნდა მომხდარიყო ვენახის წმინდა ხე—ალვასთან, ხოლო მისი საშუალებით მზე-ქალთან დაკავშირება. მზე-ქალი ქართველთა რელიგიურ წარმოდგენებში ნაყოფიერებასთან ერთად წვიმის, წყლის და საერთოდ სინოტივის გამგებელიცაა.

იმ ხანისათვის, რომელსაც ჩვენი მსჯელობა შეეხება, ქართველ ტომთა სოციალური განვითარება საკმაოდ წინ წასულია. ირლევება თემი და განვითარება მიდის კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნისაკენ. ყალიბდება მტკიცე ტომთა კავშირები, რომლებიც ვრცელ ტერიტორიებს მოიცავენ²⁰. წინაურდება და სულ უფრო უფლებამოსილი ხდება გვაროვნული არისტოკრატია—სამხედრო და თეოკრატიული ზედაფენა, რომელთან მეთემეები ნახევრადყმურ ურთიერთობაში ვარდებიან.

ვ. ბარდაველიძემ გამოიკვლია რა ქართველ ტომთა ღვთაებათა პანთეონი, საქართველოს მთიანეთში დაადასტურა თავისებური ფორმა კლასობრივი საზოგადოებისა, რომელიც თავისი განვითარებით ჩვენ მიერ განხილული ხანის ქართველ ტომთა სოციალურ საფეხურს შეეფარდება. ქართველ მთიელთა წარმოდგენაში „ხორციელნი“ ღმერთს გაჩენილი ჰყავს მის „მოსამსახურედ და სადიდებლად“. ამგვარად ღმერთი, მორიგე ღმერთი ბატონია, ხოლო „ხორციელნი“ მისი „ყმანი“. „ყმის“ დამოკიდებულება ბატონისადმი

²⁰ Г. А. М е л и к ш в и л и, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

მრავალფეროვან შრომით ბეგარასა თუ ნივთიერ ხარკს და ჯარიმებში გამოიხატება. ხატისათვის ძღვნად გაღებული ჯარიმების დიდი ნაწილი, ისევე როგორც ხატის მიწებზე გაწეული შრომა, თეოკრატიული ზედაფენის სასარგებლოდ მიდიოდა. ღმერთსა და ადამიანს შორის ურთიერთობა ჯვარის ყმობაში ან ხატის ყმობაში გამოიხატებოდა, რაც ნიშნავს, რომ თემი ხატის საყმაო, თვითეული მეთემე კი ხატის ყმა. მაგრამ განვითარების ამ საფეხურზე ყმებს შორის არსებითი განსხვავებაა. ისინი იყოფიან: უნჯი ყმანი, სატახტო ყმანი და საყმაო საგლეხობები. „უნჯი ყმანი“ ეწოდებოდა არისტოკრატიულ ზედაფენს, რომლისგანაც ადგილობრივი მმართველი ზედა ფენად დგებოდა. ტახტის ყმებს შეადგენდნენ იმ სოფელში მცხოვრები მეთემეები, სადაც გაშენებული იყო ამ თემის ხატის საკულტო და სამეურნეო ნაგებობები. საყმაო საგლეხო კი თემის დაბალი, ეკონომიურად დაჩაგრული წევრები იყვნენ²¹.

მათ გარდა არსებობდა აშკარად მონის მდგომარეობაში მყოფი კატეგორია, რომელიც ყურმოჭრილ ყმად და სახლის შვილებად იწოდებოდნენ²². როგორც ყურმოჭრილი ყმა, ისევე სახლის შვილი ბრძოლაში დატყვევებული უცხო ტომის მეომარია, რომელიც ამიერიდან მონის ხვედრს იზიარებს. ასე მაგ., ხევსურთა ძველი ჩვეულებით ბრძოლაში დაჭერილ ტყვეს წირავენ თავის მიცვალებულს ყურმოჭრილ ყმად, რომელსაც საიქიოში ეკისრებოდა წყლის ზიდვა, ქალამნის ამოსხმა, ცხენის შეკაზმვა და სხვ.²³ ტყვის შეწირვა მიცვალებულისათვის კავკასიის არქეოლოგიაშიც არის დადასტურებული. სეფანის ტბის ნაპირზე — ადამიანთან ბრძოლის ხანის ყორღანში აღმოჩნდა ხის ეტლი, რომელზედაც მიცვალებული იწვა. ეტლის გარშემო 13 მიცვალებულის ჩონჩხი იქნა აღმოჩენილი, რომლებიც ბ. პიოტროვსკის აზრით, მიცვალებულისათვის ჩატანებული მონები, სამხედრო ტყვეები იყვნენ, ხოლო ეტლზე მწოლი მიცვალებული ტომის ბელადი²⁴. ანალოგიური ფაქტები კავკასიის არქეოლოგიაში მრავლად არის დამოწმებული.

²¹ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართულ ტომთა ღვთაებრივი პანთეონის განვითარების ერთი საფეხურთაგანი, მასალ. საქ., თბ., 1960, გვ. 157—158

²² ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, იქვე, გვ. 159.

²³ იქვე.

²⁴ Б. Б. П и о т р о в с к и й, Археология Закавказья, გვ. 58.

ვენახის შემოსვლასთან დაკავშირებით, როგორც აღვნიშნეთ, წყლის დანაწილებაში არსებითი ცვლილებები უნდა მომხდარიყო იმ ნაკვეთების სასარგებლოდ, რომლებზედაც ვენახები იყო გაშენებული. წყლის ნაკლებობის საშიშროება უპირველესად ხატის მიწების გვერდზე მყოფ ნაკვეთებს მოელოდა. თემის წინაშე მთელი სიმწვავეთ უნდა დამდგარიყო ახალი სარწყავი არხების მშენებლობის საკითხი, რომელშიაც ჩაბმული იქნებოდა როგორც მეთემეები, ისევე ტყვე მონები.

მეორეს მხრივ, წყლის კრიზისთან დაკავშირებით, რომელიც უფრო და უფრო გამწვავდებოდა მევენახეობის ზრდასთან ერთად. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს წყაროს თავები, წინ წყაროები, ის სოფლები, რომელნიც წყაროს სათავეს სიახლოვეს მდებარეობდნენ. ქართული ადამიანთა პირველად მორწყვის პრივილეგია იმ ნაკვეთებს აქვთ, რომლებიც ზევით, რუს სათავესთან ახლოს მდებარეობენ. რა თქმა უნდა, წყლის რიგის ასეთი განაწილება იძულებითია, რადგანაც ზევით მდებარე ნაკვეთების პატრონებს ყოველთვის შეუძლიათ „წყლის დახეება“ და საკუთარ ნაკვეთში მიშვება. ვის ხელშიც იყო რუს სათავე ძალაუნებურად ბატონ-პატრონი ხდებოდა რუთი მორწყული ტერიტორიისა. უფრო გვიან რუს სათავეებმა გადამწყვეტი როლი ითამაშა არა ერთი ხევის ცენტრის წარმოშობაში. ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის შუა საუკუნეებში აღმ. საქართველოში თანდათან მატულობს მევენახეობასთან დაკავშირებული ნივთები, სათამაშო ქვევრები სამთავროდან, ყურძნის წიპწები ნაცარგორიდან და ნინოწმინდიდან, ქვევრები ხოვლედან²⁵ და თეთრწყაროდან. ბოლოს VI—V სს. იღებს სათავეს ალაზნის ველის ცნობილი კულტურა, რომელიც საბოლოოდ წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ყალიბდება. მევენახეობასთან დაკავშირებული ნივთების გამრავლება გვიჩვენებს, რომ ქართველ ტომთა ეკონომიურ ყოფაში ვენახი თანდათან უფრო მეტ ადგილს იკავებს. მევენახეობის განვითარება კი სულ ახალი და ახალი სარწყავი სისტემების მშენებლობას ნიშნავს. სავარაუდოა, რომ უმთავრესად ამ ხანებში ჩამოყალიბებულიყო სასოფლო მცირე სარწყავი სისტემათა ის ჯაჭვი, რომელიც შემდგომში საქართველოს საირი-

²⁵ გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 137.

გაციო ნაგებობათა ძირითადი ბირთვი გახდა. ზევით ჩვენ ზოგადად მოვხაზეთ ის ტერიტორია, სადაც პირველი სარწყავი სისტემები უნდა აგებულყო და აღვნიშნეთ, რომ ეს სისტემები უმეტესად მთისძირა ზოლში მდებარეობდნენ, იშვიათად ველში. ძვ. წ. V საუკ. როგორც ჩანს ქვეყნის მიწათმოქმედების ცენტრი ისევ მთისძირა ზოლია, რასაც, ვფიქრობთ, ადასტურებს საძეგურ-ყანჩაეთისა²⁶ და წინწყაროს²⁷ ცნობილი ძეგლები. ამ ხანის მნიშვნელოვანი ძეგლების ბარში (ველზე) არარსებობა იმას უნდა მოწმობდეს, რომ აღმ. საქართველოს ტომები ჯერ არ ასულან სოციალური განვითარების იმ საფეხურზე, რომ შეძლებოდეთ ისეთი გრანდიოზული სამუშაოების ჩატარება, როგორსაც მოითხოვს აღმ. საქართველოს ბარის სარწყავად ათვისება.

მევენახეობის განვითარებას უფრო მეტი ინტენსიობით უნდა გამოეთხარა ძირი მიწაზე თემური საკუთრებისათვის და გზა მიეცა მიწების კერძო საკუთრებად ქცევაში. მაგრამ მესაკუთრეებს თემის მიწების დატაცებაში წინ აღუდგებოდა თემური ორგანიზაცია, რომელიც მით უფრო მტკიცე იქნებოდა, რამდენადაც განვითარებული სარწყავი სისტემების მფლობელი იქნებოდა. სარწყავი არხი, რომელიც თავისთავად კოლექტიურ შრომას მოითხოვს ზრდის ამ კოლექტივის ორგანიზებულობას. თემის პირის გამტეხლები ამ შემთხვევაში იშვიათია. მესაკუთრეები იძულებული იქნებოდნენ მიწები თემის გარეთ ეძიათ. აღმ. საქართველოს პირობებში კი მიწას მაშინ აქვს ფასი, როდესაც ირწყვება. აქედან კერძო ინიციატივა სარწყავი რუს გაყვანაშია. პირველი ნაბიჯი ამ მხრივ ქონებრივად დაწინაურებულ არისტოკრატიულ ზედა ფენას უნდა გადაეღა. „ეკონომიურად დაწინაურებული სახლები და პირველ თავში მეუფე მამასახლისის სახლი — წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, გადაღამს განსაკუთრებული მნიშვნელობის ნაბიჯს. ის ინდივიდუალურად აწესრიგებს დიდი ველის მორწყვის საქმეს და eo ipso ამ მორწყულ ველსაც, როგორც მესაკუთრე ეუფლება“²⁸.

²⁶ Я. И. Смирнов, Ахалгоринский клад, Тбилиси, 1934. გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში. თბილისი, 1952, გვ. 12.

²⁷ Б. А. Куптин, დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 182.

დიდი ველების სარწყავი სისტემების აგებამდე საფიქრებელია მაქსიმალურად უნდა ყოფილიყო ათვისებული ველის მისადგომი მთისძირა ზოლი, მაგრამ აქ რწყვისათვის ხელსაყრელი პირობები გამო თვითონ თემი სძლევს საირიგაციო სისტემების აგების საქმეს, კერძო ინიციატორს კი სარბიელად დიდი ველები რჩება, რომლის მორწყვა, კერძო ინიციატივის გარდა, აუცილებლად მოითხოვს მონის შრომის გამოყენებას. „როგორც სარწყავი რუს გატანას, ისე თვით ამ მორწყული ველის შემუშავებას, ეს მესაკუთრე სახლი აკისრებს სპეციალურად ამისათვის გამიზნულ ხალხს, ამიერიდან „მერუეებს“, „გლეხებს“, „მესეფეებს“, რომელნიც სოციალურად თავისუფალნი არ შეიძლება იყვნენ, რამდენადაც მთავარი საწარმოო საშუალება — მორწყული ველი, ისინი რომ შეიმუშავებენ, სხვისი საკუთრებაა“²².

არა ერთი სარწყავი სისტემა უნდა შეექმნა საკულტო ცენტრებს, რომელთა განკარგულებაში მონების გარდა თავისუფალი მეთემეების შრომაც იყო. ამრიგად, კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებაში აღმ. საქართველოში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ირიგაცია, თუ მონის შრომის გამოყენება, პირველ რიგში, ნაკარნახევი არ იყო სარწყავი სისტემების განვითარებით. მეორეს მხრივ, მონური შრომის გამოყენება საშუალებას იძლეოდა მოსარწყავად ათვისებულიყო დიდი ველები. ამიერიდან ქვეყნის ეკონომიურა ცენტრი საბოლოოდ ხდება ბარი. თუ გარკვეულ დროს რწყვისათვის კარგმა პირობებმა დააწინაურა მთისძირა ზოლი ბართან — ველთან შედარებით, იგივე მიზეზი კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნისას დაბრკოლებად იქცევა ამ ზოლის სოციალური განვითარების გზაზე. საგულისხმოა, რომ მოყოლებული III ს. ძვ. წ. რამდენადმე მნიშვნელოვანი ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, არ გვხვდება ბარის იმ ნაწილებშიც, რომლების მორწყვა შედარებით იოლია და გვიანი ბრინჯაოდან აქემენიდური ხანის ჩათვლით საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანან მიწათმოქმედი ტომებით (დებედისა და ფოლადაურის ხეობები, შიდა ქართლის ვაკის სამხრეთი — მტკვრის მარჯვნივ მდებარე ნაწილი და სხვა). აქაც ისევე, როგორც მთისძირა ზოლში თემი საკუთარი ძალებით უძღვება სარწყავი სისტემების მშენებ-

ლობას, ისე რომ არ მოითხოვს მონის შრომას. სხვაა დიდი ველების საირიგაციო ნაგებობანი, რომლის როგორც გასატანად, ასევე საექსპლუატაციოდ აუცილებელია არათავისუფალი მუშახელის გამოყენება. ამდენად, სავსებით ბუნებრივია აქ მსხდომი თემები პირველად ასულიყვნენ კლასობრივი საზოგადოების საფეხურზე. ეს უნდა იყოს ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ IV—III სს. ძვ. წ. ცხოვრების ცენტრმა მტკვრის მარჯვენა მხარედან მარცხნივ, ხოლო მთისძირა ზოლიდან ბარში გადმოინაცვლა. ხოკლემ და ნაცარგორამ პირველობა დაუთმეს ურბნის-უფლისციხეს, საძეგურ-ყანჩათმა მცხეთა-სარკინეს.

როგორც ვთქვით, ქართული ტრადიცია უძველეს რუს გატანას ალექსანდრე მაკედონელს მიაწერეს, რომელსაც რუ ვენახის გასაშენებლად გამოუტანია. ამავე ცნობაში დაცულია უცხოური ტერმინი „რუ“ და „სტაგი“, რომლებმაც ქართულ ენაში მოქალაქეობრივი უფლება პოვეს. ნ. მარის აზრით, ორივე ტერმინი არ არის შემთხვევით შემოსული ქართულ ენაში, ისინი კულტურის აღმნიშვნელი ტერმინებია. რომლებიც «...исходя из Персии, приобрели право гражданства во всех странах в сфере ея влияния. В это, сравнительно отдаленное время, персы снабжали соседние народы своими техническими выражениями по орошению и садоводству, как и позже».³⁰

აკად. ნ. ბერძენიშვილი ნ. მარის განმარტებას იზიარებს მხოლოდ იმ გაგებით, რომ „საქართველოში მორწყვის საქმეში რალაც ახალი ტექნიკური ხერხი შემოვიდა და არა იმისა, რომ მორწყვა მხოლოდ ამ დროიდან დაიწყო“³¹. მორწყვა რომ საქართველოში გაცილებით ადრე დაიწყო, ეს ზემოთ აღვნიშნეთ. ახალი ტექნიკა მორწყვის საქმეში, ჩვენი აზრით, სხვა არაფერია, თუ არა დიდი სარწყავი არხის გაყვანა, რომელსაც განსხვავებით წყარო, ნაკადული, ხევის წყალისაგან რუ უწოდეს, დაესესხნენ რა სპარსელებს ტერმინოლოგიაში. რუ რომ თავიდან დიდი არხის აღმნიშვნელად იხმარებოდა, ამას ისიც ადასტურებს, რომ მცირე არხის — რუდან გამომავალი გამანაწილებელი არხის ტერმინად „ნაკადული“ დარჩა

³⁰ З а п и с к и..., გვ. 195.

³¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 158.

ქართულ ენაში, ნაკადული იხმარება აგრეთვე სარწყავი წყლის საზომ ერთეულად. ჩვენი მოსაზრება რომ მართებული უნდა იყოს, აქიდანაც ჩანს, რომ გვიან საუკუნეებში, როდესაც დიდი სარწყავი სისტემები მოიშალა მათი კვლავ აღდგენისას განსახვევებლად მცირე სასოფლო რუებისა, იხმარება თურქული სიტყვა „არხი“, რომელიც საბოლოოდ ირიგაციის აღმნიშვნელ სიტყვად იქცა. რუს სახელი კი მცირე მდინარე-ნაკადულებს და მათგან გაღებულ რუება შერჩათ. არ არის გამორიცხული აგრეთვე, რომ აქ სიტყვის უბრალოდ სესხებასთან გვეკონდეს საქმე; არა ერთ უცხოურ სიტყვას გამოუდგენია ქართული ლექსიკიდან ძირეული ქართული სიტყვები და მათ ადგილას დამკვიდრებულან. სიტყვა „სტაგი“, „ნასტაგისი“. თუმცა ქართულ ენაში არ გავრცელებულა და შემონახულია როგორც ტოპონიმი, შეიძლება აღნიშნავდეს „დაბლარ ვენახს“. მევენახეობის გავრცელების ადრეულ ხანაში ჩვენში. როგორც ჩანს, მაღლარი უნდა ყოფილიყო.

ამგვარად ქართული საისტორიო ტრადიციით დიდი არხების გაყვანა საქართველოში ემთხვევა ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების ხანას. რუს გატანა მხოლოდ ერთხელაა მოხსენებული სარკინესთან დაკავშირებით, მაგრამ ქართლის ცხოვრებაში დაცულია ცნობები არა ერთი ქალაქის მშენებლობაზე, რომელთა არსებობა სარწყავი სისტემის გარეშე წარმოუდგენელია. ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი, რომელიც შიდა ქართლის ვაკეზე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს არის ურბნისი, ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო, რადგანაც გადარჩენილია თავისი პირველი სახით და დღესაც მოქმედებს რუ, რომელიც მას რწყავდა.

ურბნისი იმ უძველეს ქალაქთა რიცხვშია, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობით ალექსანდრე მაკედონელს დახვდა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე³². ლეონტი მროველის ცნობით, იგი აუშენებია უფლოსს კასპთან და უფლისციხესთან ერთად³³. ქართველ ისტორიკოსების ცნობას მხარს უჭერს არქეოლოგიური გათხრები, რომელსაც ურბნისში აწარმოებს საქართველოს სას.

³² ექვთ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 9.

³³ ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. 1, თბილისი, 1955, გვ. 10.

მუზეუმი აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. ამავე ექსპედიციამ მიაკვლია და შეისწავლა ურბნისის ძველი რუ.

ურბნისის რუ მოხსენებულია ვახტანგ VI დასტურლამალში. აქვეა ჩამოთვლილი, თუ რომელ სოფლებზე გადიოდა რუ. „ურბნისის რუ საქაშეთამდი შინდელთ გამოიღონ აქილამ საქაშნელთ და თუალთუბნელთ შარშაბნის საყდრამდი იმას აქეთ ვარიანელთ სასირელთ და არაშენდელთ რუისის თავამდი გამოიღონ: იმას აქეთ გორის გზა რომ მლაშის წყალს შეეყრების იქამდინ იმის აქით ურბნელთ უნდა გამოიღონ“³⁴.

რუს გამოღება ამ შემთხვევაში მის აღდგენას ან გაწმენდას უნდა ნიშნავდეს. საგულისხმოა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი, რომელსაც არასდროს არ ავიწყდება თავის „აღწერაში“ მამამისის ნაღვწი რუების მოხსენიება, ურბნისის რუს თამარ მეფის გაყვანილად თვლის: „და ამ რუისის მთის სამკრეთის მინდორი და ლიახვით დვანის წყლამდე ირწყვის ორის ლიახვის რუთი, თამარ მეფის ქმნულთა და ნაყოფიერებენ. დაბნები ყოვლითავე მრავალნი... ხოლო რუისი არს უწყლო, თვნიერ წყაროსა ერთისა, რომელი არს ეკლესიისა თანა არამედ სცხოვრობენ მით რუთი და ირწყვის მინდორი ურბნისამდე ამითვე“³⁵.

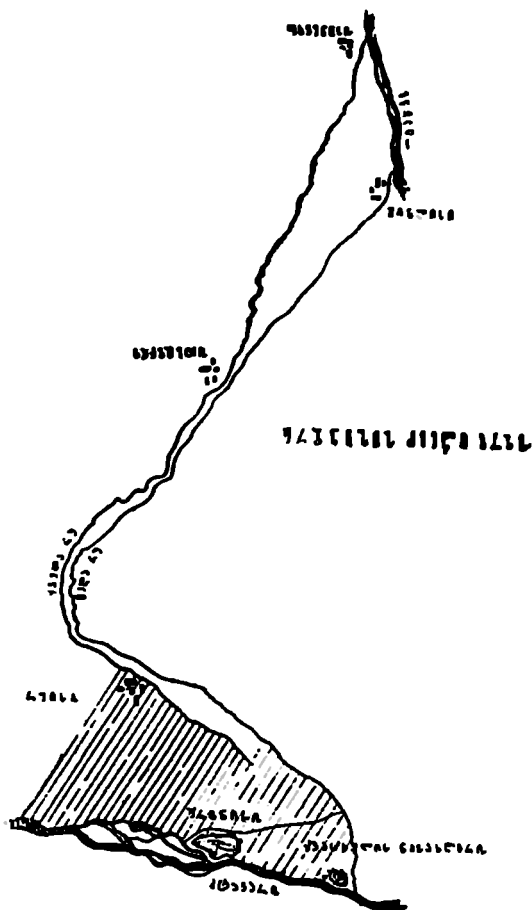
ვახუშტის მოხსენებული ორი რუ უნდა იყოს ურბნისის „ზედა“ და რუისის „ქვედა“ რუები, რომლებიც სათავეებიდან რამდენიმე კმ-ის დაშორებით სოფ. საქაშეთში ერთმანეთს უახლოვდებიან რამდენიმე მეტრის მანძილზე და შემდეგ მიემართებიან ურთიერთპარალელურად, ვიდრე რუისის ბოლომდე, რის შემდეგაც ქვედა რუ აღარ გრძელდება და გადადის ბაღებში, რუების გაყვანის თამარისადმი მიკუთვნება მათ სიძველეზე მიუთითებს. თუმცა აშკარად ურბნისის რუ უფრო ძველად გამოიყურება, მაგრამ რუის-ურბნისის ერთმანეთისადმი დამოკიდებულების გასარკვევად ვარჩევთ მათ ერთად განხილვას (სქემა 6).

1789 წელს „ზედა“-ურბნისის რუზე წყალი დაცოტავებულიყო. თვალთუბანსა და საქაშეთს შორის საქაშნელებს ზემო და ქვემო რუები თხრილთ შეერთებიან და ამგვარად „ქვემო“ რუს წყალი „ზედა“ რუსთვის მიერთვით „ქვედა“ რუთი მოსარგებლე სოფლებს

³⁴ დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, გვ. 67.

³⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 78, 79.

ჩივლათ, რის შედეგადაც დარეჯან დედოფლის ბრძანებით საქმე გაარჩია ბატონიშვილმა დავითმა და გამოიტანა შესაფერი განაჩენი. განჩინებაში იმდენად ღეტალურად არის აღწერილი რუების ტრასა თავისი გმანაწლებლებით, რომ ეკმაყოფილებოდა მისი მხოლოდ აქ მოტანით. „ზემო რუ წამოვა შინდისიდან. ეს რუ შიგ საქაშეთში“

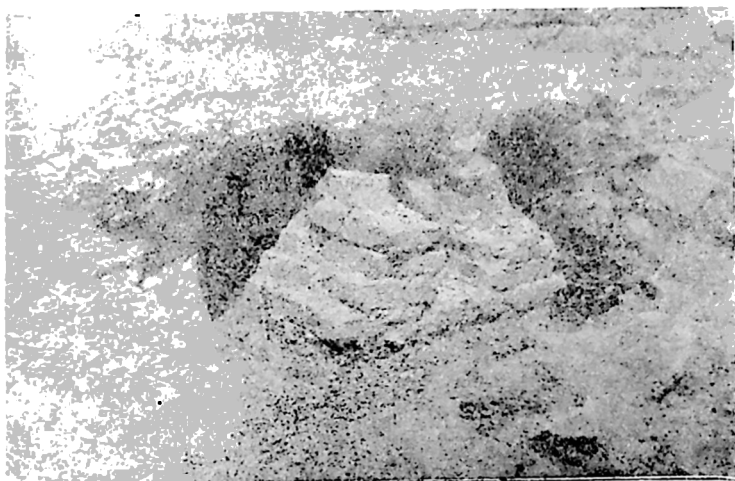

ჩამოივლის, ციხეს წინ ჩამოუვლის, სასირეთზე გადივლის. რუისის მთის ძარს დაკრამს და ურბნის ჩავა. ქვემო რუ ფხვენიის თაყდან წამოვა. ფხვენიის შუა ჩამოუვლის, შინდისის ნაპირს გამოუვლის, შიგ შაქაშეთში გამოივლის დასავლეთის მხრისაკენ და სასირეთს ვენახებს თავს გადაუვლის დასავლეთის მხრით და რუის ჩავა... ამ ზემო რუთი უნდა მოირწყოს შინდისი. აქვე შინდისის დაცილებით ერთი ნაკადული მცირე წყალი ლელისთაველთ უნდა წაიყვანონ და ლელისთაველთ ქვემო რუდამ. რომ წყალი წამოუყვანიათ და ზედ ზემო რუზედ წყალი წყალზე შიგ გაუტარებიათ ეს აღარ უნდა იქნას სამართალიც დაგვიყენებია. ეს ზემო რუ უნდა მოვიდეს საქაშეთს. საქაშეთის თავს თავიანთ ერთი ნაკადული წყალი არაშენდელთ დაუბრუნონ და თავისკენ წაიყვანონ და საქაშეთს შუა როგორც გაჭრილია ზემო რუ ძველადვე ჩვეულებისამებრ იმაზედ უნდა გაეგდოს. ისე, რაც აღმოსავლეთის მხრისაკენ ლელისთავსა და არაშენდას შუა საქაშნელი მამულები არის. ზემო რუმეც უნდა მორწყოს. სასირეთის თავს უნდა გავიდეს და რაც რუს ზევით არაშენდისა და სასირეთს მამულია ამით უნდა მოირწყოს და რუისის თავს გადაიაროს და რაც ქვემო რუს ზევიდან საარწყ/ყავი/ წავა ამით უნდა მოირწყოს. რუისის ბოლოს ბატონ დედოფლის ზოდებუნები უნდა მოირწყოს და მერე ურბნელებმა უნდა იხმარონ, რაც შინდისიდან გამოტანილს რუს ზევით და ამ ქვემო რუს შუა მიწა და ვენახია მომწყვდეული შინდური თუ თვალთუბნელი და საქაშნელი ამ ქვემო რუმ უნდა მორწყოს და თვალთუბნის მამულიცა ამივე რუს ქვევითა ძევს დასავლეთის მხარეს, ამითვე უნდა მოირწყოს და მოვიდეს საქაშეთს, როგორც მიმდინარეობა აქვს ისე ჩამოიაროს რაც ქვემო რუს ქვევით დასავლეთის მხრისაკენ საქაშნელი მამულია იმავე ქვემო რუმ უნდა მორწყოს/ს/, რომელიც წინაპართა ბატონებისა და ნეტარად სხენებული მეფის თეიმურაზისა განაჩენა აცხადებს. რაც წყალი საქაშეთს დასცილდეს ასე უნდა იხმარონ: სამათ უნდა გაიყონ წყალი; ერთი წილი სახასოს ზვარსა და ზოდებუნს და ეკლესიის ყმათ უნდა მიეცეს, მესამედი წალი საციციანოს ყმათა და ვარეშე კაცთ უნდა მიეცეს. ამ სამთავანვე წერილებისამებრ ერთი ნაკადული წყალი მამაცაშვილებს უნდა მიეცეს“²⁶.

--

²⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ფონ. Ал 592 - ლ. ზ.

როგორც განჩინებიდან ჩანს, ზედა რუ რუისის მიწებსაც რწყავს. საბუთი შედარებით გვიანდელია. ვახტანგის განაწესში რუისი არ მონაწილეობს რუს გამოღებაში. ბუნებრივია ის ვერ მოიხმარდა ზედა რუს წყალს. ამდენად ზედა რუ ეკუთვნოდა ურბნისს და უნდა ვიფიქროთ, რომ იგივე რუ ემსახურებოდა ქალაქების დროინდელ ურბნისსაც. ძნელად საფიქრებელია თვით ურბნისის გაქალაქება ამ რუს გარეშე. თვით ქალაქის წყლის მოხმარებაზე რომ არაფერი ვთქვათ. ქალაქი ვერ იარსებებს სამიწათმოქმედო უბნების გარეშე. ხოლო ლიახვიდან. ვიდრე დვანამდე, ვახუშტის ენით რომ ვთქვათ, ირწყვის ლიახვის რუებით. რამდენად ფართოდ იხმარებოდა ქალაქში წყალი, მეტყველებს ურბნისის ზღუდის ქვეშ დატნეული ბეტონის მიღები (სურ. 1). ექსპედიციამ ასეთი

სურ. 1

მიღები სამი დადასტურა: ერთი ქალაქის აღმოსავლეთ ნაწილში. ორი — დასავლეთით. სამწუხაროდ, ქალაქის ცენტრალური ნაწილი ნაკლებად შესწავლილია მისი თანამედროვე დასახლების გამო. საფიქრებელია, რომ რამდენიმე მილი შემოსულიყო ქალაქში. მიღების საშუალო დიამეტრი 10 სმ-ია. მთელ ურბნის-რუისის მიღა-

მოებში არ არის სხვა წყალი გარდა ლიახვის რუსა, რომელსაც ამ მიწების წყლით მომარაგება შეეძლოს. ქალაქის ზღუდე და მის ქვეშ გამავალი მიწები ა. წ. VII საუკუნით თარიღდება. ბუნებრივია არხი მოქმედი უნდა ყოფილიყო ამ ხანაში. არხის კიდევ მეტ სიძველეზე მიუთითებს II—III საუკუნეებით დათარიღებული ქალაქის აბანო დაბოლოს, ქალაქის სამხრეთ ნაწილში ე. წ. ხიზანაანთ გორაზე აღდენანტიური ხანით დათარიღებული ქვევრები. ქვევრები რომ ღვინის შესანახად იყო გამოყენებული, ამას კარგად მოწმობს ერთ-ერთი ქვევრის თხის სარქველი. უფრო სწორად ქვევრის თავზე გადაგზილი თიხის ფრაგმენტი, რომელიც ხანძრის წყალობით გადარჩა და ეტყობა ქვევრის პირის ანაბეჭდი.

ურბნისის ქალაქობის ყველა ფენაში, როგორც ვხედავთ, დადასტურებულია მატერიალური ნაშთები, რომელიც ურბნისის რუს მოქმედებაზე მიუთითებს. ვფიქრობთ, სრულიად უყოყმანოდ შეიძლება განვაცხადოთ, რომ ურბნისის რუ მოქმედებს დღიდან ურბნისის ქალაქობისა, თუ თვით ქალაქი მისი მოქმედების შედეგი არ არის. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ეს რუ ამჟამად ზედა რუს სახელით მოქმედი არხია. თვით არხის ტექნიკური აღჭურვილობაც მეტყველებს მის სიძველეზე და მეტიც იგი კარგად უდგება და ვფიქრობთ ადასტურებს ურბნისის სოციალურ წყობას, მონათა კლასის არსებობას.

არხის ტრასა ჩვენ განვიხილეთ, მისი სიგრძე 23—25 კმ უნდა ყოფილიყო. სათავე ნაგებობა დამოწმებული არ არის. იგი ბევრად არ უნდა ყოფილიყო განსხვავებული ჩვეულებრივი სასოფლო მცირე რუს სათავისაგან. აგებული უნდა ყოფილიყო მოწნული ჯებირებით ან გოდორყურებით. საერთოდ, იშვიათი გამონაკლისის გარდა აღმ. საქართველოში დაცულ რუებს კაპიტალური სათავე ნაგებობები არ აქვთ, შეიძლება ეს ფაქტი იმით აიხსნას, რომ აღმ საქართველოს მდინარენი უმეტესად მთის მდინარეებია და კალაპორტს ზშირად იცვლიან, ამავე დროს ყოველი წვიმა თუ ხანგრძლივგალვა მოქმედებს მის სიუხვეზე და წყლის დონის ცვალებადობას იწვევს. თვით ყველაზე დიდ მდინარე მტკვარზედაც კი ამჩნევს

²⁷ საქართველოს ეთნოგრაფიაში დაცული არხების სათავე ნაგებობების დაწვრილებით აღწერილობა ნახეთ გ. გ. გ. შ. ი. ძ. რწყვის ძველი და ახალი სისტემები ტირიფონის ველზე, 58—63.

დალს ამინდის ცვალებადობა, სხვებზე რომ არაფერი ვთქვათ. ასეთ პირობებში სათავე ნაგებობა ან კაშხალებით უნდა მოეწყოს, ანდა ესეთი პრიმიტიული ხერხით. როგორც გოდორყურია, ანდა რიყის ქვებით აგებული დაბალი ჯებირი, რომელთა განახლება რთულ საქმეს არ წარმოადგენს (ტაბ. II), როდესაც ზედა არხის სათავეს ვათვალიერებდით ლიხავის მიერ მიტოვებული 3-4 რუს სათავე ვნახეთ.

რუ რაც შეიძლება სწორი გეზით არის წარმართული, მაგრამ ვერც ზედა რუს მშენებელნი აცდენილან წყლის სწრაფი დინების საწინააღმდეგოდ მიმართული თავისებური პრიმიტიული ხერხის გამოყენებას, ტრასის დაკლაკენას და, რაც უფრო საინტერესოა, ტრასა ზიგზაგებით გადის არხის ერთადერთ საინჟინრო ნაგებობაზე რუსხმულზე. წყლის სწრაფი დინების საწინააღმდეგოდ მიმართული ხერხი, რუს კლასიკური გეზით წარმართვა, გამომუშაებული უნდა იყოს ადგილობრივ ნიადაგზე და დამახასიათებელი ჩანს მთიანი ადგილების ირიგაციაში. ურბნისის რუზე მისი გამოყენება უნდა უჩვენებდეს, რომ რუ ადგილობრივი ტრადიციით არის აგებული და მის აგებაში უცხოურ გავლენას ადგილი არ ჰქონია.

არხის ერთადერთი საინჟინრო-ტექნიკური ნაგებობა რუსხმულია (ტაბ. III), გრანდიოზული მიწაყრილი, რომელიც საქაშეთ-სასირეთს შორის არსებულ ტაფობზე არხის გადასაყვანად აუგიათ. რუსხმული საბას განმარტებით „მაღლა შეშენებული რუა“³⁸. აკად. ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, საქართველოს საირიგაციო მშენებლობაში იგი აქვედუკის მაგივრობას წევდა³⁹. ისინი ჩვენში უმთავრესად სარწყავ რუს მშენებლობაში გამოიყენებოდა ღარტაფებზე წყლის გადასაყვანად და მორწყული ფართობების გასადიდებლად. რუსხმულები განსაკუთრებით ანტიკური ხანით დათარიღებული რუებისათვის არის დამახასიათებელი.

ზედა რუს რუსხმული, როგორც ვთქვით, საქაშეთის ბოლოდან იწყება და თითქმის სოფ. სასირეთის ნახევარზე გადად-ს. მისი სიგრძე 5 კმ-ია, სიმაღლე 8 მ, ხოლო ფუძის სიგანე ზოგან 10)

³⁸ სიტყვის კონა, 284.

³⁹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართველი ერის მატ. კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1946, გვ. 66, 67.

მეტრს აღწევს¹⁰. როგორც ვხედავთ, რუსხმული გრანდიოზული ნაგებობაა, განსაკუთრებით გაკვირვებას იწვევს მისი ფუძის სიგანე მითუმეტეს, რომ მიწაყრილის აგებისათვის საჭირო ფუძე სამჯერ უნდა აღემატებოდეს სიმაღლეს. ზედა რუს რუსხმულზე კი ფუძე ზოგან 12-ჯერ მეტია¹¹. მაგრამ რუსხმულის გეოლოგიურმა კრილმა აჩვენა, რომ რუსხმულის თავდაპირველი პროფილი ზომით თანამედროვე რუსხმულის 1/3 შეადგენს (სქემა 7) და ფუძისა და სიმაღლის შეფარდება არც თუ ისე დიდია. დანარჩენი 2/3 ლამის-გან პერიოდული წმენდის შედეგია. ლიხვი მეტად ლამიანია და აქ გასაკვირი არაფერი არ უნდა იყოს. განსაკუთრებით აქტიური უნდა ყოფილიყო ლამის დაღეჭვის პროცესი რუსხმულზე, რადგან წყლის ქანობი ტრასის სხვა მონაკვეთთან შედარებით შემცირებულია¹². მაგრამ მაინც სხვა საბუთი რომ არ იყოს. ლამის ასეთი გრანდიოზული დაგროვება საკმარისია ურბნისის არხის ძველთაძველობის დასამტკიცებლად. უნდა გათვალისწინებული იქნეს აგრეთვე ის გარემოება, რომ არხი ყოველთვის როდი მოქმედებდა, ამასთან ერთად ნალექების საკმაოდ ნაწილი გადარეცხილი იქნებოდა წვიმისაგან. რუსხმულის მიწაყრილი ა. ლოსაბერიძის გაანგარიშებით 3 000 000 კმ-ია, თანამედროვე პროფილით კი მისი ზომა 9 000 000 კმ-ია¹³. ასეთი გრანდიოზული მიწის სამუშაოს ჩატარება ანტიკური ხანის ტექნიკის პირობებში მონური შრომის გამოუყენებლად ძნელი წარმოსადგენია. მითუმეტეს. რომ იგი ერთგვარ „ფუფუნებასაც“ კი წარმოადგენს. რუსხმულით არხი მხოლოდ რამდენიმე მეტრით იწევს მაღლა, რაც საბოლოო ჯამში, თუმცა საკმაოდ დიდი მასივის მორწყვის საშუალებას იძლევა. მაგრამ მაინც რუს ურბნისამდე გატანა ურუსხმულოდაც შესაძლებელია. ის საზოგადოება, რომელიც მორწყული ფართობის გაზრდის მიზნით ასეთი დიდი სამუშაოს ჩატარებას არ უფრთხის, მუშახელის ნაკლებობას, რა თქმა უნდა, არ განიცდიდა.

მთელ ტრასაზე, გარდა რუსხმულისა, სხვა რაიმე ნაგებობა არა ჩანს. ერთადერთი წისქვილია სოფ. შინდისში, მაგრამ იგი აშკარად გვიან დადგმული უნდა იყოს. ამავე დროს მიუხედავად

¹⁰ ა. ლოსაბერიძე. ურბნისის ძველი არხი.

¹¹ იქვე.

¹² ა. ლოსაბერიძე. ურბნისის ძველი არხი.

¹³ იქვე

ბეჭითი დაზვერვებისა, არხის მოქმედების რაიონში გარდა რუისის ერთ-ერთი უბნისა, წინ უბნის, რომელიც ურბნისის გასწვრივ ჩრდ. მდებარეობს, ანტიკური ხანის ნაშთებს ვერ მივაგენით. უნდა ვივარაუდოთ, რომ არხი დაუსახლებელ ტერიტორიაზე გადიოდა, ვიდრე რუისამდე. თანამედროვე სოფლები, რომლებიც არხის მოქმედების რაიონში მდებარეობენ—შინდისი, საქაშეთი, თვალთუბანი, არაშენდა, სასირეთი და რუისის ნაწილი გვიან უნდა დასახლებულიყვნენ. ურბნისის ქალაქობის დროინდელი დასახლებიდან, რომლებიც ალბათ ურბნისის სამიწათმოქმედო უბნებსაც წარმოადგენდნენ, ჯერჯერობით ჩვენთვის ცნობილია რუისის წინუბანი და ქვაცხელას გორა. პირველ მათგანში დამოწმებულია ანტიკური ხანის სამაროვანი, ხოლო მეორეში ადრეფეოდალური ხანის ნამოსახლარი⁴⁴. წინუბანი არხის ტრასაზეა, მისი სამხრეთით. ხოლო ქვაცხელა არხის მოქმედების უკიდურეს აღმოსავლეთ საზღვარს წარმოადგენს. ორივე მათგანი რომ ურბნისის აგარებია და არა თვით ქალაქის ნაწილი, მიუხედავად მათი ურბნისთან შედარებითი სიახლოვისა (მანძილი ურბნისსა და დასახლებულ პუნქტებს შორის ორ კილომეტრს არ აღემატება), აშკარაა, როგორც პარადოქსული არ უნდა ჩანდეს ურბნისი ანტიკური, ადრეფეოდალური და თანამედროვე სოფელი ერთი და იმავე ტერიტორიით იფარგლებიან. სოფელს გარეთ არქეოლოგიური ნაშთები ძალიან ნაკლებადაა ინსერულიად არ არის. ყოველ ქალაქს უნდა ჰქონდეს სახელოსნო თუ სასოფლო-სამეურნეო უბნები, ამავე დროს არ იყო სავალდებულო უბნები ქალაქის ახლოს ყოფილიყვნენ და ხშირადაც ეს უბნები საკმაო მანძილით იყვნენ დაშორებულნი. მაგ., მცხეთას რამოდენიმე უბანი ჰქონდა ისე, რომ დიდი მცხეთა თავისი უბნებით გადაჭიმული იყო ქსნიდან ვიდრე ავქალამდე, ხოლო მუხრანა მის სასოფლო-სამეურნეო უბანს წარმოადგენდა. ასეთი სარწყავი „აგარები რუსთავსაც ჰქონდა, გაჩიანსაც, კასპსაც და ურბნისსაც“⁴⁵.

ურბნისი მცხეთასთან შედარებით მცირე ზომის ქალაქია და უბნებიც მცირე რიცხოვანი ექნებოდა. მაინცდამაინც რუს მოქმედების ზონას ყურადღება რომ არ ექცეოდა იქიდანაც ჩანს, რომ ჯერ

⁴⁴ აღ. ჯ. ა. ვ. ა. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ლ. ო. ნ. ტ. ი. დასახ. ნაშრ.

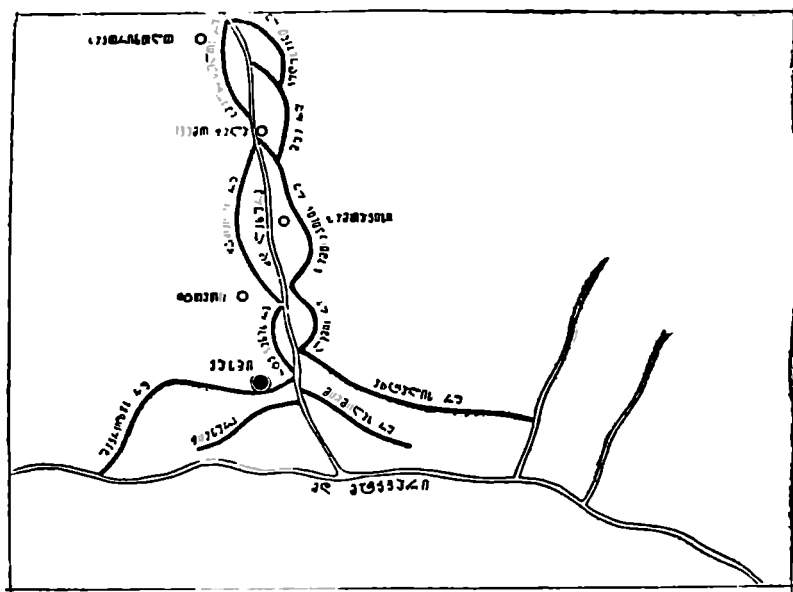
⁴⁵ ნ. ბ. გ. რ. ძ. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 178.

კიდევ ურბნისის ქალაქობის ხანაში რუისში არსდება საეპისკოპოსო ეპარქია, რომელიც სახელითაც და მეურნეობითაც ურბნისის რუსგან იყო დავალებული. რუისი მისი სამწყსოს უკიდურესი აღმოსავლეთი პუნქტია და ცენტრის აქ წარმოქმნა იმას უნდა ნიშნავდეს. რომ რუისის ქვემო რუ ეკლესიის აგების მომენტში გაყვანილი არ ზნდა ყოფილიყო. მისი გაყვანა ალბად შემდგომი რუის-ურბნისის ქიშობის შედეგი იყო. ურბნელი, ვახუშტის გადმოცემით, ლიხვის პირის მწყემსია. ცნობა, რა თქმა უნდა, გვიანდელ ხანას ეხება, მაგრამ შეიძლება ადრეც ურბნელის ეპარქიას ლიხვის პირი შეადგენდა. მითუმეტეს, რომ ურბნისის არხი სათავეს ლიხვიდან იღებდა, სათავეს დასაკუთრება კი გარანტია იყო არხის ნორმალური მუშაობის, რომელზედაც ბევრად იყო დამოკიდებული ურბნისის სასოფლო და საქალაქო მეურნეობა.

ურბნისთან ერთად ქართული ტრადიციით უძველეს ქალაქებად მიჩნეულია უფლისციხე, კასპი და სხვა. სამწუხაროდ, ანტიკური კასპი ჯერ სრულიად შეუსწავლელია. მიმდინარეობს უფლისციხის არქეოლოგიური გათხრები, მაგრამ მისი შედეგები ჯერ გამოქვეყნებულ არ არის. ამიტომ უფლისციხისა და კასპის სარწყავ სისტემებზე ჯერჯერობით დაბეჯითებით ვერაფერს ვიტყვით. ორივე პუნქტი შიდა ქართლის ვაკის შუა გულზეა გაშენებული და საირიგაციო სისტემების გარეშე მათი არსებობა ძნელად წარმოსადგენია. კასპი მდ. ლეხურას ხევში მდებარეობს და ადვილად შესაძლებელია სარწყავი სისტემებიც ლეხურაზე მოეწყოთ. ამჟამად ლეხურიდან 7-მდე დიდი და პატარა რუ იღებს სათავეს, ყველა არხი ძველია და მათი გაყვანა ხეობაში მიწათმოქმედ მოსახლეობის გაჩენიდან უნდა გვიარაუდოთ (სქემა 8). თვით კასპის გაქალაქება ბევრად იქნებოდა დამოკიდებული ლეხურაზე. კასპი და მისი აგარები რომ ლეხურის წყლით საზრდოობდნენ იქიდანაც ჩანს, რომ ლეხურას ხევში უფრო გვიან წარმოიქმნა საეპისკოპოსო ცენტრი სამთავისი.

რომელი სარწყავი სისტემები ემსახურებოდა უფლისციხეს ძნელად სათქმელია. შიდა ქართლის ქალაქებიდან მცხეთის შემდეგ უფლისციხე ყველაზე ძლიერი და ვრცელი ქალაქი ჩანს. მისი ქალაქობა გრძელდება შუა საუკუნეებშიც და არ კნინდება როგორც ურბნისი ახ კასპი. ადრეფეოდალური ხანის დასასრულს იგი ქართ-

ლის დედაქალაქად გვევლინება. მისი ძლიერება გარკვეულ ეკონომიურ პირობებს ეყრდნობოდა, რაშიც მის სასოფლო-სამეურნეო უბნებს უთუოდ დიდი წვლილი ექნებოდა. უფლისციხე დიდი ქალაქი იყო და ასეთი უბნებ-აგარაები უფრო ბევრი ექნებოდა, ვიდ-

სქემა 8

რე კასპს ახ ურბნისს. შეიძლება დაუშვათ, რომ ტირიფონის ველო თავისი სარწყავი სისტემებით უფლისციხის აგარა იყო. ტირიფონის ძველი სარწყავი სისტემა 1930 წ. გადააკეთეს, იგი უფრო ჩრდილოეთით, ზევით ასწიეს; ძველი რუების კვალი მოშლილია, მაგრამ ბევრ პუნქტში ახალი არხი ძველის ნაკვალევზე გადის და ძველ სისტემას წარმოგვიდგენს თავისდროის გრანდიოზულ საირიგაციო ნაგებობად. გამოყენებულია კერძოდ ძველი რუსხმული, რომელიც სოფ. წითელუბნიდან იწყება და სოფ. შაშვეთის აღმოსავლეთით გორი-თბილისის გზატკეცილთან თავდება. რუსხმულის ბოლოში წყალი ორ ნაკადად იყოფა და რწყავს რუსხმულის როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთით კვერნაქის მთის ჩრდილოეთით, ტირი-

ფონის სამხრეთით მდებარე ველს⁴⁶. ეს ველი ტაფობს წარმოადგენს და ურუსხმულოდ მისი მორწყვა შეუძლებელია. საინტერესოა, რომ ტირიფონის ახალი არხის გატანამდე რუსხმული გაუქმებულ იყო და იყენებდნენ როგორც საურმე გზას. მასზე, როგორც სარწყავ ხაგებობაზე მიუთითებდა მხოლოდ მის ახლო მდებარე სოფლების ტოპონიმიკური მონაცემები, სადაც ეს ადგილი „რუსხმულად“ იწოდებოდა⁴⁷. ტირიფონის რუსხმული იხსენება XVIII საუკუნის საბუთში—„ქ. ამილახორის რევაზის ღ/ვ/თის წყალობავ გოგია თუმანიშვილო მერმე სამშაბათს დილაზე ელისაბედ ბატონიშვილი გორს მობრძანდება. კომლის კაცით გორისჯვარელნიც შემოყარე დილაზე აღრიან სამშაბათ რუსხმულზე წინ მოგვეგეპოს“⁴⁸. საბუთში მოხსენებული რუსხმული, რომ ტირიფონის რუსხ-ქულია, ექვს არ უნდა იწვევდეს. გორის მიდამოებში სხვა რუსხმული ჩვენ არ გვეგულება. მეორეს მხრივ, რუსხმული, როგორც ტოპონიმიკური ტერმინი ტირიფონის გარდა ჩვენ არ ვიცით. მისი ტოპონიმად ქცევა, უნდა ვივარაუდოთ, რუს მოშლის შემდეგ უნდა მომხდარიყო. ამავე დროს იგივე ფაქტი ტირიფონის რუს ძველ-თაძველობაზე მიუთითებს. თუ ჩვენი ვარაუდი, რომ ტირიფონის ველი უფლისციხის სასოფლო-სამეურნეო უბანს წარმოადგენდა, ქართლია, მაშინ საცხებით დასაშვებია ტირიფონის სარწყავი სისტემების წარმოქმნა ანტიკური ხანისათვის ვივარაუდოთ.

ზევით მოხსენებული ურბნისის რუ სწორედ რუსხმულზე გადის. რუსხმული გამოყენებულია, როგორც ქვემოთ ვნახეთ, მუხრანის სარწყავ სისტემაში, ხოლო მუხრანი მცხეთის აგარაა და აქ საირიგაციო სისტემების წარმოქმნა დიდ მცხეთასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ რუსხმული ანტიკური ხანის საირიგაციო მშენებლობისათვის იყო დამახასიათებელი. მაშინ ტირიფონის რუსხმულიც ამავე ხანით დათარიღდება.

საირიგაციო მშენებლობის ფართო მასშტაბით გაშლა ყველაზე მეტად დაკავშირებულია მცხეთასთან, და ეს გასაგებია არის. მცხეთა ელინისტური ხანის ქართლის დედაქალაქია. წყაროებში ჩვეულებრივ „დიდ მცხეთად“ იხსენება და განსაკუთრებით სხვა

⁴⁶ მ. გეგეშიძე, რწყვის ძველი და ახალი სისტემა..., გვ. 65.

⁴⁷ ი ქ ვ ზ.

⁴⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. AII. 258.

ქალაქებიდან მოხსენებულია აგრეთვე „უბანნი მისნი“. ეს უბანნი ჩვეულებრივი ქალაქის კვარტალები არ არიან, არამედ მეურნეობის გარკვეულ სახეზე დამყარებული, ცენტრიდან ზოგჯერ საკმაოდ მოშორებული, ცალკე მდგომი ქალაქური ტიპის მოზრდილი დასახლებანი, რომელთაც აქვთ ანტიკური ქალაქის ყველა ატრიბუტი: გალავანი, წყალსადენი, აბანო, სამაროვანი, სასოფლო-სამეურნეო აგარანი და სხვა⁴⁹. ხშირად ეს უბნები იმდენად დიდნი არიან, რომ წყაროებში დამოუკიდებელ ქალაქებად იხსენიებიან, მაგ., სარკინე, რომელსაც ლეონტი მროველი მცხეთის უბნად თვლის⁵⁰.

რამდენად იყო სარკინე დამოუკიდებელი ქალაქი, ან იყო თუ არა საერთოდ ქალაქი, ან მხოლოდ დიდი მცხეთის უბანი. ჩვენი რკვევის საგანს არ შეადგენს. ჩვენთვის მთავარია, რომ დიდი ზღვრითა მისი უბნების ერთობლიობაა და უბანთა უმეტესობას გააჩნდა თავისი სარწყავი აგარები ისე, რომ მცხეთა გადაჭიმული იყო ქსნიდან, ვიდრე თანამედროვე სადგურ ზაპესამდე და მუხრანიდან საწყველა დიდგორის ქედამდე⁵¹.

ქსნის პირად დიდი მცხეთის დასავლეთ საზღვართან ქსნის ციხის სამხრეთი მინდორი უნდა ყოფილიყო მცხეთის ერთ-ერთი მთავარი სასოფლო-სამეურნეო სარწყავი აგარა, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ნასტავისად არის მოხსენებული. წყაროში ნასტავისის სარკინესთან მიმართებით მოხსენიება აკად. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით იმას უნდა მოწმობდეს, რომ იგი სარკინეს სასოფლო-სამეურნეო უბანი იყო⁵². წყაროში დაცული ცნობით ნასტავისის მინდორი ქსნიდან გამოღებული რუთი ირწყვოდა. მაგრამ ქსნის კალაპოტი ნასტავისთან მეტად ღრმაა, ამავე ღროს ნასტავისის რელიეფი სრულიად გამორიცხავს მის აღმოსავლეთიდან მომდინარე რუთი მორწყვას. XIX საუკუნის მინდვრის მოსარწყავად ქსანზე წყალსაქაჩი მოაწყეს და მისგან გამოყვანილ რუთს ნაკვალევი ახლაც ატყვია ნასტავისის მინდორს. მაგრამ ტრადიციული ისტორიული ცნობა, რომ ნასტავისის მინდორი ირწყვოდა და მაინცდამაინც ან-

⁴⁹ ა. აფაქიძე, მცხეთა ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბილისი, 1959. გვ. 78—81.

⁵⁰ ქართლის ცხოვრება, გვ. 3.

⁵¹ ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 173.

⁵² ნ ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 174.

რეკურ ხანაში ირწყვოდა სინამდვილეა, რასაც ნასტაგისზე აღმოჩენილი მრავალი ანტიკური ხანის მასალა ადასტურებს⁵³. სარწყავო რუ სწორედ ქსნილან უნდა გამოეყოთ და ნასტაგისიდან საკმაოდ დაშორებითაც. ქსანს რომ ნასტაგისი მოერწყო საჭირო იქნებოდა ტექნიკურად მეტად რთული სარწყავი სისტემის შექმნა. რუს მშენებლებს არა ერთი რუსხმული აქვედუკის თუ ბერლარა ნაეების გამოყენება დასჭირდებოდათ. თვით „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ცნობის ხასიათი აკად. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით რუს სიძველეს, გატანის სიძნელესა და არაჩვეულებრივობას გულისხმობს⁵⁴. ხოლო ტრადიციის შექმნა იმის მოწმობაა „თუ რა დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა ის ფაქტი, რომ ის ამოდენა უწყლო მინდორი სარწყავად ქცეულა შორიდან გამოტანილი არხით“⁵⁵. რუზე მონების მერუენების მიმაგრება, ვფიქრობთ, დასტურია იმისა, რომ რუ არა ერთ ტექნიკურ ნაგებობას შეიცავდა, რომლის მოსავლელად მათი მიმაგრება აუცილებელი იყო.

ა. აფაქიძე სარკინე ქალაქის მფლობელობას მტკვრის მარჯვენა ნაპირას ავრცელებს — თანამედროვე ძეგვის მიდამოებში, სადაც მისი რკინის საბადოები უნდა ყოფილიყო⁵⁶. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ რკინის მადნის გარდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მცხეთა-სარკინეს ექნებოდა მნიშვნელოვანი სასოფლო-სამეურნეო უბანი. მითუმეტეს, რომ აღრიდანვე რწყვის ხელსაყრელი პირობები აქ მიწათმოქმედების ინტენსიური განვითარების საშუალებას იძლეოდა. ამ ადგილების სარწყავი სისტემები ზემოთ უკვე მოვიხსენიეთ. მათზე აღარ შეეჩერდებით, მითუმეტეს, რომ სარწყავი რუები აქ მცხეთის ქალაქობამდელია, ელინისტური მცხეთა-სარკინე ბევრს არაფერს მიუმატებდა.

დიდი მცხეთის ყველაზე მნიშვნელოვან სასოფლო-სამეურნეო უბნად მუხრანი გვევლინება⁵⁷, რომელიც ალბად საკუთრივ მცხეთის „მუხრანით კერძო ქალაქის“ აგარა უნდა ყოფილიყო. მუხრა-

⁵³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 173. ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე. ნასტაგისის მინდორიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალის ნაწილს ძვ. წ. IV ს. ათარილებს.

⁵⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 173.

⁵⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

⁵⁶ ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

⁵⁷ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 174.

ნის მორწყვა წესრიგდება საკმაოდ რთული რამდენიმე დიდბუტარა სარწყავი სისტემით. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა 1953 წელს სპეციალურად შეისწავლა მუხრანის სარწყავი სისტემები და მეტად საგულისხმო აზრი გამოთქვა ამა თუ იმ რუს თარიღის შესახებ⁵⁸. მუხრანის ველს რწყავდა ქსნიდან გამოღებული სამი დიდი რუ, ერთი, რომლის კვალი ამჟამად წაშლილია, სათავეს იღებდა სოფ. ახმაკში, ბოდავის მთის კალთების გავლით, თელოვან-ჯვარპატიოსნის თავზე გაივლიდა ისევ ჟეოდობით ძალისასკენ მოდიოდა. მეორე რუ ქსოვრისიდან იღებს სათავეს თელოვან-ჯვარპატიოსნის ძირზე გაივლის და დამპალო-ერედ-აძალისაზე გავლით წილკნის მიწებში შედის. ბესამე რუ მეორის ცოტა ქვემოთ და მის პარალელურად მიემართება. ამ რუს „საგლახაო“ რუ ეწოდება. „საგლახაოში“ აკად. ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით უნდა იგულისხმებოდეს სტრაბონისეული იბერიის სოციალური რიგის უმდაბლესი საფეხური IV გენე, მეფის მონები—მესეფეები⁵⁹. თვით სახელწოდებაც ადასტურებს, რომ საგლახაო რუ უძველესიაო, ამბობს აკად. ნ. ბერძენიშვილი. ამავე სახელწოდებით მტკიცდება, რომ „ეს რუ თვით ამ გლახებს (თუ გლეხებს) კი არ გაუტანიათ, მათ კი არ ეკუთვნით. არამედ მათთვის სხვამ გაიტანა და სხვასაც ეკუთვნის“⁶⁰.

აკად. ნ. ბერძენიშვილის ქრონოლოგიით მუხრანის სარწყავ სისტემებში „საგლახაო რუ“ (სქემა 9) უძველესია — უნდა ვიფიქროთ ელინისტური ხანის. ზედა რუები უფრო გვიანი წარმონაქმნია, მაგრამ არა უგვიანეს VIII საუკუნისა — იმ დროსა, როდესაც შენდება ჯვარი პატიოსანი, რომლის მიწებზედაც ორივე ზედა რუ გადის

პირველი სულ ზედა რუ, რომ სხვებთან შედარებით გვიან უნდა ყოფილიყო გატანილი სავსებით მართებულია, თუმცა ჩვენ მისი გაყვანა VIII საუკუნეზე ადრე გვეჩვენება, მაგრამ ამაზე ქვემოთ. ტერმინ „საგლახაო“ გარდა იმისა, რომ წყლის კუთვნილებაზე და რუს სიძველეზე მიუთითებს უნდა აღნიშნავდეს იმ გარემოებასაც, რომ მისი გაღების დროს მუხრანის ველზე მოქმედებდა სხვა არხებიც, წინააღმდეგ შემთხვევაში რუს კუთვნილების ასეთი ხაზგასმა არ იქნებოდა საჭირო, ანდა პირიქით, რუს მოქმედების რაიონში შემ-

⁵⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170—173.

⁵⁹ ს. ჯანაშია, შრომები, I; ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 177.

⁶⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 180.

დგომ გაიყვანეს რუ. რომლისგან განსასხვავებლად ხაზი გაესვა რუს მფლობელობას. ორივე შემთხვევაში სახელწოდება „საგლაზაო რუ“ გვიჩვენებს, რომ მასთან ერთად „გლაზების“ — „გლუზების“ სოციალური ფენის არსებობის დროს მოქმედებდნენ სხვა რუებიც.

„საგლაზაო რუს“ თანატოლად ჩვენ მიგვაჩნია მის პარალელურად გამომდინარე რუ, რომელიც ამჟამად „თელოვნის რუთ“ იწოდება (სქემა 9). რუ სათავეს იღებს ქსნიდან სოფ. ქსოვრისში. მიემართება აღმოსავლეთით ბოდავის მთის ღერძობზე. გაივლის ჯაი-პატიოსნის ძირს, გაუვლის სოფ. დამპალას და სოფ. ძაღისას. ჩრდილოეთით შეერთვის მდ. ნარეკვავს. მაგისტრალური არხის სიგრძე 10 კმ-ია. ტრასაზე არც ერთი საინჟინრო ნაგებობა არა აქვს. რწყავს ბოდავის მთის ძირს შეფენილ სოფლებს, ვიდრე საგლაზაო რენდუ. მაგრამ ძირითადად სოფ. ძაღისას ემსახურება. როგორც ვხედავთ, თელოვნის რუ არც ისე დიდი ნაგებობაა. რუს თარიღისათვის რარქ ხელმოსაკიდი საბუთი ჩვენ არა გვაქვს გარდა მისი დანიშნულებისა. რუ ძაღისას ემსახურება, თუ სპეციალურად მისთვის არ არის გაკერილი. მართალია, ძაღისას ნარეკვავიდან გამოტანილი რუებიც უდგებიან, მაგრამ ნარეკვავე წყალცოტაა და ზაფხულში თითქმის მთლიანად შრება, თანამედროვე ძაღისას მორწყვა თელოვნის რუთი ხდება და ალბათ ასე იყო ძველადაც.

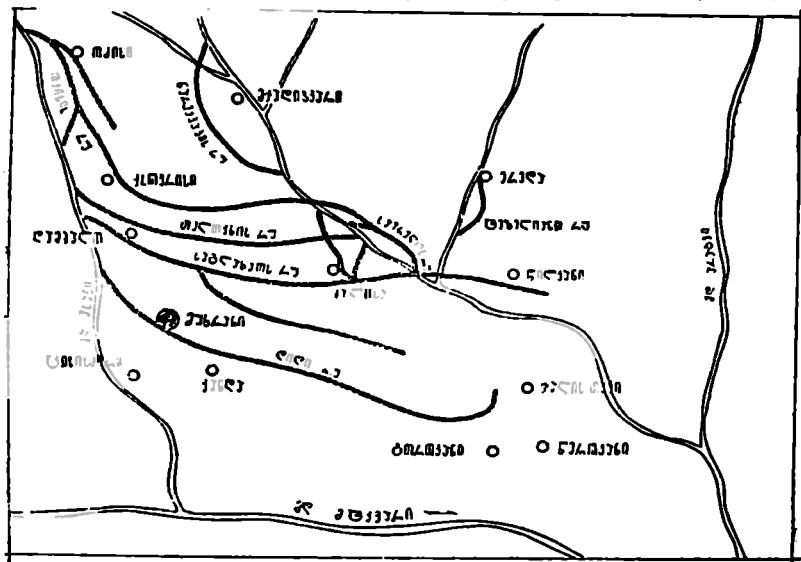
ძაღისა ანტიკური საქართველოს ერთ-ერთი ძლიერად დასახლებული პუნქტია და მოხსენებულა პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ-სახელმძღვანელოში“⁸¹. აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით ძველი ძაღისა იქავეა სავარაუდო, სადაც თანამედროვე სოფელი ძაღისაა და რომაულ იტინერარიუმში აღნიშნული გზა იგივე იგოეთ-ოკამ-ლამის-ყანა-ქსოვრის-ძაღისა-წილკან-მისაქციელზე გამავალი გზა უნდა იყოს. „სოფელი მისაქციელი, რომელიც ამ თავისი მეტყველის სახელით ნიშანდობლივ უჩვენებს თუ საიდან მოდიოდა მთავარი გზა. „მისაქციელის“ (მისაბრუნის, მოხოულა-მოხვეულა. გურული კილოთი) — ეს პუნქტი შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ ძაღისა-წილკანზე გამავალი გზისთვის და არავითარ შემთხვევაში მცხეთიდან არაგვის პირით მომავალი გზისთვის... ასე რომ ძაღისა თავის აღგოლზე კარგად ზის“⁸². თუ აკად. ბერძენიშვილის მოსაზრება მართ-

⁸¹ ნ. ლ. მ. ლ. უ. რ. ი., ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, ისტ. ინსტ. შრ., 1V, ნაკვ. I, თბილისი, 1958, გვ. 112.

⁸² ნ. ბ. გ. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. გ. ი. ლ. ი., დასახ. ნაშრ., გვ. 180.

ბუღია, მაშინ თელოვნის რუკა კარგად თარიღდება. ზოგადად მის თარიღად ანტიკური ხანა შეიძლება ჩაითვალოს, უფრო კონკრეტულ თარიღს ძალისას არქეოლოგიური შესწავლა მოგვცემს.

თუმცა საგლახაო რუკა თითქმის იქიდანვე იღებს სათავეს, საიდანაც თელოვნის არხი, მაგრამ იგი უფრო სამხრეთით მიედინება და სოფ. დამპალას ბოლოში ორ ნაკადად იყოფა (სქემა № 9). ერთი ნაკადული თელოვნის რუკას პარალელურად მიემართება და ძალისას

სქემა 9

სამხრეთით ნარეკავის ხევის გავლით წილკანზე გადის. მეორე ნაკადული სამხრეთ-აღმოსავლეთით უხვევს და საკუთრივ მუხრანის მიწებს რწყავს. რუკას განტოტება, ვთქვამოტ, გვიანდელი მოვლენაა. იგი წილკნის არხის გაუქმების შემდგომ უნდა მომხდარიყო. საკუთრივ „საგლახაო რუკას“ დანიშნულება მუხრანის მორწყვაა. მუხრანსავე მიკუთვნილი 1930 წ. გამოსული საქართველოს სარწყავი სისტემების წიგნში. სიგრძით იგი თელოვნის რუკზე დიდია (დაახლოებით 18 კმ) და, რა თქმა უნდა, მორწყული ფართობიც მეტი აქვს. სხვა მხრივ თელოვნის რუკას მსგავსია და ტექნიკური აღჭურვილობაც იგივე აქვს. რუკას დანიშნულება ჩვენ უკვე ზევით აღვნიშნეთ, იგი გატანილია საუფლისწულო მამულში მსხდომი მესეფეებისათვის. თავის-

თავად რუს გლახებისადმი მიკუთვნება სამეფო სახლის სიმდიდრესა და სიძლიერეზე მიუთითებს ელინისტურ ქართლში. სტრაბონის ცნობებით, სამეფო მონების გარდა ელინისტურ ქართლში არსებობდა მწარმოებელთა მრავალრიცხოვანი ფენა „მიწათმოქმედთა და მეომართა“. ს. ჯანაშიას გამოკვლევით სტრაბონის მესამე გენე თავისუფალ წვრილ მწარმოებელთა წოდებაა. მისი ქართული საბელწოდება ერია⁶³. აკად. გ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ ერი ელინისტურ ქართლში ცხოვრობდა სასოფლო ტერიტორიალურ თემებად. ისინი იყვნენ თავისუფალი მიწათმოქმედნი და წარმოადგენდნენ ქვეყნის მთავარ სამხედრო ძალას⁶⁴. ანტიკური ქართლის ბარის დასახლება ჩვენ წარმოგვიდგენია ქალაქებისა და მისი აგარების ჯაჭვად, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მიწათმოქმედი ფენა, სოფლის მეურნეონი, უმეტესად დასახლებულნი იყვნენ ქალაქების სასოფლო-სამეურნეო უბნებში, ქალაქებში კი ვაჭარ-ხელოსანთა ფენა უნდა ყოფილიყო კონცენტრირებული. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ მცხეთაში სამარხთა ახალი ტიპის ქვევრსამარხთა შემოსვლასთან ერთად III ს. ძვ. წ. სამარხებში ქრება იაჩალი. აკად. ს. ჯანაშიას ინტერპრეტაციით, აღნიშნული ფაქტი უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ მცხეთა უკვე ქალაქად იქცა და მისი მიწათმოქმედი მეომარი მოსახლეობა კი მშვიდობიან მოქალაქედ⁶⁵. აკად. გ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ არაა სავალდებულო ქვევრსამარხებში მაინცაღამაინც ვაჭარ-ხელოსნები დასაფლავებულიყვნენ. ბევრი მათგანი შეიძლება მიწათმფლობელნიც იყვნენ, მითუმეტეს, რომ ძველი იბერიის ქალაქის მცხოვრებნი, ისევე როგორც მთელი ელინისტური აღმოსავლეთის ქალაქების მოსახლეობა მიწათმოქმედებასაც მისდევდა, რასაც ქვევრის სამარხად გამოყენებაც ადასტურებს. ამავე დროს აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, საექვოა ქალაქის მოსახლეობა სამხედრო საქმეს მთლიანად მოწყვეტილი ყოფილიყო⁶⁶.

რა თქმა უნდა, არაა გამორიცხული, რომ ქვევრსამარხებში მიწათმფლობელნი დასაფლავებულიყვნენ, ვაჭრობა-ხელოსნობა, ვფიქრობთ, მიწათმფლობელობას არ გამორიცხავს, მაგრამ ძალიან

⁶³ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, I, გვ. 150.

⁶⁴ Г. М е л и к и ш в и л и, დასახ. ნაშრ., გვ. 314.

⁶⁵ Г. А. Л о м т а т и д з е, Археологические раскопки в Мцхета, Тбилиси, 1955, გვ. 59.

⁶⁶ Г. М е л и к и ш в и л ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 315.

საექვო მიწათმოქმედო, უშუალო მწარმოებელ ფენას ქალაქში ე. წ. ხოვრათ და თუ ცხოვრობდნენ ძალაჲნ პატარა პროცენტი. ძველი იბერიის ქალაქები მიწათმოქმედების ცენტრები მხოლოდ იმ გაგებითაა, რომ მიწათმოქმედება მიმდინარეობს ამ ქალაქების სასოფლო-სამეურნეო უბნებში — აგარებში — მისდამი დამოკიდებულ სოფლებში. ეს უბნები ხშირად ქალაქიდან საკმაოდ მოშორებულია და მიწათმოქმედნი უშუალოდ ქალაქში მცხოვრებნი ვერ იქნებოდნენ. ამავე დროს სამეფოს შეიარაღებული ძალა ე. წ. სამხედრო ვალდებულნი, რომ უმთავრესად სოფელში მცხოვრები ერია, ამას კარგად ადასტურებს ურბნისის არქეოლოგიური მონაპოვარიც. ურბნისში გათხრილი ასობით ანტიკური სამარხიდან არ ყოფილა იარაღის აღმოჩენის არცერთი შემთხვევა, მაშინ როცა რუისში (ურბნისის სასოფლო-სამეურნეო უბანი) გათხრილი ორი სამარხიდან ორივეში სატევარი იყო დადასტურებული.

ფიქრობთ, საექვო არ უნდა იყოს, რომ ერი კონცენტრირებულია სასოფლო-სამეურნეო უბნებში, მაშინ მუხრანის ველზე საუფლისწულო მამულებს გარდა თავისუფალ მიწათმოქმედთა დასახლებანი უნდა ყოფილიყვნენ. თვით ტერმინი „საგლახაო რუც“ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ აქ სხვა რუებიც არსებობდნენ. ერთ-ერთი რუ, თელოვნის რუ, ზევით განვიხილეთ, მაგრამ იგი ბოლო სამხრეთ ფერდობს რწყავს და მუხრანის ველს ნაკლებ უდგება. მუხრანის ველს საგლახაო რუსთან ერთად რწყავს ე. წ. „დიდი რუ“ (სქემა 9). იგი სათავეს იღებს ქსნიდან მუხრან ქსოვრის შორის, მოედინება სამხრეთ-აღმოსავლეთით, რწყავს მუხრანს. გადადის ციხე ბოდავსა და კვერნაქის მთის შორის ტაფობზე და რწყავს კვერნაქის ფერდობზე არსებულ სოფლებს: ქანდას, სილობას, წეროვანს, გოროვანს. მაგისტრალური არხის სიგრძე 15 კმ-ია. ტრასაზე 4 ვანმანაწილებელი მოქმედებს და რამდენიმე წისქვილი ბრუნავს. აკად. ნ. ბერაქსიშვილის დაკვირვებით, დიდი რუ იგულისხმება ვახუშტის აღწერაში. როდესაც ის ამბობს, რომ „ქსორისი მუნ არს აღებული რუ, და რწყავს ორთა ამათ მთათა შორის მინდორთა სარკინეთისა და ციხე ბოდავის მთათა შორისსა და ნაყოფიერებს ფრიალს“⁶⁷ და აგებულ რუ უნდა იყოს სამეურნეო აღმავლობის პერიოდში კერძოდ, ფეოდალურ ხანაში. რუ ბოდავ-სვერნაქს შორის არსებულ ტაფობზე გა-

⁶⁷ ე. წ. უ. შ. ტ. ე, აღწერა... გვ. 63.

დადის რუსხმულით. რუსხმულის სიმაღლე 6 მ-მდე აღწევს და გა-
ჭიმულია მრავალ კილომეტრზე. აკად. ნ. ბერძენიშვილის სამართლი-
ანი აღნიშვნით რუსხმული ტეხილია მუხრანის მორწყვის სისტემაში,
მხოლოდ მისი საშუალებით შეიძლება კვერნაქის მიმდგომი ველის
მორწყვა. თუ რა დროს უნდა ყოფილიყო იგი გაყვანილი; გადაწყვე-
ტიტ არქეოლოგიური გათხრა იტყვის, მაგრამ ის ფაქტი, რომ ვახუშ-
ტი რუს მშენებლის შესახებ არაფერს ამბობს, თავისთავად მრავალ-
მეტყველია და რუს ძველთაძველობაზე მიუთითებს. როგორც ვთქ-
ვით, აკად. ნ. ბერძენიშვილი ასეთ გრანდიოზულ ნაგებობათა გატანას
სამეურნეო აღმავლობის ხანის პროდუქტად მიიჩნევს და საქართვე-
ლოში ფეოდალიზმის გამარჯვების ხანისათვის ეარაუდობს. „დიდი
არხების მშენებლობა ფეოდალური საქართველოს აღმავლობის მაჩ-
ვენებელია. ფეოდალების (მეფის, ეკლესიის, ღიდანაურების) სო-
ციალურ-ეკონომიური გაძლიერების მოწმობაა, ბატონყმური ურთი-
ერთობის შემოსვლის ერთ-ერთი ხელშემწყობი პირობაა“⁶⁶.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ დიდი არხების გატანა ჩვენში კლასობრი-
ვი საზოგადოების ჩამოყალიბებას ემთხვევა და ძველი იბერიის მო-
ნათმფლობელური სახელმწიფოს პროდუქტი და მისი ძლიერების
მოწმობაა. სამწუხაროდ, არქეოლოგიური მასალების ნაკლებობა
ხელს გვიშლის რისიმე გადაჭრით მტკიცებაში, მაგრამ ფაქტია, რომ
ყველა დიდი არხი ანტიკურ ქალაქს უკავშირდება. ურბნისის რუ-
ნასტაგისისა და საგლახაოს არხები და სხვა. რუსხმულის ტექნიკა
ჩვენში სამგანაა დადასტურებული. ერთ-ერთ მათგანზე. ურბნისის
რუსხმულზე, გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ანტიკური ქალაქის
ნამოქმედარია. დანარჩენი ორი, ტირიფონის და მუხრანის რუსხმუ-
ლი, ასევე ანტიკური ქალაქების სავარაუდო სასოფლო-სამეურნეო
უბნებშია დადასტურებული. არ არის საფუძველი მის გატანაში ძვე-
ლი ქალაქების როლის უარყოფისა. თუ მუხრანი მცხეთის სამიწათ-
მოქმედო აგარაა, მაშინ დიდი რუც ელინისტურ ხანაში უნდა ყოფი-
ლიყო გატანილი. აკად. ნ. ბერძენიშვილს ნასტაგისის რუს დადგენი-
სას მოჰყავს მოხუცი მეწისქვილის ცნობა. რომ ადრე ნასტაგისის
რუს კვალი შემორჩენილი იყო და იგი სოფ. ქანდადან იწყებოდაო.
თუ მოხუცის ნაამბობი სიმართლეა, მაშინ ვიღებთ ქსნის მარცხენა სა-
ნაპიროს სარწყავი სისტემების უწყვეტ ქსელს. თელოვან-საგლახა-
ოს რუები რწყავენ მუხრანის ველის უკიდურეს აღმოსავლეთ მხარეს,

⁶⁶ ნ. ბერძენიშვილი. დაახ. ნაშრ.. გვ. 179.

დიდი რუ ცენტრალურსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს. მისი მოქმედების სამხრეთ საზღვრიდან. ქანდიდან, სათავეს იღებს ნასტაგისის რუ, რომელიც კვერნაქის გადაღმა ველს რწყავს ქსოვრისიდან ვიდრე მტკვრამდე. ქსნიდან ვიდრე ნარეკვავ-არაგვამდე, ირწყვება სამიწათ-მოქმედლოდ გამოსადეგი მიწის თითქმის ყოველი ნაჭერი, ველი ბო-დავიდან კვერნაქამდე და კვერნაქის სამხრეთი ირწყვება ერთი გეგ-მით მოფიქრებული სარწყავი სისტემებით.

მცხეთის უბნებს შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უბანი იყო სტრაბონის მიერ აღნიშნული სევსამორა, რომელიც არაგვის მარცხე-ნა ნაპირზე წიწამურის სერზე მდებარეობდა⁶⁹. განსაკუთრებით სა-ინტერესო ჩანს წიწამურის უბნის სამაროვანი. რომელიც კამარახევ-ში მდებარეობს. მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აქ დაა-მოწმა სამარხთა რამდენიმე ქრონოლოგიური ჯგუფი და, რაც უკ-რო საგულისხმოა, სამარხებში აღმოჩენილი კერამიკული ნაწარმი თუ რკინის მოღუნული დანები, მევენახეობის ფართო გავრცელებაზე მიუთითებს V—II სს.⁷⁰. თვით სევსამორა, როგორც აღვნიშნეთ წიწა-მურის სერზეა გაშენებული, სამაროვანი კი დაბლა არაგვის ნაპირას ვიწრო ვაკობზე მდებარეობს ე. წ. „პირდაპირობის“ მინდორზე. რ. რამიშვილი აღნიშნავს, რომ კამარახევის სამაროვანი სიდიდით განთქმულ სამთავროს არ ჩამოუვარდებაო. მაშინ ჯერ კიდევ ელი-ნისტურ ხანამდე წიწამურის მიდამოებში სავარაუდოა მიწათმოქ-მელთა დიდი დასახლება, გვიანაც სევსამორას დიდი მცხეთის უბნად ქცევისას ა. აფაქიძის დაკვირვებით, სხვა უბნებთან შედარებით მი-წათმოქმედთა გარკვეული შესამჩნევად მრავალრიცხოვანი ჯგუფია საგულისხმო⁷¹.

საინტერესოა თუ სად უნდა ყოფილიყო წიწამურელთა სამეურ-ნეო ნაკვეთები ანუ სევსამორის სამიწათმოქმედო აგარა. თვით წიწა-მურის სერის სახნავად გამოყენება გამორიცხულია, რადგანაც, რო-გორც აღვნიშნეთ, სერზე ქალაქის დასახლება იყო. ქვევით არაგვის ნაპირას კი—სამაროვანი. საფიქრებელია, წიწამურის ვენახის ზვრე-ბი თუ მინდვრები ჰქონოდათ თანამედროვე საგურამოს მიდამოებში უფრო კი „პირდაპირობის“ მინდორზე და მის გავრცელებაზე ზემო

⁶⁹ ა. აფაქიძე, ანტიკური წყაროების სევსამორა-წიწამური, ისტ. ინსტ. შრ., IV, ნაკ. I, თბილისი, 1958.

⁷⁰ რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ.

⁷¹ ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

ავჭალის მინდვრებზე. ზაპესის მიდამოებში სავარაუდოა მცხეთის კიდევ ერთი უბნის არსებობა. ჯვრიდან, ვიდრე ზაპესის სადგურამდე აღმოჩენილია არა ერთი ანტიკური ხანის სამარხი და ნაგებობის ნაშთი. აქ ვხვდებით ქვევრსამარხებს, ორმოსამარხებს, კრამიტსამარხებს და სხვ. განსაკუთრებით ძლიერი ჩანს I—III სს. ფენა, რომლის შემცველი მასალები მცხეთიდან მომდინარე ნივთებს უტოლდება. 1938 წელს აქ რკინიგზის ახალი ხიდის მშენებლობისას აღმოჩნდა გვიანანტიკური სამაროვანი და ძველი დედაქალაქის ზღუდის ნაშთები⁷². შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზაპესის ზეგანი აღრე მცხეთის სამიწათმოქმედო უბანი იყო გვიან კი მოსახლეობის ზრდასთან ერთად ქალაქის ორგანულ ნაწილად იქცა და შემოფარგლეს ზღუდით. როგორც არ უნდა იყოს, მთავარი ის არის, რომ არაგვ-მცხეთის მარცხენა სანაპირო წიწამურიდან ავჭალამდე დასახლებული. ამავე დროს, როგორც კამარახევის სამაროვნიდან მომდინარე მასალებიდან ჩანს, აქ მოსახლეთა დიდი ნაწილი მიწათმოქმედი მევენახეა, რაც ამ რაიონში სარწყავი სისტემის არსებობას გვაგვარაუდებინებს ანტიკურ ხანაში.

პროფ. ივ. ჩხენკელისა და ალ. ლოსაბერიძის ცნობით, ჯერ კიდევ XX საუკუნის 20-იან წლებში ავჭალა-ზაპესის მიდამოებში შემორჩენილი იყო ნარუალი, რომლის მიმართულება ისეთი იყო, რომ სათავე არაგვზე უნდა ჰქონოდა ეინვალთან. მათივე დაკვირვებით, ეს რუ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული სამგორის ველის მოსარწყავად შუა საუკუნეებში. პროფ. ივ. ჩხენკელის გადმოცემით ძველი ნარუალის ტრასა ჰქონდათ გამოყენებული ცნობილ ინგლისელ ინჟინრებს ბელს და გაბას სამგორის არაგვის წყლით მორწყვის დაპროექტების დროს⁷³. როგორც ზევით აღვნიშნეთ, წიწამურ-ზაპესის ხაზზე ანტიკურ ხანაში სავარაუდოა სარწყავი სისტემის არსებობა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს სისტემა უნდა ყოფილიყო ის ნარუალი, რომელიც თავის პროექტში გაითვალისწინეს ინგლისელმა ინჟინრებმა, მითუმეტეს, რომ არაგვს გარდა აქ სხვა წყალი ვერ მოუდგებოდა. თუ ჩვენი ვარაუდი უსაფუძვლო არ არის, უნდა ვიფიქროთ, რომ ანტიკური ხანის არაგვის რუ ავჭალა-ღრმ. ლელემდე მაინც იქნებოდა მიტანილი, რადგან ავჭალა-ღრმების

⁷² ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, დასახ. ნაწრ., გვ. 77.

⁷³ პროექტი ინახება საქართველოს ცენტრალურ არქივში.

შემდეგ რუს მოქმედების სავარაუდო რაიონში ანტიკური ძეგლები არა ჩანს.

1960 წელს საქართველოს ძველ ნარუალთა რიგს ერთი ძველი რუს ნაკვალევიც შეემატა. არქეოლოგმა გ. ცქიტიშვილმა დიღმის ველზე დაამოწმა საკმაოდ მოზრდილი ნარუალი, რომელიც სათავეს დიღმის ხევში იღებს და მიემართება დასავლეთით, სამხედრო ზღის პარალელურად მთის ფერდობზე, ვიდრე თითქმის ზაპესამდე ისე, რომ დიღმის ველი თითქმის მთლიანად ათვისებული ჩანს. დიღომში დადასტურებულია როგორც ანტიკური (გვიანი), ისევე ადრეფეოდალური ნამოსახლარები თუ სამაროვნები, თუ რომელ არქეოლოგიურ ფენას შეესატყვისება ნარუალი, ამას შემდგომი ძიება გამოარკვევს. ამჟამად კი შეიძლება ვარაუდით დიღმის ველზე მცხეთის ან თბილისის სამეურნეო აგარა და ნარუალი გვიან ანტიკურ-ადრეფეოდალურ ხანას მივაკუთვნოთ.

ამით ჩვენ ვათავებთ მცხეთის სარწყავი სასოფლო-სამეურნეო უბნების მიმოხილვას და გადავდივართ ქალაქ რუსთავზე და მის სარწყავ სისტემებზე. ზევით აღვნიშნეთ, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და ლეონტი მროველი რუსთავის რუს გაღებას ტრდატს მიჰყვანს „და მეფემან რუხსთავის რუჲ გამოიღო და ეკლესიისა საფუძველი დადგა“⁷⁴, „ხოლო მან გამოიღო რუსთავი და აღაშენა ეკლესია“⁷⁵. ლ. კილაშვილის განმარტებით ლეონტისეულ „რუსთავში“ ნაგულისხმევია რუს სათავე და არა ქალაქი რუსთავი — შესაბამისად უნდა იყოს რუს-თავი⁷⁶. ე. ი. ქართული საისტორიო ტრადიციის რუსთავის რუ გაყვანილი უნდა ყოფილიყო IV საუკ. ჩვ. წ., მაგრამ თვით რუსთავის ქალაქობა იმავე წყაროების ცნობით ელინისტურ ხანაშია საგულვებელი, ხოლო რუსთავის დასახლება არქეოლოგიური მონაცემებით გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაზე მოდის. ზევითაც აღვნიშნეთ, რომ მარტივი, მცირე ზომის სარწყავი რუები რუსთავის მიდამოებში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანადანაა სავარაუდო, ხოლო ანტიკურ ხანაში წელთაღრიცხვების მიჯნაზე, რუსთავ-ყარაიის ხაზზე, სწორედ არხის მოქმედების ზონაში გორებზე აკრეფილ მასალებში გამოიყოფა ალაზნის ველის კულ-

⁷⁴ სამი ისტორიული კრონიკა, გვ. 23.

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება, 137.

⁷⁶ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

ტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები, ე. ი. პირველ საუკუნეებში რუსთავ-ყარაიის ველზე მევენახეობა უცხო არ არის და ამდენად არხი უკვე გაყვანილი უნდა იყოს. სავსებით სამართლიანადაა. კილაშვილი ქართულ წყაროების ცნობას განმარტავს ისე, რომ ტრდატს რუსთავის რუ ან განუახლებია, ან მასზე დამატებითი სამუშაოები ჩაუტარებია, მითუმეტეს, რომ სიტყვა „გამოდება“ ყოველთვის ახალი რუს გატანას როდი ნიშნავს, ხშირად იგი ძველი რუს განახლებას აღნიშნავს⁷⁷. რუს ისტორია მოკლედ ასე წარმოგვიდგება: გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანაში წარმოიქმნება რუსთავის გორასთან დაკავშირებით მარტივი სარწყავი რუები, შემდგომ იგი დაედო სათავედ ანტიკურ ხანაში გაყვანილ რუს. რუს მშენებლობა ძირითადად თავდება წელთაღრიცხვების მიჯნაზე. რუს გატანასთან დაკავშირებით. ახლდება ცხოვრება რუსთავ-ყარაიის ხაზზე მიტოვებულ გორებზე და უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩნდება ბევრი ახალი დასახლება. არხის გაყვანასთან დაკავშირებით იცვლება კუხეთის ხევის ეკონომიური საფუძველიც. თუ აღრე, იგი ეთნიკურად მონათესავე ტომთა გაერთიანებას ეყრდნობოდა, რომელთა ეკონომიკა მესაქონლეობაზე იყო დამყარებული⁷⁸, ამიერიდან ხევის შემკავშირებელი რუსთავის სარწყავი არხია — მისი პირდაპირი შედეგით მიწათმოქმედება-მევენახეობით. თვით რუსთავის გაქალაქება, ხევის აღმინისტრაციულ ცენტრად ქცევა სხვა მიზეზებთა ერთად ბევრად იყო დამოკიდებული მისი რუს სათავესთან ახლოს მდებარეობით⁷⁹. იგი ფლობდა რუს სათავეს და ამით ხევის ეკონომიური ძარღვი ხელში ეჭირა — ბუნებრივად ბატონობდა მთელ ხევზე. IV საუკუნეში ხდება მისი რეკონსტრუქცია ან განახლება, გვიან საუკუნეებში ჯერ მონღოლების შემოსევები, ხოლო შემდგომ თურქ ტომთა მოჰარბებასთან ერთად, ხდება რუსთავ-ყარაიის სარწყავი სისტემის მოშლა⁸⁰. რამაც დიდად იმოქმედა კუხეთში მოსახლეობის გაქრობაზე. XVIII საუკუნეში ვახტანგ VI კვლავ აღადგენს რუს⁸¹, მაგრამ, როგორც ჩანს, მას დიდხანს აღარ უმოქმედია. მალე, სავარაუდოა, თურქების ქართლში შემოსვლამ კვლავ მოშალა სარ-

⁷⁷ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

⁷⁸ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, 34.

⁷⁹ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 216

⁸⁰ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 146.

⁸¹ ვ ა ხ თ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 51.

წყავი არხი. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საბუთებში ყარაიის არხი აღარ იხსენიება. 1865 წელს ინგლისელი ინჟინრების ბელის და გაბას პროექტით, რუსეთის დედოფლის მარიამის არხის სახელით რუკვლავ აღადგინეს და მოქმედებს დღესაც. როგორც ჩანს, ინგლისელმა ინჟინრებმა რუს ტრასა არ შეცვალეს და მხოლოდ ძველის აღდგენით დაკმაყოფილდნენ, ისე რომ მაგისტრალური არხი შეიძლება ძველად მივიჩნიოთ და დაახლოებით წარმოვიდგინოთ რუს ტექნიკური მონაცემები. რუკსათვის იღებს რუსთავის ფეოდალური ციხის ახლოს, მტკვრის მარცხენა ნაპირიდან (სქემა 1). მიემართება აღმოსავლეთით, შემდგომ მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთით, კვეთს თბილის-ბაქო რკინიგზას, შემდეგ კვლავ აღმოსავლეთით იღებს გეზს და საბოლოოდ ერთვის ქანდრის ტბას. თვით სახელწოდებაც, ყარაიის არხი, უჩვენებს, რომ რუკაყარაიის ველს რწყავს. ველის რელიეფი, რომელზედაც მაგისტრალური არხი გადის, არ მოითხოვს რაიმე საინჟინრო ნაგებობის აშენებას ისე, რომ არხის მოშლა არც თუ ისე ადვილ საქმედ ჩანს, ამიტომ გაძლირმან თითქმის XVII საუკუნემდე და ამიტომაც განიცადა ზშირა აღდგენა-განახლება. დოკუმენტალურად მისი სამგზის განახლება მაინც მტკიცდება. ჩანს რუს მოშლა მხოლოდ მოსახლეობის ფიზიკურად ამოწყვეტის შემდგომ ხდებოდა. მაგისტრალური არხის სიგრძე 16 კმ-ია, გამანაწილებელ ნაკადულთა რაოდენობა 18 აღწევს, რომელთა საერთო სიგრძე 136 კმ-ია. ამჟამად არხი 14 სოფელს ემსახურება და 10970 ჰექტარს რწყავს.

საკმაოდ წინ წავიდოდა ანტიკურ ხანაში ქვემო ქართლის სარწყავი სისტემები. აქ წყაროებში არა ერთი პუნქტია მოხსენებული, სამშვილდე, ხუნანი და სხვ., რომელიც წარმოქმნა სარწყავი სისტემების გარეშე ძნელად წარმოსადგენია. უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთის მხრივ. გაიზრდებოდა სარწყავი სისტემები მთისძირა ზოლსა და სხვა ადვილად სარწყავ ადგილებში, ხოლო მეორეს მხრივ — სარწყავად იქცეოდნენ ხრამ-ქციის ველ-მინდვრები. ამ დროისათვის არის საგულგებელი ისეთი დიდი არხების გატანა, როგორიცაა გიურ არხი, ნახიდურის რუ და მრავალი სხვა. მაგრამ მხარის არქეოლოგიურად შეუსწავლელობა არ გვაძლევს საშუალებას მათზე მსჯელობისა. ამით ჩვენ ვამთავრებთ ქართლის და კახეთის ანტიკური სარწყავი სისტემების მიმოხილვას და გადავდივართ კახეთ-ჰერეთის ანტიკური ხანის ირიგაციაზე.

სამწუხაროდ, როგორც წინა ხანის ძეგლები, ისევე ანტიკუ-
რის ხანაც კახეთში ძალიან სუსტად არის გამოვლენილი და შეს-
წავლილი. ნივთების უმრავლესობა შემთხვევითი აღმოჩენებიდან
მოდის, მაგრამ თითქმის ყოველი ნივთი ალაზნის ველის კულტურას
განეკუთვნება და მევენახეობისა და სარწყავი რუების არსებობაზე
მიუთითებს. სუსტად არის გამოვლენილი ხსენებული კულტურა
ივრის ხეობაში. რამდენიმე პუნქტი: გიორგიწმინდა, საგარეჯო,
პატარძელი, ანთოკი, მადარო და სხვა, საიდანაც ანტიკური ხანის
ნივთები მოდის, იმის საბუთია, რომ ივრის აუზში დიდი სარწყავი
სისტემები გაყვანილი არ არის, მიწათმოქმედება უმთავრესად ხე-
ვისწყლებ მცირე მდინარეთა სიახლოვესაა კონცენტრირებული.
დ. მუსხელიშვილი ლეონტი მროველის ხსენებულ „კახეთისა ქალაქ-
ნი“ გულისხმობს ივრის ხეობის უძველეს პოლიტიკურ ცენტრებს
და მათი მონაცვლეობა შემდეგნაირად აქვს წარმოდგენილი: ჩე-
ლეთი, ბოჭორმა, უჯარმა⁸². როგორც ვხედავთ ხევის ცენტრები
თანდათან ზევიდან ქვევით ჩამოდის. უჯარმა ვახტანგ გორგასალის
აშენებულა და, როგორც მისი აგება, ისევე პოლიტიკურ-ადმინის-
ტრაციულ ცენტრად ქცევა ივრის სარწყავი სისტემების შექმნას
უკავშირდება, რომლებიც სწორედ უჯარმასთან იღებენ სათავეს.
უფრო ადრეულ ხანაში ისტორიულ კახეთში დიდი საირიგაციო
ნაგებობა საგულისხმო არ არის.

უფრო ფართოდაა არქეოლოგიური ნივთები წარმოდგენილი
ალაზნის აუზში. ჩვენ უფრო დაწვრილებით უნდა შევჩერდეთ თვი-
თეულ პუნქტზე, სადაც კი ანტიკური ხანის ნივთებია აღმოჩენილი,
რადგანაც მათზე ბევრადაა დამოკიდებული ალაზნის ველის სარწყ-
ავი სისტემების დადგენა⁸³. უკიდურესი ჩრდილო-აღმოსავლეთი
პუნქტი ალაზნის ხევისა, სადაც ანტიკური ნივთებია დამოწმებულ-
სოფ. ომალოა, მოპოებული მასალა უმთავრესად სამაჯურებით არის
წარმოდგენილი, ინახება თელავის სახელმწიფო მუზეუმში.

მომდევნო პუნქტი ისევ ალაზნის ზემო დინებაზე პანკისის
ხეობაში სოფ. საკუბიანაა. თვით ალაზნის ველზე არქეოლოგიურ-

⁸² დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ. ..., გვ. 81.

⁸³ ივრის და ალაზნის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლებია მიმოი-
ღვისას ვსარგებლობთ რ. რამიშვილის საკანდიდატო დისერტაციით „მასალები
ქართლის სამეფოს ისტორიისათვის ძვ. წ. პიოველი ათასწლეულის მეორე ნახე-
ვარში (კამარხევის სამაროვანი)“, თბილისი, 1960.

მასალები მის დასაწყისშივე ჩნდება. ასე მაგალითად, სოფ. ზემო-
ალფაში, აღმოჩენილია სამტრუხა ხელადა III—I სს., ბრინჯაოს გვე-
ლის სქემატურგამოსახულებიანი სამაჯურები და სხვ., მრავალადა
მოპოვებული არქეოლოგიური ნივთები ალაზნის ველის მთელ გაყო-
ლებზე: თეთრი წყლები, იყალთო, გულგულა, თელავი, წინანდალი,
ჩუშლაყი, გურჯაანი, ანაგა, ძველი ანაგა, ხირსა. სამთა წყარო და
სხვ.

მეორე დიდი ჯგუფი ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლე-
ბისა განლაგებულია ალაზნის მარცხენა სანაპირო ველზე თანამედ-
როვე ლაგოდების რაიონში. აქ სხვადასხვა დროს აღმოჩნდა არქე-
ოლოგიური ნივთები სოფლებში: ძველი გავაზი, ქიაური. ერეთი,
კარი, ახალი ულიანოვკა და სხვ. როგორც ვხედავთ, ანტიკური
ძეგლები ალაზნის აუზში უმთავრესად კონცენტრირებულია ერთის
მხრივ, ცნობილი ალაზნის ველის მთელ სიგრძეზე, დასაწყისიდან
ალვანი — ბოლომდე „ალაზნის ველი“ (წითელწყარო), მეორეს
მხრივ ალაზნის მარჯვენა სანაპირო ველზე თანამედროვე ლაგოდ-
ების რაიონში. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ მასალათა უმრავლესობა
შემთხვევითი აღმოჩენებიდან მოდის ცალკეული ნივთებისა და
კომპლექსების სახით, მაგრამ ეს შემთხვევითობა შემთხვევითი
არ არის და არქეოლოგიური გათხრების მეტად მცირე მასშტაბით
აიხსნება. ალაზნის აუზის არა ერთ პუნქტში, გულგულა, ახალი
ულიანოვკა. არის დამოწმებული ნამოსახლარ სამაროვანთა მძლავრი
კვალი, რომელიც თავისი სიდიდით არ ჩამოუვარდება შიდა თუ
ქვემო ქართლის ანტიკური ხანის ძეგლებს. ეს ძეგლები კვლავ ელის
არქეოლოგიურ ძიებას. ჭერჭერობით კი ცალკეულ აღმოჩენებზე
უნდა დავაყრდნოთ ჩვენი მსჯელობა.

1937 წ. პროფ. გ. ნიორაძემ გათხარა „ალაზნის ველი“ წითელ
წყაროს რაიონში. დაამოწმა, რომ ამ დროისათვის კარგად ცნობი-
ლი იალოილუთეფეს მსგავსი კულტურა და მრავალი პარალელის მო-
ყვანით ალაზნის ველს და იალოილუთეფეს კულტურას მისცა ერთი
ზოგადი სახელწოდება „ალაზნის ველის კულტურა“⁸⁴. დათარიღა
რა იგი წელთაღრიცხვების პირველი საუკუნეებით. შემდგომ არა
ერთ მეცნიერს დაუმოწმებია ეს კულტურა სხვადასხვა ადგილას და
მიუთცია გავრცელების რაიონისა თუ ეთნიკური ჯგუფებისადმი სა-

⁸⁴ გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, ალაზნის ველის გათხრები.

გარაუდო კუთვნილების გათვალისწინებით სხვადასხვა სახელ-
 ასე მაგ., ს. ჯანაშია ამ კულტურას იალოილუთეფეს — ალაზნის ვე-
 ლის კულტურის სახელით ნათლავს⁵⁵. ისმიზადეს ეს კულტურა:
 ალბანურ კულტურად მიაჩნია⁵⁶, ბოლოს რ. რამიშვილმა წამოაყ-
 ნა ახალი სახელწოდება „პერული“ კულტურა, რადგან—ამბობს
 რ. რამიშვილი—კულტურის კუთვნილ მასალათა უმრავლესობა იმ
 ადგილებიდან მოდის, სადაც ძველი პერეთია საგულვებელი-
 მიზანშეწონილი იქნება კულტურასაც პერული ეწოდოს. ვფიქრობთ.
 ყველაზე მიზანშეწონილია მაინც პროფ. გ. ნიორაძის მიერ მიღებუ-
 ლი სახელწოდება „ალაზნის ველის კულტურა“. კულტურა თავის
 აყვავების ხანაში კონცენტრირებული იყო ალაზნის და მის მიმდ-
 გომ ველებზე. მეორეს მხრივ ამ ეკონომიურ ბაზისს, რომელმაც
 განაპირობა ამ კულტურის განვითარება, — მიწათმოქმედება-მესა-
 ქონლეობა ყველაზე მეტად უდგება ალაზნის ველის თავისი სარ-
 წყავი სისტემებით და საზამთრო საძოვრებით.

ამ კულტურის წითელწყაროში დადასტურება თავისთავად გ-
 გვაგულისხმევინებს ამ რაიონში სარწყავი სისტემების არსებობ-
 პროფ. გ. ნიორაძე სამარხეული ინვენტარის განხილვისას დაბეჯი-
 თებით აღნიშნავს ამ მხარეში მევენახეობა-მეღვინეობის განვითა-
 რებას. წითელწყარო-სიღნაღის რაიონები, ალაზნის ქვედა წელა
 არა თუ ალაზნის აუზში, არამედ მთელ აღმ. საქართველოში, ერთ-
 ერთი უაღრესად მშრალი უდაბნოს კლიმატის მქონე მხარეა. აქ
 არა თუ ანტიკურ ხანაში, უფრო გვიანაც მიწათმოქმედება და, გან-
 საკუთრებით, მევენახეობა ხელოვნური რწყვის გარეშე ვერ იარ-
 სებებდა. სიღნაღიდან — არხილოს კალოს ჩათვლით (ალაზნი-
 ველის უკანასკნელი პუნქტი) ბოდბისხევის გარდა სარწყავად გამო-
 საყენებელი წყარო მდინარე არ გამოდის, ბოდბისხევი კი იმდ-
 ნად წყალკოტაა, რომ ხევის შემდგომ მიწებს თუ დაკმაყოფი-
 ლებდა. ბოდბისხევის სარწყავ რუსთან უნდა იყოს დაკავშირებული
 პერეთ-კახეთის ერთ-ერთი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული თუ
 რელიგიური ცენტრის წარმოქმნა, შემდგომში—ბოდბე—საეპისკო-
 პოსო ცენტრად რომ იქცა, მაგრამ ალაზნის ველის მთელ ქვემო წელს
 იგი ვერ გასწვდებოდა. ერთადერთი რუ, რომელიც ამ მიდამოებს ძვე-

⁵⁵ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, ტ. II, გვ. 106.

⁵⁶ Ш. И с м н з а д е, Ялоилутепинская культура, Баку. 1956. გვ. 9.

ლად რწყავდა და ახლაც რწყავს, ალაზნის ცნობილი არხია — ძველი საქართველოს ირიგაციის ყველაზე გრანდიოზული ნაგებობა.

ალაზნის ძველი არხი, რომლის კვალი ბევრგან წაშლილია, ბევრგან კი დღესაც ჩანს, 1937 წელს შოთა რუსთაველის ეპოქის მატ.-კულტურის ისტორიისათვის შეისწავლა ალ. ლოსაბერიძემ. არხის აღწერილობისას ვსარგებლობთ მისი შრომით „ძველი წყალ-სადენებისა და არხების ნაშთები“⁸⁷.

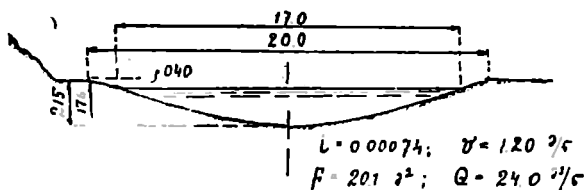
ალაზნის არხი (სქემა 10) სათავეს იღებდა სოფ. ალვანის პირდაპირ მდ. ალაზნის მარჯვენა მხარეს, დაახლოებით იქ, სადაც ბახტრიონის ნანგრევებია და იწყება ალაზნის ველიც. ამჟამად შერჩენილ სათავესა და მდინარის დონის სხვაობა 6,5 მეტრია. ბუნებრივად ისმება სათავე ნაგებობის—საგუბრის არსებობის საკითხი, მაგრამ მისი კვალი შემორჩენილი არ არის. ამავე დროს დასაშვებია მისი მდინარისაგან გადარეცხვა, ან ალაზნის დონის დაწვევა. ა. ლოსაბერიძის აზრით, ორივე შემთხვევა 7 საუკუნის მანძილზე სავსებით დასაშვებია. ავტორს უფრო სარწმუნოდ მიაჩნია, რომ „რადაც საშუალო მდგომარეობას ჰქონდა ადგილი“, ე. ი. მაშინდელი მდინარის დონე ახლანდელზე უფრო მაღლა იდგა, მაგრამ არხამდე არ წვდებოდა და ამისათვის აგებული იყო უფრო დაბალი საგუბარი. ძნელია წარმოვიდგინოთ ასეთ გრანდიოზულ არხს სათავე ნაგებობა არ ჰქონოდა, მეორე მხრივ, უფრო ძნელია იმის წარმოდგენა, რომ ალაზნის ხევის გეოლოგიურ პირობებში არხის გაყვანის დროინდელი ტექნიკით 6,5 მეტრის სიმაღლის საგუბრის აგება და მისი შენარჩუნება.

სათავეიდან არხი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მიემართება ალავერდის მონასტრიდან 600 მეტრის დაშორებით. სოფ. გულგულიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით უხვევს. მე-18 კმ-ზე არხი თელავ-ყვარელის გზატკეცილს ჰკვეთს, 41 კმ-ზე სოფ. ველისციხესთან ძველორუ გადაკვეთილია ალაზნის ახალი არხით, ექცევა მის ქვეშ და მიდის პარალელურად. სოფ. ბაკურციხიდან 3-ოდე კმ დაშორებით ნაარხალი კვლავ ჰკვეთს ახალ არხს (ამ ადგილას ახალი არხი ეშვება სწრაფდენით) და ექცევა მას ზევიდან. 64-ე კმ-ზე სოფ. კარდანახის ბოლოში რუს ჰკვეთს წნორ-გურჯაანის რკინიგზა. ამ

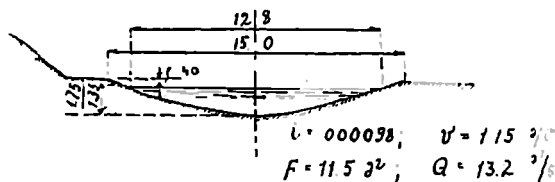
⁸⁷ შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1938. გვ. 211—221.

შენარჩუნება. ხევებმა დააზიანეს და მოითხოვეს მრავალი კაპიტალური ნაგებობების შეკეთება. ალაზნის ახალ არხზე სულ რამდენიმე წლის განმავლობაში. ძველი არხის მშენებლები უფრო რთული ამოცანის წინაშე იდგნენ, მაშინდელი ტექნიკის დონის სიდაბლის გამო. ალაზნის ძველ რუზე ხევების გადალახვის ამოცანა მარტივად არის გადაწყვეტილი. მიუხედავად ბეჯითი ძიებისა არხის

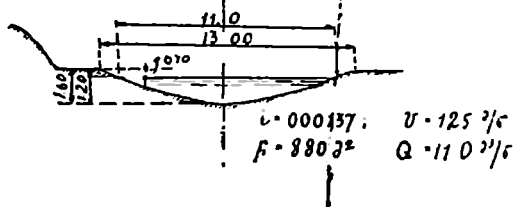
არხის კვეთი სტავესთან პიკ 0

არხის კვეთი პიკ 814

არხის კვეთი პიკ 1150

სურათი 11

მიერ გადაკვეთილ ხევებზე რუსხმულისა თუ სხვა კაპიტალური ნაგებობის აგებაც ვერ მიაკვლავს. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ არხი ხევეზე ხით შეკრული „ნაგებობის“, ბერღარების საშუალებით

გადადიოდა. მართალია ხის ნაგებობებს წალეკვის მეტი საშიშროება ელოდათ, მაგრამ აღსადგენადაც ადვილნი იყვნენ და არხის ექსპლოატაცია ალბად შეუფერხებლად მიდიოდა. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ზოგან ქვეთვების აქვედუქებიც გაეკეთებიათ. მიუხედავად იმისა, რომ ხეები არხის მიერ გადაკვეთილნი არიან მეტად მოხერხებულ ადგილებში, ხელოვნური ნაგებობების შენარჩუნება მაინც ძნელი იქნებოდა. კლდე არხის მთელ სიგრძეზე დადასტურებული არ არის. არხი გადის ალგვიალური, მდინარის მიერ ჩამოტანილი სილიანი და თიხიანი ნალექებისაგან შემდგარ გრუნტზე. ასეთი ნიადაგი ვერ უძლებს წყლის სისწრაფეს და ადვილად ირეცხება. ხელოვნური ნაგებობების ჩვენამდე მოუღწევლობის მიზეზი შეიძლება ესეც იყოს.

ალაზნის ძველი არხი ა. ლოსაბერიძის მიერ XII საუკუნის არის დათარიღებული და მისი შოთა რუსთაველის ეპოქამატ.-კულტურის მიკუთვნება და რუსთაველის საიუბილეო ღონებში სპეციალური შესწავლა იმის მანიშნებელია, რომ ეს თარიღქართულ ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია. ალაზნის არხი გამოფენილი იყო შოთა რუსთაველის ეპოქის მატ.-კულტურის გამოფენაზე, რომლის მოწყობას აკად. ივ. ჯავახიშვილი ხელმძღვანელობდა. დასაშვებად მიაჩნია ალაზნის არხის მოცემული თარიღი აკად. ნ. ბერძენიშვილსაც. „ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი იმ ჯადმოცემათა უარყოფისათვის — წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, რომელიც საქართველოში დიდ არხთა მშენებლობას თამარ მეფის სახელს უკავშირებენ. ზოგი არხი სავარაუდოა, გაცილებით უფრო ძველია, ზოგი მართლაც თამარის მოღვაწეობის შედეგი შესაძლებელია იყოს. მაგრამ თუ „თამარს“ ფეოდალური საქართველოს ეკონომიურ აღმავლობისა და ძლიერების სინონიმად გავიგებთ, რის უფლებასაც ამ ცნობათა ფოლკლორულობა გვაძლევს, მაშინ ეს ტრადიცია ზოგადად ისტორიულ სინამდვილედ უნდა ვაღიაროთ და დავასკვნათ: დიდი არხების მშენებლობა ფეოდალური საქართველოს დიდი აღმავლობის მაჩვენებელია, ფეოდალების (მეფის, ეკლესიის, დიდაზნაურების) სოციალურ-ეკონომიურ გაძლიერების მოწმობაა“ (ხაზი ავტორისაა ი.კ.)⁸⁸.

⁸⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 179.

მოყვანილი ამონაწერიდანაც ჩანს, რომ ალაზნის არხის დათარიღება ხალხური გადმოცემებით მოდის. წყაროებში ალაზნის არხი საერთოდ არ გვხვდება, არა თუ მის თარიღზეა ლაპარაკი და ეს გასაგებიცაა. საქართველოს მატრიანე გარდა ორიოდ ზემოთ მოყვანილი ცნობისა საერთოდ დუმს საქართველოში ირიგაციის მშენებლობის შესახებ. ხალხური გადმოცემები კი ყველა ძველს, გრანდიოზულს თამარს მიაწერეს. ერთადერთი საშუალება ყველა ნაგებობის და მათ შორის სარწყავი არხის დათარიღებისათვის, როდესაც წერილობითი წყაროები მათ შესახებ დუმან, არქეოლოგიური მასალებია. ალაზნის რუს სწორედ დათარიღებისათვის უნდა გამოირკვეს ის ხანა, როდესაც არხის გაყვანის პირობები წარმოიშვა. ალაზნის არხი გატანილია ალაზნის ველზე ინტენსიური მიწათმოქმედების საწარმოებლად. არ ვიქნებით შემცდარი, თუ ვიტყვით, რომ ალაზნის არხის გაყვანას მოითხოვდა მესაქონლეობის განვითარებაც. ალაზნის ველი უწყლოა და უახლოეს წარსულშიც ალაზნის ახალი არხის გატანამდე ველზე შეფენილი სოკლების საქონელი წყლის დასაღვავად ალაზნის პირზე დაჰყავდათ.

ზემოთ ალაზნის ველის არქეოლოგიური მასალების მიმოხილვისას აღვნიშნეთ, რომ აქ მოსახლეობა გვიანბრინჯაო-ადრეულრკინის ხანაში ჩნდება, მაგრამ ისინი უმთავრესად მესაქონლენი უნდა ყოფილიყვნენ და ალაზნის არხის გატანა მათ ვერ მიეწერება. მომდევნო არქეოლოგიური ჰორიზონტი ალაზნის ველზე ალაზნის ველის კულტურას განეკუთვნება, თვით აღმოჩენების პუნქტები განლაგებული არიან არხის მოქმედების რაიონში და ვფიქრობთ, მათი აქ კონცენტრაცია არხის მოქმედებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. სხვა პირობებში ალაზნის ველზე, განსაკუთრებით მის ქვედა წელში, ეს კულტურა ვერ იარსებებდა.

ანტიკურ ხანაში ალაზნის ველის დიდი ნაწილი ალბანეთის სამეფოში შედის და ქართველთა მონათესავე ტომებით ჰერებით არის დასახლებული. სტრაბონის ცნობებით, ალბანეთი თუმცა ამიერკავკასიის ერთ-ერთი ძლიერი სახელმწიფოთაგანია, მაგრამ თავისი განვითარებით მეზობელ სომხეთისა და ქართლის სამეფოებზე დაბლა დგას. სტრაბონის ცნობა „ბარში ცხოვრობენ ისინი იბერთაგან, ვინც უფრო მიწათმოქმედებას მისდევს და მშვიდობიანი ცხოვრებისაჲნ იჩენს ლტოლვას (ისინი) სომხურად და მი-

დიურად აღიჭურვებიან, მთა კი უკავია მეომარ უმრავლესობას, რომელიც ცხოვრების წესით სკვითებსა და სარმატებს წააგავს, რომელთაც ისინი ემეზობლებიან და ენათესავენებიან კიდეც“. აქად. გ. შელიქიშვილის ინტერპრეტაციით გაგებული უნდა იქნეს ასე: „თუ კი სწორია სტრაბონის იმგვარი გაგება, რომ აქ სტრაბონი ზოგად შთაბეჭდილებას გადმოგვცემს — ბარის იბერიელები არმენიელებსა და მიდიელებს გვანან, ხოლო მთის იბერიელები სკვითებს და სარმატებს, შეიძლება შემთხვევითად არ ჩავთვალოთ, რომ სტრაბონი იბერთა უშუალო მეზობელ ალბანელებს გამორიცხავს შედარებიდან — განვითარების დონით მათ შუალედი ადგილი უნდა სჭეროდეთ სკვით-სარმატებსა და არმენიელ მიდიელებს შორის“⁸⁹. სტრაბონის ცნობით, თვით ალბანელების სახელმწიფო ახალა წარმოშობილი ჩანს, ახლა ალბანელებს ერთი მეფე ყავთო გვამცნობს გეოგრაფი.

ასევე ჩამორჩენილი ჩანს თითქოს სტრაბონის ცნობით ალბანეთის სამიწათმოქმედო ტექნიკა, მეზობელ სახელმწიფოებთან შედარებით. ალბანელები ხის გუთნით ხნავენო. როგორც ვხედავთ სტრაბონის ცნობებით და ისტორიოგრაფიაში მიღებული აზრითაც, ალბანეთი განვითარებით საგრძნობლად ჩამორჩება მეზობელ სომხეთ-საქართველოს. სტრაბონს რომ ყური ვუგდოთ, ალბანეთში კერძო საკუთრებაც კი არ ყოფილაო, რადგანაც რაც გააჩნიათ მიცვალებულებს ატანენ და თვითონ ღარიბ ღატაკნი არიანო. ხომ არ არის წინააღმდეგობა ჩვენ მიერ ზევით მოტანილ მოსაზრებასა — ალანის არხის გატანის თარიღის შესახებ და სტრაბონის ცნობებს შორის? ვფიქრობთ, რომ არა. ჯერ ერთი სტრაბონის ცნობებიდან არც თუ ისე ჩამორჩენილი გამოიყურება ალბანეთი. სახელმწიფო ერთი მეფით და დიდი სატაძრო მამულებით ალბანეთის საკმაოდ დაწინაურებაზე მეტყველებს, მეორეც, სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ ალბანეთის მთელი დაბლობი „უფრო მეტად ირწყვის მდინარეებითა და სხვა წყლებით, ვიდრე ბაბილონიისა და ეგვიპტისა, ისე რომ მუდამ ბალახს ხედავს თვალს“⁹⁰ და ორ მოსავალს იძლევაო. სტრაბონი წარმოშობით მცირე აზიიდან იყო და მისთვის კარგად

⁸⁹ გ. შელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივ საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955, გვ. 149—150.

⁹⁰ თ. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 132.

მორწყული მიწები, ხევ-ნაკადულებით მორწყული მიწები არ იქნებოდნენ. არამედ დიდ სარწყავ სისტემებზე დამყარებული ირიგაცია. ეტიქობთ. რომ სტრაბონის კარგად მორწყულ ალბანიაში ალაზნის, მულან-მილის ველები და მინგეჩაურის მიდამოები იგულისხმება. სადაც თავს იყრის ალაზნის ველის კულტურის ძეგლები, მისი აყვავების ხანაში. ცნობა ხის გუთანის შესახებ ცნობილ გეოგრაფს „იქავრი ნიადაგის უაღრესი ნაყოფიერების დასასურათებლად აქვს მოყვანილი“⁸¹. მოუტრყველად ალბანეთის მიწები ისიც ხის გუთნით ღამუშავებული ორს კი არა ერთ მოსავალსაც არ მისცემდა. მაშინ, თუ სტრაბონის ცნობა სანდოა, ალაზნის არხის გატანა ანტიკურ ხანას უნდა მიეწეროდ. ასეთი გრანდიოზული ნაგებობის გაყვანა, რა თქმა უნდა, ერთბაშად ვერ მოხდებოდა და მის გაღებას თაობები დასჭირდებოდა. შეიძლება მიახლოვებით არხის გატანის თარიღად ახ. წ. I—III სს. მივიჩნიოთ, როდესაც ყალიბდება ალაზნის ველის კულტურა და ალბანური სახელმწიფო⁸².

ქველი ალბანეთის ტერიტორიაზე კარგად განვითარებული სარწყავი სისტემები დამოწმებულია ძვ. წ. I ათასწლეულის შუახანებში. მულანის ველზე⁸³.

მილის ველზე ნაქალაქარ ყალა-თეფეს შესწავლის დროს აკად.

მეშხანინოვმა დაადასტურა ქვევრსამარხების შემცველი სამაროვანი. ი. მეშხანინოვი ქვევრსამარხებს აკუთვნებს მთისძირა ზოლში მკხოვრებ მიწათმოქმედ ტომებს და ათარილებს მას ძვ. წ. I და ახ. წ. I სს. მისი აზრით ქვევრსამარხები გიაურ-არხზე ადრინდელია. რადგანაც უკანასკნელის გამანაწილებელი არხები სამაროვანზე გადის⁸⁴. ანალოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე ლაგოდეხის, რაიონის სოფ. ულიანოვკაში. ვფიქრობთ. რომ არქეოლოგიაში ჩვეულებრივ

⁸¹ ივ. ჯ ა ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, სატარძვლოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, გვ. 203.

⁸² К. Т р е в е р, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959. გვ. 86—87.

⁸³ Т. С. П а с е к, Джафарханский могильник. ВДИ, 1946. № 2, გვ. 16.

⁸⁴ И. И. М е ш а н и н о в, Изучение исторических памятников Азербайджана за последние пять лет, Изв. об-ва обслед. и изуч. Азербайджана. 1929, № 8.

მიღებული ხერხი სტრატეგიატული ფენების გამოყოფისა, ამჟერად არ გამოგვადგება.

არხის თავდაპირველი პროფილი იშვიათად დღემდე შემორჩენილი იყო. იგი იცვლებოდა დასახლებისა და სამეურნეო ნაკვეთების ცვალებადობასთან ერთად. ეს განსაკუთრებით მის გამანაწილებლობაზე ითქმის. ამა თუ იმ რუზე მსჯელობისას ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მისი ძირითადი ტრასა და ათვისებული რაიონი. ამდენად გაიურ-არხის გამანაწილებლები რომ სამაროვანზე გადის, მისი უფრო გვიანდელ ხანაში გამოღების ფაქტად არ გამოგვადგება, თვით სახელწოდებაც არხის აღრინდებლობაზე მიუთითებს; ტრადიციით იგი ალექსანდრე მაკედონელის გატანილია⁶⁶.

ალბანეთი ამ დროს რომ შორს იყო წასული მთისძარისთვია ღამხასიათებელი წყარო-ნაკადულებით მორწყვისგან და დიდი ველები სარწყავად უკვე ათვისებული იყო, ამას ადასტურებს სტრაბონის ცნობაც, რომ ალბანეთი ირწყვის „მდინარეებითა და სხვა წყლებით“. როგორც ვხედავთ, სახელოვანი გეოგრაფი კარგად ანსხვავებს მდინარეს და „სხვა წყლებს“.—წყარო-ნაკადულებს. ყოველივე ზემოთ თქმული, ვფიქრობთ, ამაგრებს ჩვენ მოსაზრებას ალაზნის არხის ანტიკურ ხანაში გატანის შესახებ.

ალაზნის არხის ანტიკურ ხანაში არსებობისას მართებული ჩანს, როგორც სტრაბონის ცნობა ალბანეთის სატაძრო მამულების შესახებ, ისევე მთვარის ტაძრის ალავერდთან ლოკალიზება. სტრაბონი ეგამცნობს, რომ ალბანელები „ღმერთებათ აღიარებენ ზევსსა და მთვარეს, გამორჩევით მთვარეს, სალოცავი არის იბერიის მახლობლად. ქურუმობს კაცი უწარჩინელესი მეფის შემდეგ. ის განაგებს ტაძრის მიწას, რომელიც დიდია და კარგად დასახლებული და (ეს პირი განაგებს) მიწასაც და ტაძრის მონებსაც“⁶⁶. აკად. ს. ჯანაშიას ვარაუდით დასახლებული მთვარის ტაძარი იმ ადგილას უნდა ყოფილიყო, სადაც ამჟამად ალავერდის ტაძარია. ამავე დროს განსვენებული მეცნიერი, როგორც ჩანს, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებოდა ალავერდის მეზობელ დასახლებას—ალვანს. „შემთხვევითი არ არის, რომ იქვეა სოფ. ალვანი და რომ თვით ტაძრის სახელწოდებაც ამავე დუქიზეა აგებული: „ალავერდი“ ალვანგვერდის განვითარებაა. ს. ა.

⁶⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

⁶⁶ სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 134.

საზღვრო ხაზი ძველ იბერიას და ალბანეთს შორის სწორედ აქ გადიოდა⁸⁷.

როგორც კონტექსტიდან ჩანს აკად. ს. ჯანაშია ალვანში ალბანს კითხულობს (ალვანგვერდი—ალბანგვერდი) ვფიქრობთ, ტოპონიმი ალვანის ახსნა სხვანაირადაც შეიძლება.

ალავერდ-ალვანი ალაზნის ველის დასაწყისში მდებარეობენ და მთელს ალაზნის ხეობაში მათი მიდამოები ერთადერთია, რომელსაც ალაზნიდან გამოყვანილი მცირე რუნი უდგებიან და რწყავენ. ამ გარემოებას არ შეიძლებოდა გარკვეული როლი არ ეთამაშა ალვანის დაწინაურებაში. ადრეული ხანიდანაა საფიქრებელი აქ სახატო მამულები, კერძოდ ვენახის ზვრები. თვით ტოპონიმიკური სახელი „ალვანი“ ამას მიუთითებს. ზევით ვთქვით, რომ ალვა-ალვის ხე საქართველოში წმინდა ხეა და იგი ღვთის კარზე იზრდება. ვენახის შემოსვლასთან დაკავშირებით მას მჭიდროდ უკავშირდება ვაზი. ის გარემოება, რომ ვენახი სავსებით ვერ აძევებს ალვას, არამედ მან ერწყმის, გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად ჩვენში მაღლარი ვენახი ყოფილიყო⁸⁸. ამა თუ იმ ტომისა თუ თემის ბატონის — ხატის სიძლავრე ამ ტომის, თემის ქონებრივ და სამხედრო ძლიერებაში ისაბტებოდა. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ალავერდის დაწინაურება მის ქონებრივ სიმდიდრესაც გულისხმობს, მითუმეტეს გეოგრაფიული გარემო ამას ხელს უწყობდა. საქართველოში თემის რღვევასა და კერძო საკუთრების წარმოქმნაში აქტიურ როლს თამაშობდა ხატის სახელს თავშეფარებული თემოკრატიული ზედაფენა, რომელიც ხატის მიწა-წყალს, როგორც საკუთარს ისე ზუყურებს, ხოლო ხატის ყმებს თავისუფალ მეთემეებს, საკუთარ ყმებად მიიჩნევს. თქმა არ უნდა, რომ მონათა ძირითადი მასა თავდაპირველად ხატის მეურნეობაში ბანდლებოდა ხატის შეწირულობის სახით. აკად. ს. ჯანაშია ძველ იბერიაში და ალბანეთშიც დიდ სატაძრო მეურნეობებს ვარაუდობს, რომელშიც მონათა დიდი რაოდენობაა დაბანდებული⁸⁹. თუ ამას დაემატებთ, რომ თავისუფალი მეთემეები ვალდებულნი იყვნენ ხატის მეურნეობაში მუშაობისა, ეჭვი არ უნდა შეგვეპაროს სტრაბონის ცნობის სიმართლეში, რომ მთვარის ტაძარი ვრცელ.

⁸⁷ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 157.

⁸⁸ В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

⁸⁹ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 155.

კარგად დასახლებულ მიწას ფლობს. ხატს, ტაძარს ყველაზე დიდ შესაძლებლობა ჰქონდა საირიგაციო მშენებლობისა, რასაც მისი მეურნეობის ზრდა მოითხოვდა და არა ერთი არხი ძველ საქართველოში ხატის, შემდგომ კი ეკლესიის, ნამოქმედარია. ვრცელი მიწების, რო. მელსაც ტაძარი ფლობდა, კარგად დასახლება და მასზე მეურნეობის მოწყობა, მხოლოდ სარწყავი სისტემების შენებით შეიძლებოდა და ბუნებრივად ალაზნის არხის გაღების ინიციატორად სტრაბონისეული მთვარის ტაძარი გვეჩვენება. ამით ჩვენ არ გვინდა ვთქვათ. რომ ალაზნის არხი არხილოს კალომდე ხსენებულ ტაძრის გაღებულია და იგი მთელი ალაზნის ველის მფლობელია, მაგრამ გარკვეული ნაწილი ტაძრის გაყვანილი უნდა ჩანდეს. მისი გაგრძელება და ბოლომდე მიყვანა დროის საქმე იყო. თავის მოწყობილ მიწებზე, რა თქმა უნდა, ტაძარი სრული ბატონ-პატრონი იქნებოდა, გარკვეული უპირატესობით სარგებლობდა, ალბათ მთვარის ტაძარი მთელ ალაზნის ველზე არხის მომთავრების შემდგომ, რასაც არხის სათავეს მფლობელობა აკუთვნებდა. კიდევაც რომ გავიზიაროთ აკად. გ. მელიქიშვილის მოსაზრება, რომ სტრაბონის ცნობა ეხება არა სატაძრო-მამულს არამედ თემის მიწა-წყალს, რომელიც ხატის მიწა-წყალადა გამოცხადებული¹⁰⁰, ამით არ მცირდება ტაძრის უფლება ალაზნის ველზე, ვინაიდან არხის სათავე მის ხელშია და ამით მთელი ველის მეურნეობის წარმოება მასზეა დამოკიდებული. მაგრამ აკად. გ. მელიქიშვილის მოსაზრება მართებული არა ჩანს. სტრაბონს, თუ მის წყაროს, რომელსაც მხედველობიდან არ რჩება ჩაცმულობა და გუთანა, არ გვგონია ერთმანეთში არეოდეს თემისა და ტაძრის მამულები, მითუმეტეს, რომ იგი კარგად ერკვევა მთისა და ბარის მეურნეობასა და საზოგადოებრივ წყობაში. ესეც რომ არ იყოს, როგორც აღვნიშნეთ, ალაზნის არხის გაყვანის ინიციატორად მთვარის ტაძარი საგულისხმებელი. ქონებრივად შეუძლებელი და პირადად არადაინტერესებული ხატი კი ამ გრანდიოზულ მშენებლობას ვერ წამოიწყებდა. თემი კი თავისი თავისუფალი მეთემეებით ალაზნის ველის მორწყვას ვერ მოაწყვსრიგებდა. ასეთი გრანდიოზული არხის მშენებლობა აუცილებლად მოითხოვს არათავისუფალი შრომის გამოყენებას.

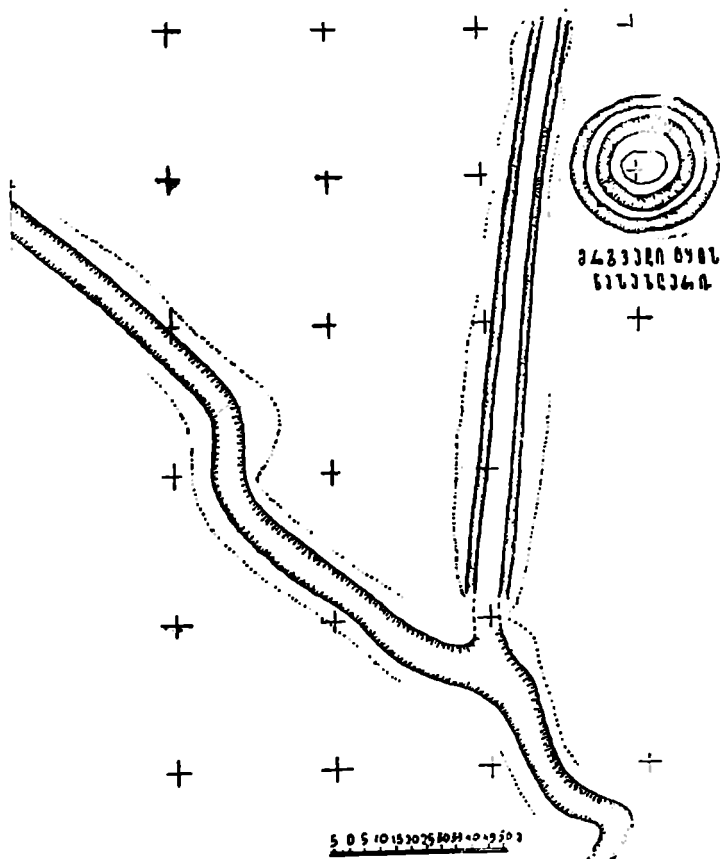
¹⁰⁰ გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 150.

მეორე დიდი სარწყავი სისტემა ალაზნის აუზში დადასტურებულია ლავოდების რაიონ სოფ. ახალ-ულიანოვკაში საქართველოს საზ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. ხსენებული სარიგაციო სისტემა ჩვენ ზემოთ მოვისწავინეთ და აღვნიშნეთ, რომ თანამედროვე სოფელი არ ირწყვის, ანტიკური ხანისათვის კი არა ერთი რუ იქნა დამოწმებული: სოფ. ულიანოვკა ორ არქეოლოგიურ ფენას შეიცავს — გვიანბრინჯაოსა და ანტიკურს. რომელიც წარმოდგენილია ალაზნის ველის კულტურებისათვის დამახასიათებელი მასალით და დადასტურებულია როგორც ნამოსახლარების. ისევე სამაროვნების სახით. რომლებიც განლაგებულნი არიან ერთმანეთისაგან მცირე მანძილის დაშორებით, საკუთრივ სოფ. ულიანოვკის და მის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიაზე. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ერთ ათლიან დიდ დასახლებასთან უნდა გვექონდეს საქმე. თუ რა ტიპის დასახლება იყო ანტიკური ულიანოვკა, ამას შემდგომი არქეოლოგიური ძიება გამოარკვევს. ჩვენ მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ თითქმის ყველა ნამოსახლარი დიდ, არც თუ ისე მაღალ გორებს წარმოადგენს. გორათა უმეტესობას თხრილების რამდენიმე რიგი შემოუყვება თხრილები არც თუ დიდი სიღრმის არის და სავარაუდოა წყლით ივსებოდნენ. ერთ-ერთი მათგანი ნარუალთანაა შეერთებული გამანაწილებელი ნაკადულით (სქემა 12).

ამ მოსახლეთა სამეურნეო ყოფას კარგად არკვევს სამარხეული კომპლექსები. ერთ-ერთ სამარხში (სამარხი აღმოჩნდა არხის დასათარიღებლად გაჭრილ თხრილში) მიცვალებულს ჩატანებული ჰქონდა რკინის ნამგლები. შუბის პირები, მრავლად ალაზნის ველის კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭლები და მათ შორის მომცრე ქვევარი. როგორც ვხედავთ, სამარხი მიწათმოქმედ მეომარს ეკუთვნის, რომელიც სტრაბონის მესამე გენეს განეკუთვნება და რომლის საღმრთოდ გამოყვანა ალბანეთს უფრო მრავლად შეეძლო. სწორედ ამ მიწათმოქმედ მეომრებით უნდა ყოფილიყო დასახლებული ულიანოვკის ნასახლარები და სარწყავი სისტემებიც ან მათი წამოქმედარი ან მათთვის გაღებული უნდა იყოს.

რუები ალაზნის მარცხენა შენაკადებიდან (კვირიკეს წყალი. შავწყალა, მშვიდობა) იღებენ სათავეს. უმეტეს შემთხვევაში მაგისტრალური არხები აღმოსავლეთით მიემართებიან; გამანაწილებელი ნაკადულები კი მიემართებიან სამხრეთით და ალაზნის პირისაკენ

ეშვებიან, იშვიათად პირიქითაც. სამწუხაროდ, სარწყავი სისტემების ტოპოგრაფია ვერ მოხერხდა. ჩვენ მიერ დათვლილი იყო ოთხი მაგისტრალური არხი. რომლებიც თავისი განმანაწილებლებით მთელ

სქემა 12

სოფელ ულიანოვკას ითვისებენ თავისი მიმდგომი ტერიტორიით. არხების სიგრძე დიდი არ უნდა ყოფილიყო. წყალგამტარიანობა კი საკმაოდ დიდია და ამ მხრივ ალაზნის აუზის ცნობილ ალაზნის და

გრემის არხებს არ ჩამოუვარდებიან. (სურ. 2) ზემოთ მოხსენებულ ალაზნის აუზის სარწყავ სისტემათა გარდა საფიქრებელია ამ დროს მოქმედებდა არა ერთი მცირე მასშტაბის სარწყავი სისტემა, განსაკუთრებით ალაზნის მარცხენა მხარეს, სადაც ხევის წყლების სიმრავლე მათ გატანა-ექსპლოატაციას ხელს უწყობს. მცირე რუთა მოქმედება სავარაუდოა თვით ალაზნის ველზედაც. მაგ., გულგულას ნასახლარი შეიძლება გულგულას ხევის წყლით ირწყვოდა.

სურ. 2

ამით ჩვენ ვამთავრებთ ანტიკური ხანის აღმ. საქართველოს სარწყავი სისტემების მიმოხილვას. როგორც დავინახეთ, მათი გაყვანა ემთხვევა აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფო ერთეულების ჩამოყალიბებას. თითქმის ყველა დიდი სარწყავი სისტემების გაყვანა ჩვენ მიერ მიკუთვნებული არის ამ დროს. დიდი სარწყავი რუს გატანა ისეთი ფართო მასშტაბის სამუშაოებთან არის დაკავშირებული, რომ მართო თემის წევრებით მისი არა თუ გატანა, მოვლა-პატრონობაც კი ძნელია. ამიტომ დიდი საირიგაციო ნაგებობა აუცილებლად მოითხოვს მონური შრომის გამოყენებას. შეიძლება ითქვას, რომ არხი ძველი სააღმშენებლო ტექნიკის ყველაზე გრანდიოზული

ნაგებობაა. თუ რაოდენ ძნელია დიდი სარწყავი სისტემის შექმნა. ნათელია იმ ფაქტიდან, რომ მეფე ერეკლე მეორემ, რომელმაც არა ერთი ციხე-გალავანი ააშენა, წამოიწყო ერთადერთი დიდი სარწყავი რუს — ივრის რუს — გამოღება და მიუხედავად იმისა, რომ მშენებლობაში მთელი ქართლი იქნა ჩაბმული, ვერ დაასრულა. ვახტანგ VI. რომლის მოღვაწეობასთან არის დაკავშირებული არა ერთი ეკლესიის აღდგენა-მშენებლობა, მხოლოდ ძველი რუების გამოღებით კმაყოფილდება. ბუნებრივია, რომ დიდი სარწყავი სისტემების შექმნა ჩვენში კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებას ემთხვევა და სტიმულს აძლევს მას. ამ პროცესს კარგად ასახავს როგორც წერილობითი წყაროები, ისევე არქეოლოგიური მონაპოვარიც მეორეს მხრივ. გადაპარბებული არ ჩანს ჩვენი მტკიცება დიდ სარწყავ სისტემათა უმრავლესობის ანტიკურ ხანაში გატანის შესახებ. თითქმის ყოველი მათგანი ძველი ქართლის სამეფოს ქალაქებს უკავშირდება და მათი ნამოქმედარიც უნდა იყოს. სარწყავი სისტემები მაშინ იქმნებოდა. როდესაც ყალიბდება სამიწათმოქმედო ბარი. მთელი შიდა თუ ქვემო ქართლის ბარი, ყარაიზ-ალაზნის ველთან ერთად ანტიკურ ხანაში დასახლებული ჩანს მიწათმოქმედი და, უფრო მეტიც, მევენახეების მიერ. ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარება კი უამარხებოდ შეუძლებელი იქნებოდა. საქართველოს სარწყავი სისტემების დიდი ნაწილი რომ ანტიკურ ხანაში უკვე გატანილი იყო. ის ფაქტიც მოწმობს. რომ ადრეფეოდალური ხანის აღმ. საქართველომ, მიუხედავად სპარსეთის, ბიზანტიის, ხაზარების თუ არაბების არაერთგზის შემოსევისა, თავისი მეობა შეინარჩუნა და მისი კულტურულ-ეკონომიური ყოფა არა თუ დამდაბლდა, არამედ აღმავლობის გზით წავიდა. მართო ის გრანდიოზული მშენებლობა V საუკუნიდან რომ იწყება ჩვენში, ადრეფეოდალური საქართველოს ეკონომიურ სიძლიერეზე მიუთითებს, რომელიც აღმ. საქართველოში მთლიანად იყო დამოკიდებული მორწყვაზე. გასაგებია, რომ ეკლესიების, ტაძრების ფართო მასშტაბით მშენებლობა მხოლოდ მაშინ იქნებოდა შესაძლებელი, როდესაც ქვეყნის ისეთი სასიცოცხლო უბანი, როგორიც მორწყვაა, მოწესრიგებული იქნება.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ყველგან და ყველადღერში მონური შრომის გამოყენებაა დანახული, გარდა საირიგაციო ნაგებობისა, მაშინ. როცა მონათა მთავარი მასა რუების მშენებლობაზე უნდა ყო-

ფილიყო დაბანდებული. ურბნისის, ტირიფონის, ნასტაგისის და სხვა დიდი რუები ისეთი გრანდიოზული ნაგებობანია. რომლებიც მუშახელის, მონების მრავალრიცხოვან მასას მოითხოვს. ამავე დროს რომელიმე არმაზის თუ ბაგინეთის აბანოები და სვეტებიანი დარბაზი მაღალკულტურული ადამიანის გემოვნების კაპრიზია და მისი მშენებლობა შეიძლება ხანგრძლივი დროის განმავლობაში გაგრძელდეს. სარწყავი რუ კი ქვეყნის სასიცოცხლო არტერიაა და თვით საზოგადოების არსებობა მოითხოვს მის სწრაფად დამთავრებას. დიდი ველების საცხოვრებლად ათვისება მოითხოვდა აღმ. საქართველოში მონათა დიდი რაოდენობის დაბანდებას მორწყვის სისტემების მშენებლობაში და აქედან გამომდინარე მონათა კლასის ჩამოყალიბებას. ვფიქრობთ, ამიტომ წინაურდება ბარი სახელმწიფოების გარიჟრაჟზე მთისძირა ზოლთან შედარებით. ამავე დროს დიდი არხების მშენებლობის მასშტაბი ძველ ქართლის სამეფოს უფრო განვითარებულ მონათმფლობელურ სახელმწიფოდ ახსიათებს, ვიდრე იგი დღესაა მიღებული.

დიდი არხის მშენებლობა სახელმწიფო ღონისძიებაა და ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი საზრუნავი რომ სარწყავი სისტემები იყო, ეს კარგადაა ფიქსირებული „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ და ლეონტი მროველთან. საფიქრებელია, რომ არა ერთი არხის მშენებლობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებენ ტაძრები, საკულტო ცენტრები. შემთხვევითი არ არის, რომ აღმ. საქართველოში ცნობილი საეპისკოპოსო კათედრალების აბსოლუტური უმრავლესობა სარწყავ მიწებზეა განლაგებული. ამავე დროს ქართლის სამეფოს თითქმის ყველა ქალაქში ან მის ახლოს შემდგომ ხანებში საეპისკოპოსო ცენტრებია დადასტურებული: ურბნელი, მროველი, მცხეთელი, რუსთველი და მრავალი სხვა. ყველა საეპისკოპოსოს თავის მამული და მეურნეობა გააჩნდა და შემცდარი არ ვიქნებით თუ ვიტყვით, რომ ამ მხრივ ისინი ძველი ტაძრის მემკვიდრეები იყვნენ. ეს ფაქტი კარგადაა ფიქსირებული ურბნისის არქეოლოგიური გათხრებით. 1957 წ. ნაქალაქარის XVI უბანზე აღმოჩნდა ქვევრის თავის ნატეხი არამეული წარწერით. წარწერა ოთხი ასოსაგან შედგება და ლ. ჭილაშვილის აზრით, რომელიც შემდგომ აკად გ. წერეთელმა დაადასტურა, შეიცავს საკულტო საირიტუალო დანიშნულების სიტყვებს. ქვევრი, როგორც მარანი, რომელსაც ქვევრი ეკუთვნოდა, მესამე-მეოთხე საუკუნე-

ებით თარიღდება და საფიქრებელია სატაძრო საკუთრება ყოფილიყო. მომდევნო საუკუნეებში ძველი მარნის ადგილას ახალი მარანო ჩნდება, რომლის ქვევრებზე ჯერებია გამოსახული და, ბუნებრივია, ურბნისის ეკლესიის კუთვნილია.

ამგვარად, ანტიკურ ქალაქებსა და ქალაქგარედაც საფიქრებელია არსებობდა მოზრდილი მამულების მფლობელი საკულტო ცენტრები, ტაძრები, რომელთაც საირიგაციო მშენებლობაში აქტიური მონაწილეობა უნდა მიეღოთ. ქურუმების პრივილეგირებული მდგომარეობა ბევრად იყო დამოკიდებული მათ სამეურნეო საქმიანობაზე და, კერძოდ, მორწყვის ორგანიზაციაზე ¹⁰¹.

¹⁰¹ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, ტ. II, გვ. 172

თავი მესამე

ფიოდალური ხანის სარწმადი სისტემები

მოწმება ადრე შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში

მენანდრეს ცნობით, 557-8 წ., როდესაც კვლავ განახლდა საზავო მოლაპარაკება სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის, ირანის მხარეს დაჯინებით მოუთხოვია დაებრუნებიათ მათთვის პერს-არმენია და ივერია. კეისარიც დათანხმებულა, რადგან „იგი დარწმუნებული იყო, რომ სპარსელები მხნეობის დაცემისა და უკიდურესი დასუსტების დროსაც არ დათანხმდებოდნენ ხელი აეღოთ ასეთ მნიშვნელოვან ქვეყანაზე“. ირანის შაჰი მეტად ნასიამოვნები დარჩენილა, რადგან იმედი ჰქონდა, რომ ომის დამთავრების შემთხვევაში სასურველად მოაწყობდა საქმეს პერს-არმენიასა და ივერიაში. ხოლო ეს ქვეყნები არაჩვეულებრივი ნაყოფიერების გამო დიდ შემოსავალს იძლეოდაო¹. ზემოთ ჩვენ მივუთითეთ იბერიის ნაყოფიერების მთავარი მიზეზი — კარგად განვითარებული სარწყავი სისტემები, რომელიც მემკვიდრეობით მიიღო ადრეფეოდალურმა საზოგადოებამ ანტიკურიდან. თავისთავად წარმოების ახალმა წესმა ფართო გასაქანი მისცა სარწყავი ქსელის მოწყობას.

337 წ. ქართლში ქრისტიანული რელიგია ოფიციალურ სარწმუნოებად ცნეს, რაც ახალი სოციალური ძალების დიდი წარმატება იყო. ქრისტიანობა სწრაფად ცვლის კერპთაყვანისმცემლობას, ძველ საკულტო ცენტრებში ქრისტიანული ეკლესიები და საეპისკოპოსოები იქმნებიან. სატაძრო მამულების ადგილს იჭერს ეკლესიის მეურ-

¹ ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, ტ. III, თბილისი.. 1936, გვ. 246.

ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 97.

ნეობები, რომლებიც უკვე ახალ ყაიდაზე ეწყობიან. ქრისტიანობის ძლევამოსილი მსვლელობა განსაკუთრებით სამიწათმოქმედლო ბარს შეეხო და სარწყავი ქსელის განვითარებას თავისი კვალი დაამჩნია. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცნობთ ამ ხანის საეკლესიო მამულების მეურნეობას, მაგრამ ის ფაქტი, რომ საეპისკოპოსო ეპარქიის ცენტრების უმრავლესობა ძველ სარწყავ მიწებზე იყო კონცენტრირებული თავისთავად ბევრის მეტყველია. ჯერ ერთი, ალბათ ძველი სატაძროს მამულების დიდი ნაწილი ეკლესიების ხელში გადავიდა, მეორეც, ეკლესიების მეურნეობები ინტენსიურ მიწათმოქმედებაზე იყო დაფუძნებული — მევენახეობა, მებაღეობა, მებოსტნეობა, რომელთა წარმოებამ საქართველოში ჯერ კიდევ ანტიკური ხანიდან მიიღო სასაქონლო ხასიათი². ეკლესიის მამულები არა თუ იჭერენ ძველ სარწყავ მიწებს, არამედ ქმნიან საკუთარ სარწყავ ქსელს და ადრეფეოდალურ აღმ. საქართველოში არა ერთი არხი იყო გაყვანილი ეკლესიების მიერ და ეკლესიებისათვის.

„ტყვილიანიდამ—წერს ვახუშტი—ისო წილკნელმა იგი მამაო-განმა, წამოიღო ყავარჯნის თრევით რუ, რომელსა მოსდევდა უმუშაკოთ წყალი და მოიღო წილკანს და დის დღემდე, დაფლული არია წმინდა ისო მუნ, ხოლო ირწყვის მინდორი ამისი რუთა მით და ნაყოფიერებს ფრიად“³, ე. ი. ვახუშტით წილკნის რუ VI საუკუნეშია გაღებული. ქართულ საისტორიო წყაროებში წილკნის რუს შესახებ სხვა ცნობაცაა დაცული, მაგრამ ამ ცნობით ისოს ტყვილიანიდან კი არა, ქსნიდან გამოუღია წყალი. აი, ეს ცნობაც—ქსნიდან „ქვეყანა იკო დაღრმდებოდა და წყალი იგი უჩუეულსა მას და კაცთაგან უქმარსა ადგილსა მოვიდოდა... ვიდრემდის მოითრია მისსა საყდარსა წილკანს, რომელ ესე ჰგიეს დღეინდელად დღემდე, სახმარად მის ადგილსა“⁴. როგორც ვხედავთ, ცნობები წილკნის რუს სათავეს სხვადასხვა მდონარეზე დებენ. საინტერესოა, თუ რომელი წყარო უფრო ახლოა სიმართლესთან. 1953 წელს აკად. ნ. ბერძენიშვილმა დაადგინა ტყვილიანი, რომელიც ძალისისაგან 6-7 კმ დაშორებით არის ნარეკავის მარცხენა ნაპირზე⁵. შეიძლებოდა ისო წილკნელს მართლაც აქედან გაეტანა რუ, მაგრამ აკად. ნ. ბერძენიშვილისავე აღნიშვნით, ნარეკ-

² ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 287.

³ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 63.

⁴ საქართველოს სამოთხე, გვ. 211.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 163.

ვაგი წყალცოტაა, ზაფხულში კი იგი თითქმის შრება და მთელი მდინარის უზურპაციის შემთხვევაშიც წილკნის სანახებს მთლიანად ვერ მორწყავდა. არაგვიდან რუს გამოყვანამდე სოფ. წილკანი წყალს საგლახაო და თელავის რუებიდან სესხულობდა, აკეთებდა რა ამისათვის ნარეკვავის კალაპოტზე ბერღარებს. ხშირად წყალი გადმოჰყავდათ ბაზალეთის ტბიდან. ამდენად ვახუშტის ცნობა რუს ტყვილიანიდან გამოყვანის შესახებ საეჭვო ჩანს. გასათვალისწინებელია აგრეთვე რუს წარმოშობის სასწაულუმბრთი ჩასიათი, რომ რუ უმუშაკოდ გამოვიდა. ტყვივლიანიდან გამოღებული რუ სასწაულმოქმედების შთაბეჭდილებას ნაცლებად მოახდენდა. მის გამოღებას ბევრა მუშაკობა არ დასჭირდებოდა. თითქოს ვახუშტის ვერსია უფრო რეალური ჩანს. მაგრამ მისი ცნობა ისე უნდა იყოს გაგებული, რომ რუს გამოღება სასწაულმოქმედებაა, ჩვეულებრივ პირობებში მისი გამოღება დაუჭერებელი ამბავია. ყოველ შემთხვევაში მეორე ცნობის ჩასიათი ასეთია და იგი აკად. ნ. ბერძენიშვილის დასკვნით „თითქო ადრე საშუალო საუკუნოებიდანვე მოდის“ ⁶. ჩვენ გვგონია, რომ ისო წილკნელის გამოღებული რუ საკმაოდ დიდი მაღალტექნიკური ნაგებობა უნდა ყოფილიყო.

1960 წელს ჩვენ დავზვერეთ წილკან-მუხრანის მიდამოები და შევეცადეთ დავედგინა ისო წილკნელის რუს ტრასა. წილკნის სარწყავი სისტემების შესწავლამ დავარწმუნა, რომ ნარეკვავის წყალი არავითარ შემთხვევაში არ გამოდგებოდა წილკნის ოზარმაზარი ველის მოსარწყავად. თუმცა მდინარის ორივე ნაპირიდან გამოდიან რუები. მაგრამ ისინი უმეტესად გაზაფხულობით მოქმედებენ. ზაფხულში კი ნარეკვავი ერედასაც ვერ აკმაყოფილებს. წილკანშივე 50 წლის მოხუცმა სიმონ რომანოზის ძე ანდრიაშვილმა გვამცნო, რომ მის ახალგაზრდობაში კიდევ იყო შერჩენილი ნარუალი, რომელიც ერედას ძირის გამოვლით, წილკნის ველზე შემოდიოდა ეკლესიის ჩრდილოეთით. ამგვარად ეს რუ მთელ წილკანს ითვისებდა. ანალოგიური ცნობა ჩვენ დამპალაში და ქსოვრისშიც მივიღეთ. აქვე მიგვითითეს ნარუალის სათავეზე სოფ. ოძისი. ოძისში ჩვენ მართლაც დავადასტურეთ ძველი ნარუალის სათავე, იგი იწყება ქსნიდან, ოძისის თავიდან ნახევარი კმ-ის დაშორებით. სათავიდან, ვიდრე ლენინ-

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. - 63.

გორის გზატკეცილამდე კარგადაა შემონახული მაგისტრალური არხი 300—350 მეტრის სიგრძეზე, შემდეგ იგი გზის მიერ არის წაშლილი. ნარუალის გეზი ისეთია, რომ იგი არ უნდა ყოფილიყო ოძის-ქსოვრისისათვის გაყვანილი. რუ გზატკეცილიდან ბოდავის ფერდს მიჰყვება და მართლაც „უჩუეველსა“ და „კატაგან უქმარსა ადგილს“ გადიოდა. ოძისი და ქსოვრისი ფერდზე შეფენილი სოფლებია. თვით სოფლების დასახელებული ნაწილი მიწათმოქმედებისათვის არ გამოიყენებოდა და არც გამოსაყენებელია მეტისმეტი დამრეცობისა და ხრიოკობის გამო. მამულები ამ სოფელს ქსნის გასწვრივ აქვთ ხევში და მშვენივრად რწყავენ ჩვენი რუდ-ან საკმაოდ ქვევით გამოღებული არხებით. დამოწმებული ნარუალი უფრო შორი პუნქტის მოსარწყავად უნდა ყოფილიყო გამიზნული. ნარუალი ლენინგორის გზატკეცილს საკმაოდ დიდ მანძილზე უნდა დამთხვეოდა, შემდგომ, ადგილობრივთა გადმოცემით, ქსოვრისის თავს გაივლიდა, ძირს გაუვლიდა ქსოვრისის სასაფლაოს და ასე ჭვარპატიოსნის თავს გადადიოდა, შემდეგ დამპალას თავისა და ერედას ძირის გავლით გადადიოდა წილკანს.

ჩვენ მიერ დამოწმებული რუ აკად. ნ. ბერძენიშვილის მუხრანის სარწყავი სისტემების აღწერის დროს მოტანილ სულ ზედა რუს ემთხვევა (გარდა სათავისა?) და ვფიქრობთ, ანალოგიურ ცნობებთან უნდა გვქონდეს საქმე. აკად. ნ. ბერძენიშვილი რუს ზედა თარიღად VIII საუკუნეს მიიჩნევს (ჭვარპატიოსნების აგების თარიღი). უნდა ვიფიქროთ, რომ ჭვარპატიოსნის აგებისას მისი მიდამოები უკვე ირწყვოდა. იგი არც ისეთი დიდი რელიგიური ცენტრია, რომ ამ სიდიდის რუს გამოტანა შეძლებოდა. მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ ოძისიდან გამოღებული რუ VIII საუკუნეზე ადრინდელია, იგი ისო წილკნელის მიერ VI საუკუნეში გატანილი რუ იქნება. რუს წყალგამტარიანობა არც თუ ისე დიდი უნდა ყოფილიყო. დღეს შემორჩენილი ნარუალი ჩვეულებრივ წისქვილის რუზე დიდ-არ არის. ეს გასაგებიცაა. ბოდავის მთის ფერდზე უფრო დიდი რუს გატარება ალბათ მაშინდელ ტექნიკურ შესაძლებლობას აღემატებოდა. ეს სრულიად არ ამცირებს რუს ღირსებას. ის ისეთ რელიეფზე და მანძილზე გადის, რომ თავისი დროის ერთ-ერთი უდიდესი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. ნარეკავის ხევი გადალახული უნდა ყოფილიყო ხის ბერღარით.

1 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.

გასარკვევია, თუ საიდან მოდის ვახუშტის ცნობა. ვახუშტი გარკვევით ამბობს, რომ ტყვივლიანიდან გამოღებული რუ მის დროს მოქმედებდა. საეჭვოა, რომ ცნობილ გეოგრაფს ნარეკვაზი და ქსანი ერთმანეთში არეოდა. შეიძლება მის დროს წილკანი მართლაც ნარეკვაზით ირწყვოდა, მიუხედავად მისი წყალცოტაობისა. მოტანილი მოსაზრება არც თუ ისე საეჭვოდ ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ვახუშტის დროინდელი ქართლი სათავადოებად არის დაყოფილი. წილკანი მუხრანის სათავადოში შედის. მისი მიდამოების მრწყველი რუს სათავე კი ოძისშია, რომელიც ქსნის საერისთავოს ეკუთვნის⁸. საგსებით დასაშვებია სათავადოების ქიშპობის შედეგად, ოძისიდან გამოყვანილი რუს გაუქმება. ქსნის ერისთავები ყოელთვის გამოიყენებდნენ რუს სათავის კუთვნილებას სამუხრანბატონოზე ზემოქმედებისათვის. მუხრანბატონი იძულებული იქნებოდა წილკნის მოსარწყავად ახალი რუ გაეღო. შეიძლება ამ დროისათვის გამოიტანეს ტყვივლიანიდან არხი და საგლახაო რუც ამ დროს მიერთვა წილკანს.

მეორე დიდი არხი, რომელიც ადრე შუასაუკუნეებში ეკლესიის ნალეაწი ჩანს, არის რუისის ე. წ. „ქვედა“ რუ. ურბნისის არხის განხილვისას ჩვენ ქვემო რუსაც შევეჩეთ და მისი ტრასაც აღვწერეთ. ურბნისის რუს რუსხმულზე იგი რუსხმულის ყამირში გადის და აშკარად ურბნისის რუზე გვიანდელია. თვით არხის გატანა მეტად უცნაურად გამოიყურება. ფხვენის შინდისს შორის ვიწრო ზოლის გარდა, არ არის რუისის რუს მორწყული მიწის მცირე ნაგლეჯიც, ურბნისის რუს რომ მისი მორწყვა არ შეიძლებოდა. მაგრამ ქვედა და ზედა რუების საერთო ტრასა ყველაზე უკეთ გამოხატავს სარწყავი რუს როლს მიწისმფლობელობაში.

სახელი რუისი „რუ“-დან წარმოებული ჩანს და საფიქრებელია ეს რუ ზედა რუ უნდა ყოფილიყო, რადგან რუისი რუს უბანი, ურბნისისათვის არის. ჩვენ ადრე აღვნიშნეთ, რომ რუისი ურბნისის ერთი სამიწათმოქმედო აგარა უნდა ყოფილიყო. დროთა განმავლობაში რუისი იმდენად უნდა დაწინაურებულიყო, რასაც რუსთან სიახლოვე უწყობდა ხელს, რომ ურბნისის მეტოქეობა უნდა დაეწყო. V—VI საუკუნეებში ურბნისის საქალაქო ყოფაში შესამჩნევი ცვლილება ხდება, იგი დაქვეითებას განიცდის. ამ დროისათვის სავარაუ-

⁸ დ. გვრტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 77, 108.

დოა, რომ უკვე უქმდება შიდა ქართლზე გამავალი დიდი სავაჭრო გზა, რომელიც ურბნისის სიძლიერის ერთ-ერთი მთავარი წყარო იყო V—VI საუკუნეების ფენაში აღარ გვხვდება ადგილობრივი თუ უცხოური ფაქიზად და დიდი გემოვნებით ნაკეთები ნივთები (მინისა და კერამიკული ნაწარმი, გემები, მძივები, ოქროს სხვადასხვა ნივთები და სხვ.). ურბნელებიც ამ ხანაში უფრო მიწათმოქმედნი არიან, ვიდრე ვაჭარ-ხელოსნები. მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ ურბნისა როგორც ქალაქი დაუძლურებულია. ადრე შუა საუკუნეებისათვის ქვეყნის სიძლიერეს სოფლის მეურნეობა განსაზღვრავს, ფეოდალიზმიც ხომ სოფლის ბატონობაა ქალაქზე. ამიტომაც ურბნისის სამეურნეო ყოფის სახეცვლა სავსებით კანონზომიერია. ამ ხანების ურბნისის სიღონის დასამტკიცებლად ურბნისის ცნობილი ბაზილიკაც კმარა, მაგრამ მიწათმოქმედების წინა პლანზე წამოწევამ არსებითი შესწორება შეიტანა ურბნისა და მის სასოფლო-სამეურნეო აგარების დამოკიდებულებას შორის. უკანასკნელი სარგებლობდნენ რუისთან სიახლოვეთ და მეტი ინტენსიობით ვითარდებიან. მალე ისინი სავსებით თავისუფლდებიან ურბნისზე დამოკიდებულებისაგან და მეტოქეობას უწევენ მას, რაც საბოლოოდ რუისის საეპისკოპოსო ეპარქიის ცენტრად ჩამოყალიბებით დამთავრდა. ამ აქტში მკლავდება ურბნისის სისუსტე სარწყავი სისტემების მფლობელობაში, რომ იგი დაშორებული იყო არხის სათავეს, რომ რუს საკუთრება მხოლოდ ლიახვის პირის მფლობელობას ეკუთვნოდა. ჩვენ აღწევთ ადენიშნით, რომ ურბნისის მთელი ყურადღება ლიახვის პირისკენ უნდა ყოფილიყო კონცენტრირებული, საიდანაც სათავეს იღებდა ურბნისის სარწყავი რუ. შეიძლება ამიტომ მოხდა, რომ ნიქოზის საეპისკოპოსო კათედრალმა ლიახვზე უფრო სამხრეთით ვერ ჩამოიწია და ბარის მისადგომებით დაკმაყოფილდა. მაგრამ ზედა რუზე რუისს ურბნისის თანაბარი უფლება ჰქონდა, როგორც მის სასოფლო-სამეურნეო აგარას და მით სარგებლობას ურბნისი რუისს ვერ დაუშლიდა. უფრო მეტიც, სწორედ რუსთან სიახლოვემ დააწინაურა რუისი და ერთგვარად შეიძლება ურბნისი აღმოჩენილიყო მასზე დამოკიდებული, რადგანაც უკანასკნელი რუზე უფრო ზევით მდებარეობდა. რუიარი რუზე თავისი ხელსაყრელი მდებარეობით გვიან შუა საუკუნეებშიც სარგებლობდა და ურბნისს ბევრი ტანჯვა-დაგვა უზღებოდა რუს დასაკუთრებისათვის. „... მერე ამ მოწყალებას ვითხოვ—ეაჩება ურბნელი იუსტინე მეფე ერეკლე მეორეს — რომ ურბნელის იოსების-

თვინაც ოქმი გიბოძებიათ და ერთი ნაკადული წყალი გიბოძებიათ რუისის რუდან და ძველადაც მუდამ ჰქონიათ ერთი ნაკადული წყალი. ეს წყალობა გვიყავი, ეს ერთი ნაკადული წყალიც იმათ აიღონ და თვეში ოთხს ღლეს დაგვანებონ, როცა რწყვის დრო იყო სასასიომა, სამაროვლოვმა და საციციწვილომა, რომ მეც გავძლო და ვინც აქ გახლავან ისინიც დარჩნენ“⁹. ამ აჯაში ქვედა რუზეა ლაპარაკი, მაგრამ ალბათ, ზედა რუსაც ხშირად დაუხევებდნენ ურბნელებს. შექმნილ სიტუაციაში ურბნისი რა თქმა უნდა. ცდას არ დააკლებდა, რომ რუ დაესაყუთრებია. რუსთვის ბრძოლაში მას ის ამბავი გამოადგებოდა. რომ ურბნელი ლიახვის მწყემსია და ლიახვიდან გამომდინარე არხებზე გარკვეული უფლებები აქვს. ხოლო რუისის ეპარქიას მის დასავლეთით მდებარე მხარე წარმოადგენს ვიდრე ტაშისკარამდე. ამდენად ის ლიახვიდან გამომდინარე რუზე უფლებას კარგავს. ზემო ნათქვამი თეორიული ნორმა და სინამდვილეში არც თუ ისე მარტივად იქნებოდა საქმე. ურბნისს კარგა ხნის ბრძოლა დასჭირდებოდა წყლის დასაყუთრებისათვის. ხოლო რუისი მას იოლაჟ არ დათმობდა. საბოლოოდ როგორც ჩანს, ურბნისმა მაინც მოახერხა რუს დასაყუთრება, რასაც რუისისათვის სპეციალურად გაყვანილი „ქვილა“ რუ მოწმობს. ეს პროცესი ურბნისის ქალაქობის დროს უნდა მომხდარიყო (VIII საუკუნემდე) შემდგომ ხანაში რუისი ურბნისზე ძლიერი პუნქტი ჩანს და ბუნებრივია თითონ ურბნისს მოუხდებოდა ახალი რუს გაყვანა.

თუ ზემოთ მოტანილი მოსაზრება სწორია მაშინ ჩვენ დაახლოებით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ რუს გატანის თარიღი. რუისის პატიოსნო ეპარქია დაახლოებით V—VI სს. უნდა წარმოშობილიყო. მროველი დასახელებულია ოცდამეორე ქართველ ეპისკოპოსთა რიგში, რომლებიც მონაწილეობას იღებდნენ 506 წლის ქართულ. სომხურ და ალბანურ ეკლესიების კრებაში¹⁰. ურბნისი ვახუშტის ცნობით „იყო ქალაქი ყრუსადმე“¹¹. ე. ი. მურვან ყრუს ცნობილ ლაშქრობამდე ქართლში 736—38 წლები. არქეოლოგიური გათხრები ვახუშტის ცნობას ამოწმებს. როგორც ჩანს ყრუს ისე აუღიხრებია ურბნისი, რომ მას დიდი ხანი დასჭირდებოდა ფეხზე წამოსადგომად. ე. ი. რუისის რუს გატანა VI საუკუნიდან VI საუკუნის 40-იან წლებამდე უნ-

⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, განყ. № 360.

¹⁰ გ. ხუბინაშვილი, რუისის ტაძრის ისტორიისათვის, გნიმეის მთაბზე, V—VI. 1940. გვ. 441.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 78

და ვივარაუდოთ. ურბნისის არქეოლოგიური გათხრების მონაცემებით შეიძლება კიდევ უფრო დავაკონკრეტოთ ქვედა რუს გატანის თარიღი. კერძოდ, ურბნისის VII საუკუნეში გარკვეული აღმავლობა ეტყობა. ამ დროს შემოარტყეს ქალ ქს ალიზის გრანდიოზული ზღუდე, რომლის აგება ეკონომიურად მეტად ღონიერ ქალაქს შეეძლო. შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ამ ხანისათვის მოხდა ზედა რუს დასაყუთრება ურბნისის მიერ და ქვედა რუს გამოღება.

რუისის მაგისტრალური არხის სიგრძე 25 კმ-ია. რწყავს დასავლეთით მდებარე ნაკვეთებს დაახლოებით 2300 ჰექტარის რაოდენობით.

V საუკუნეში უნდა დასრულებულიყო ივრის სარწყავი სისტემა და იორის ქვემო წელის მინდვრები სარწყავად უნდა ქცეულიყვნენ. V საუკუნეში არსდებიან ნინოწმინდისა და ხორნაბუჯის საეპისკოპოსო კათედრალები, ხოლო VI საუკუნის დამდეგს კახეთის ადმინისტრაციული ცენტრი უჯარმა ხდება. ზემოთ ჩვენ მოვიკვანეთ მოსაზრება, რომ კახეთის ადმინისტრაციული ცენტრების ცვლა ქალეთი (ჩელითი) — ბოჭორმა-უჯარმა დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ივრის ხევის სარწყავი სისტემების მოწყობასთან, კახეთის ბარში მიწათმოქმედების ხვედრითი წონის ზრდასთან დაკავშირებით. უჯარმას, სხვა პირობებთან ერთად, რომლებმაც მის ხევის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრად ქცევას ხელი შეუწყვეს. ისეთი მდებარეობა აქვს, რომ ივრის სარწყავი სისტემების ბუნებრივი გამგებელია. ხევზე ბატონობისათვის უკეთეს ადგილს ძნელია ამოარჩევ. უჯარმის მიდამოებიდან იღებენ. სათავეს უჯარმის, ხაშმის, მუხროვანის, სართიქალას და სხვათა მრწყველი რუები. უჯარმა უკიდურესი ჩრდილოეთი პუნქტია, რომელიც იორით ირწყვება, ე. ი. უჯარმით თავდება ივრის ხევის სარწყავი სისტემებით მოწყობილი ინტენსიური მიწათმოქმედების რაიონი. უფრო ქვევით ნინოწმინდასთან იწყება სარწყავ სისტემათა ახალი ჯგუფი: ნინოწმინდის რუ, გიორგიწმინდის რუ, სიღარიბის რუ, ხალაჯების რუ და სხვ., რომელიც რწყავს ივრის მიმდგომ ველებს ნინოწმინდიდან, ვიდრე მანავამდე. იორის უფრო ქვედა წელში სარწყავ სისტემათა ასეთი დაჯგუფება ალარ გვხვდებიან. გამოდის მცირე რუნი, როგორიც მაგალითად ივრის არხია, რომელიც სოფ. ბოდბეს სანახებს რწყავს. როგორც

ვხედავთ, ივრის სარწყავი სისტემები ორ ლოკალურ რაიონშია განლაგებული. პირველი თვით ივრის ველის დასაწყისში, უჯარმა, ხაშმი, სართიჭალა და სხვათა სანახები, მეორე—ნინოწმინდა, საგარეჯო, მანავის მიდამოები. სარწყავი სისტემების სათავეებთან იმყოფებიან ამ რაიონებზე გაბატონებული პუნქტები—უჯარმა, ნინოწმინდა. უკანასკნელ მიკრორაიონშია აგრეთვე გარეჯის უდაბნოს მონასტრის მამულები (საგარეჯო). როგორც ჩანს ივრის მიმდგომი ნინოწმინდა-მანავის ზოლი ერთ-ერთი მეტად საინტერესო სამიწათმოქმედო რაიონია ივრის დინებაზე. აქ მოსახლეობა გვიანბრინჯაოდან ჩნდება, შემდგომ აქაა დადასტურებული საქართველოში აღმოჩენილი ყველაზე ძველი ყურძნის წიპწები. როგორც აღრე ვთქვით, წიპწები ორი ჯიშის ყურძნისაა, რაც ამ დროში ამ მხარეს აღმ. საქართველოს მევენახეობის ერთ-ერთ ცენტრად წარმოგვიდგენს. აღრეფეოდალურ ხანამდე ნინოწმინდა-მანავის მიდამოები, როგორც ჩანს, კახეთის ყველაზე მეტად ინტენსიური მიწათმოქმედების რაიონია. აღრეფეოდალურ ხანაში წინაურდება უჯარმა-ხაშმი თავისი მიმდგომი სამგორის ველით. აქ აღმოჩენილია სამაროვნებისა და ნამოსახლარების საკმაო რაოდენობა, ასე, მაგ., პროფ. გ. ნიორაძემ სოფ. სართიჭალაში გათხარა III—IV სს ნეკროპოლი, აქვე, ნეკროპოლიდან 2 კმ-ის დაშორებით აკად. ნ. ბერძენიშვილმა მიაკვლია აღრეფეოდალური ხანის სამაროვანს¹² და სხვ. ყველაზე საინტერესო ჩანს ლოჭინის ნასოფლარი, რომელიც მდებარეობს თბილისიდან 28 კმ-ით დაშორებით მდ. ლოჭინის მარცხენა ნაპირზე თანამედროვე სოფლის „გამარჯვების“ მიდამოებში¹³. ნასოფლარი მოზრდილ გორას წარმოადგენს, რომელიც დასავლეთით მდ. ლოჭინის ხევით არის დაცული. დანარჩენ ნაწილზე კი შემოყვება 12 მეტრის სიგანის ხელოვნური თხრილი. ექსპედიციამ გორაზე გამოაჩინა 2 შენობა და მათ შორის გასასვლელი. შენობებში მეტად საინტერესო ნივთები იქნა დადასტურებული, მათ შორის მოზრდილი ქვევრის ნატეხები. ქვევრის დანიშნულებაზე მსჯელობა ზედმეტია, ჩვენ მხოლოდ გვიანტერესებს რომელი სარწყავი სისტემების წყალბოძაა ლოჭინის მევენახეობა. ივრის წყალი ლოჭინის ნასოფლარს ვერ მორწყავდა, უფრო გვიან (ლოჭინის ნასოფლარი IV—VI სს. არის დათარიღებული) ეს

¹² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 149, 150.

¹³ ლოჭინის ნასოფლარის განხილვისას ვსარგებლობთ რ. აბრამიშვილისა და ლ. კილაშვილის შრომით—„Раннесредневековое селище Лочини“.

მხარე არაგვიდან გამოტანილი რუთი უნდა ყოფილიყო მორწყული. ადრეფეოდალურ ხანაში კი, საფიჭრებელია, მას ლიჭინიდან გამოტანილი რუ ემსახურებოდა. მდ. ლოჭინი კახეთ-ქუხეთის საზღვარი. ჩვენ მიერ განხილული ნასოფლარი კი რუსთავის სამეურნეო აგარა უნდა ყოფილიყო. მდ. ლოჭინის ორივე მხარეს ექსპედიციის მიერ არა ერთი ნამოსახლარი და სამაროვანი არის დადასტურებული, რაც ამ ხეობის სამეურნეო აღმავლობის მაჩვენებელია.

ადრეფეოდალური ხანა სოფლის მეურნეობის მძლავრი აღმავლობის ხანაა. თვით ქალაქებში სოფლის მეურნეობის ხევედრითი წონა საგრძნობლად მატულობს. უფრო მეტი აღმავლობით უნდა განვითარებულიყო იგი იმ პუნქტებში, რომლებიც ადრევე სოფლურ დასახლებას წარმოადგენდნენ თავისი შესაბამისი მეურნეობით ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ის თემები, რომლებიც ადვილად მოსარწყავი მიწების ფლობელნი არიან, განსაკუთრებულ სიცოცხლისუნარიანობას იჩენენ და მიწის კერძო საკუთრების განვითარება აქ შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობს. ამ მოვლენამ კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების მომენტში შეაფერხა ადვილად სარწყავი ხევების განვითარება და წინა პლანზე წამოსწია დიდი ველები თავისი გრანდიოზული სარწყავ-სისტემებით. მაგრამ ადრეფეოდალური ხანისთვის მდგომარეობა შეცვლილია. ბრძოლა მიწის დასაკუთრებისათვის საკმაოდ წინწასულია და ძველ სარწყავ მიწებზე განლაგებული თემების მიწები აშკარად კერძო მესაკუთრეთა სასარგებლოდ გადასაწილებულია. იგივე მომენტი, რომელიც ძველი სარწყავი მიწების წინსვლას უშლიდა ხელს თემის ნების გატეხის მომენტიდან მისი წინსვლის ერთ-ერთი პირობათაგანი გახდა. აღმ. საქართველოში ყოველ ნაჭერ მიწას თავის სარწყავი წყალი ჰქონდა, რასაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მას შემდგომ, როდესაც მიწა ყიდვა-გაყიდვის საგანი ხდება. საქართველოში მიწის ნასყიდობის მატერიალური საბუთი წყისეს ქვაჯვარის წარწერის სახით VI საუკუნიდან გვაქვს¹⁴, მაგრამ მიწა ვაჭრობის საგნად გაცილებით ადრე უნდა გამხდარიყო: ბუნებრივია, რომ გაყიდულ მიწასთან ერთად იყიდებოდა მისი კუთვნილი წყალი. გვიანდელ საბუთებში მიწასთან დაკავშირებული ყოველი ნასყიდობის, ნაწყალობევის თუ შეწირულის წიგნების რიანო-

¹⁴ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, გვ. 287.

ბის ნაწილში ყოველთვის დასახელებულია „თავისი წყლითაო“. მაგრამ იყო შემთხვევები, როდესაც მიწა უწყლოდ იყიდებოდა* ამ შემთხვევაში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ნასყიდი მიწის მდებარეობა, მისი რწყვის პერსპექტივა. ძველ სარწყავ მიწებზე შიდა ქალაქის ვაკის მისადგომებზე დებედას და მისი შენაკადების ხეობებში. კავთურას, ტანას, ძამასა და სხვათა ხეობებში ალაზნის მთელი მარცხენა სანაპიროს ჩათვლით, ამა თუ იმ მიწის ნაკვეთისადმი მიკუთვნილ წყალს დიდი ყურადღება არ უნდა მიქცეოდა, რადგანაც დასახელებული პუნქტები სარწყავი წყლის ნაკლებობას იშვიათად განიცდის. ახალი რუს გამოყვანაც ძნელი არ არის. ბუნებრივია, რომ მიწის ბრუნვის—შესყიდვა. შეწირვა, მეტი წილი დასახლებულ ხევებზე მოდის: იგივე მომენტი აქტიურ როლს თამაშობს თემის მიწების ფონდის განაწილებაში, რადგანაც თემის მთელი ორგანიზებულიობა რწყვაზეა დამყარებული და მისი სიმტკიცე წყლის თემურ საკუთრებაშია. აღნიშნულ მოვლენას ხელი უნდა შეეწყოს ქვემო ქართლის და ძველი სარწყავი ხევების დაწინაურებისათვის ადრეფეოდალურ ხანაში. დაცული ცნობები ქვემო ქართლის დაწინაურებას აღსატურებს, როგორც წერილობით წყაროებში, ასევე მიწის ზევით მდებარე მატერიალური კულტურის ძეგლები და არქეოლოგიური გათხრები. ქვემო ქართლი აღმოსავლეთ საქართველოს ყველაზე ძლიერ და განვითარებულ რაიონად გვევლინება V—VI სს.ში. იგი ვრცელია და საკუთრივ ქვემო ქართლის გარდა მოიცავს თრიალეთის ზეგანსაც. მასში შედიოდა ორი საეპისკოპოსო ეპარქია—ბოლნისისა და მანგლისის, ხოლო ბოლნელი „პიტიაზმის სახლის ეპისკოპოსი იყო“¹⁵. იაკობ ხუცესის ცნობილ თხზულებაში „შუშანიკის მარტვილობა“ დაცული ცნობებით ქვემო ქართლის საპიტიაზმო ამ დროისთვის საკმარის განვითარებულ ფეოდალური იერარქიის მქონე სამთავროდ წარმოგვიდგება. წერილობითი წყაროებიც რომ არა, მარტო ბოლნისის საეპისკოპო კათედრალიც კმარა ქვემო ქართლის ეკონომიურ-კულტურული განვითარების წარმოსადგენად. ბოლნისის ტაძარი ფოლადაურის ხეობაში გაშლილ ველზე მდებარეობს. ტაძრის მიდამოებიდან იწყება ფოლადაურის სარწყავი სისტემა (უფრო ზედა წელში

* მაგ.. 1727 წ. ქაიხოსრო, გიორგი და სვიმონ ჯავახიშვილებს თავიანთი ყმის ენაზე უწყლად ვაუყიდიათ (იხ. საქართ. სიძველენი, ტ. II, გვ. 339).

¹⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. II, გვ. 229.

ფოლადურის ხევი ვიწროა) და ირწყევება მდინარის ორივე ნაპირზე გაშლილი ველი ვიდრე მაშვერამდე, ბოლნისს გარდა ამ ხეობაში არა ერთი ადრეფეოდალური ძეგლია დადასტურებული და ვახუშტის აღწერაში იგი საკმარისი სიმჭიდროვით დასახლებულ რაიონად წარმოგვიდგება. განვითარებული სარწყავი სისტემების გარდა ქვემო ქართლის დაწინაურებას ფეოდალურ ხანაში ბევრი რამ უწყობდა ხელს და მათზე ჩვენ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, აღვნიშნავთ მხოლოდ. რომ საპიტიახშოს სამიწათმოქმედო ცენტრი მაინც დებედისა და მისი შენაკადების ხევები უნდა ყოფილიყვნენ, რომლებიც ადრე გამოირჩეოდნენ თავისი განვითარებული მიწათმოქმედებით. როგორც აღვნიშნეთ, ხრამ-ალგეთის ველებზე ადრევეა სავარაუდოდ დიდი სარწყავი სისტემების გატანა. ადრეფეოდალურ ხანაში მათი შემდგომი ზრდა-განვითარება უნდა ვივარაუდოთ.

ცალკე გვინდა შევეხოთ მტკვრის მარჯვენა შენაკადების ხევებს. რწყვისთვის არაჩვეულებრივად ხელსაყრელმა პირობებმა ეს ხევები ჭერ კიდეც ბრინჯაო-რკინის ხანაში დააწინაურა. უკვე აღნიშნული მიზეზების გამო ელინისტურ ხანაში შიდა ქართლს ვაკესთან შედარებით ეს რაიონი ნაკლებად განვითარებული ჩანს. მისი გამოცოცხლება ადრეფეოდალურ ხანაზე მოდის. წრომის, ატენის, სამწევრისის ტაძრები მისი წარმატების უტყუარი მოწმეები არიან. ჩვენ არ შევხებით ყველა ხევის სარწყავ სისტემებს, მათზე ნაწილობრივ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი, რაიმე ტექნიკური სიახლე რუების გამოღებაში მოსალოდნელი არ არის. მტკვრის მარჯვენა შენაკადთა ხევების (შიდა ქართლის საზღვრებში) სარწყავი სისტემები იყვნენ და არიან დღესაც მეტად მარტივი სასოფლო მცირე რუები და ამ მხარის სიძლიერე ამ რუთა სიმარტივეშია.

თვალსაჩინოებისათვის მოვიტანთ ტანას სარწყავ სისტემებს, რომელთაც აკად. ბერძენიშვილის სიტყვით, განაპირობეს ატენის სიონის აშენება VII—VII სს. და ქალაქ ატენის წარმოშობა XI საუკუნეში¹⁶. ბობნევის ცნობილი ეკლესიიდან, ვიდრე მტკვრამდე, სულ ოციოდე კმ. მანძილზე ტანასა და მისი შენაკადი ხევების წედისის ათრევასა და ვერის ათრევიდან გამოდის 17 დიდ-პატარა რუ (სქემა 4), აქედან ყველაზე დიდი ე. წ. „ზედა რუა“, რომელიც სათ-

¹⁶ ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

ვეს იღებს ტანას მარჯვენა ნაპირიდან იქ, სადაც მდ. წედისის ათრევა ტანას უერთდება სოფ. ოხერას მიდამოებში. ერთი კმ-ის მანძილზე მიდის ჩრდილოეთით, შემდგომ მკვეთრად უხვევს აღმოსავლეთით და გადადის ხიდისთავში. რუს სიგრძე 15 კმ, რწყავს 190 ჰექტარს. ხიდისთავისათვის არის გატანილი მეორე შედარებითი დიდი რუ „შუა რუ“, რომლის სიგრძე 6 კმ-ია, დანარჩენი რუები 1-2 კმ სიგრძის არიან და მოსარწყავად ათვისებული ფართობიც მცირე აქვთ. ერთადერთი ტექნიკური ნაგებობა, რომელიც ტანას ხევში დაედასტურეთ, არის ჩვეულებრივ ხის ბერღარა, რომელიც აქ რუს შვეულ კლდეზე გადასაყვანად იხმარება.

სქემიდან ჩანს, რომ ტანას სარწყავი ნაკვეთები უმეტესად მდინარის ახლოს ხევში მდებარეობენ და თითქმის ყოველ 2-3 კმ-ზე თითო რუ მაინცაა გამოღებული. ტანა შეიძლება წარმოვიდგინოთ ერთ დიდ მაგისტრალურ არხად, რომელიც მრავალი ნაკადულის საშუალებით რწყავს ხეობას. ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, რომ ირა თუ წყალს, საწყლისპიროსაც არა აქვს ფასი. ყოველ, შედარებით მსხვილ, მიწათმფლობელს შეეძლო საკუთარი სარწყავი სისტემის შექმნა, რაც მიწის კერძო საკუთრებისადმი მიდრეკილებას მეტად ინტენსიურს ხდიდა. ტანას ხეობა განთქმულია თავისი მევენახეობით. აქაური ღვინო ერთ-ერთი საუკეთესოა საქართველოში, რაც ასეთი გაადვილებული რწყვის პირობებში ნოყიერ ნიადაგს ქმნიდა, როგორც განთქმული სიონის ასაშენებლად, ასევე ქალაქის წარმოშობისათვის. შემდეგ, იგივე პირობები ხელს უწყობდა მიწის ყიდვა-გაყიდვას. თვით არხების ასეთი სიმრავლე მიწის ბრუნვის შედეგად უნდა იყოს. რა თქმა უნდა, შესაძლებელი იყო ტანას ორივე ნაპირზე დიდი არხების გატანა და მორწყვის ერთიანი სისტემის შექმნა, მაგრამ მიწისმფლობელებს დაწვრილებული რუები უფრო აწყობდათ, რადგანაც წყლის კუთვნილებაზე დამოკიდებული აღმ. საქართველოში მიწაზე ინტენსიური მეურნეობის განვითარება. ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ რუ იყო მიზეზი არა ერთი ჩხუბისა, რომელიც სოფელთა ბრძოლაშიაც კი იზრდებოდა. გვიანდელი საბუთები საგსეა რუზე ქვემოთ მდებარე სოფლების საჩივრებით, რომლებიც ზემოურებს უჩივიან, რომ ისინი წყალს არ ანებებენ. გასაგებია, რომ ყველა ეცდებოდა საკუთარი რუ ჰქონოდა. ამ მიდრეკილებამ გამოიწვია რუთა არაჩვეულებრივი სიმრავლე; ხშირად ეს რუები ერთმანეთს კვეთენ და წყლის აღრევის ასაცილებლად რუები ერთმანეთზე ნაგე-

ბის ბერღარების საშუალებით უტარებიათ, მაგრამ წყლის პირს შეუძლია მხოლოდ ნაკვეთების განსაზღვრული რაოდენობის დატევა. წყლიდან დაშორებული ნაკვეთების მფლობელნი იძულებულნი იყვნენ თავიანთი რუ სხვის მიწებზე ეტარებიათ. ამ უხერხულობის თავიდან ასაცილებლად ქართულ ადათობრივსა თუ ფეოდალურ სამართალს საინტერესო წესი შეუშუშავებიათ, რომელიც ვახტანგ V¹⁷ ფორმულირებით შემდეგია: „წყალი ასრეა, რომე სადაც ხელმწიფე წყლისა და რუს გატანას მოინდომებს ქვეყნის შენობისა და პურის მოსაველიანობისათვის იქმს, რომე კოდის პური არ დააკლდეს და სადაც ეპრიანების რუს თავს ვერავინ დაუშლის, სადაც რუ მოიხდენს; ვენახი თუ ზოდაბუნი რაც დახვდების, გასჰრის და გაატარებს, რომელ სოფელსაც დააჩემებს იმ წყალს, ერთი მეორეს ვერ შეეცილება. მას უკან სათავის კეთება და რუს ამოწმენდა არავისგან დაიშლება“¹⁷. მეფე ყოვლის შემძლეა, მაგრამ რუს სხვის მამულზე გატანის უფლება აქვს ყველას გარკვეული საფასურის გაღებით „ქ. რუს გამოლებისა რომ შუაში სხვისი მამული ედვაი, იმ შუას მამულის პატრონს არა გაუკეთდება, რა ფასი მიეცეს. თუ იმასაც გაუკეთდება, კარგად შეირიდენ“¹⁸, ბრძანებს ვახტანგის სამართალი. ვახტანგის კანონები გვიანდელია, მაგრამ რუსთან დაკავშირებული ყველა ჩვევა-წესი ძველთა ძველია, ისევე როგორც სარწყავი სისტემები.

ამით ჩვენ ვათავებთ აღმ. საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის სარწყავი სისტემების მიმოხილვას. რა თქმა უნდა, წარმოდგენილი სურათი სრული არ არის. ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე სარწყავ სისტემას შევხებით, ადრეფეოდალურ ხანაში კი უფრო მეტი სისტემების შენებაა საგულვეტელი, მაგ., სარწყავი სისტემები თბილისის მიდამოებში, მის სასოფლო აგარებში (გლდანის, ვერის, მარტყოფის სარწყავი სისტემები და სხვ.) ფცის, ფრონეს, დიდი და პატარა ლიახეების, მეჭუდას და სხვათა სარწყავი სისტემები შიდა ქართლში, ალაზნის შენაკადი ხევებიდან გამოტანილი რუები კახეთში და სხვ. ადრეფეოდალური საქართველო სამეურნეო აღმავლობას განიცდის, რის საწინდარიც სარწყავი სისტემების მოწყობაა. იმ გაძლიერებული სამონასტრო თუ საქალაქო მშენებლობის, რომელსაც ადგილი აქვს

¹⁷ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, სამართლის წიგნი, გვ. 92.

¹⁸ ი ქ ვ ე.

ადრე შუა საუკუნეებში, წინაპირობა ყოველთვის სარწყავი რუს გა-
ლებაა, რადგანაც ქვეყნის შენება აღმ. საქართველოში ურწყავის სარ-
წყავად ქცევას გულისხმობს.

პირველი თვალშისაცემი ფაქტი ადრეფეოდალური ირიგაციის
განხილვისას ის არის, რომ მიუხედავად სარწყავი სისტემების ინტენ-
სიური მშენებლობისა, ადრეფეოდალური ხანა სარწყავი სისტემების
მოწყობის მასშტაბით აშკარად ჩამოუვარდება ანტიკურს. განსაკუთ-
რებით ეს ეხება დიდ სარწყავ სისტემათა მშენებლობას. ეს მოვლენა
კანონზომიერია, სამიწათმოქმედო ბარის ჩამოყალიბება თავისთავად
მოითხოვდა შესაბამის სარწყავი არხების გატანას, რომელიც ანტი-
კურ ხანაში უკვე მთავრდება. ფეოდალური საზოგადოება გემკვიდ-
რეობით იღებს ამ სისტემებს და თავისთავად მრავალ ახალს უმა-
ტებს. სწორედ ამ ახლის მიმატებაშია შუა საუკუნეების უპირატესო-
ბა ანტიკურზე. შეიძლება ითქვას, რომ ადრე შუა საუკუნეებში აღმ.
საქართველოს სარწყავი სისტემების მშენებლობა ძირითადად მთავრ-
დება. შემდგომ ხანებში მას მხოლოდ თითო-ორი რაიონი ემატება.

მორწყვა განვითარებული შუასაუკუნეების აღმ. საქართველოში

თუ ანტიკურ და ადრეფეოდალური ხანის სარწყავი სისტემების
მშენებლობის შესახებ ისტორიულ წყაროებში თითო-ორი რაიონი
მაინც გაგვაჩნდა, განვითარებულ ფეოდალურ ხანაზე, განსაკუთ-
რებით კი მის მწვერვალზე XI—XIII სს. სარწყავი სისტემების
მშენებლობაზე. ამასაც მოკლებული ვართ. უტყვი არის არქეოლო-
გიური მონაცემებიც. რადგან სარწყავ მიწებზე მიწათმოქმედი მოსახ-
ლეობა ადრე ჩნდება და სარწყავი რუებიც ადრევე გაიყვანებოდა.
მორწყვის მასშტაბზე კი არქეოლოგიით ვერ იმსჯელებ. წყაროთა
დუმილი შეიძლება იმითაც აგვეხსნა, რომ აღმ. საქართველოს სარ-
წყავი სისტემების მოწყობა ადრე შუასაუკუნეებში მოთავდა. განვითა-
რებულ ფეოდალიზმს ამ მხრივ ბევრი აღარაფერი ჰქონდა გასაკეთე-
ბელი. გარდა, რა თქმა უნდა, წახდენილ არხთა აღდგენისა. ერთად-
ერთი ცნობა, რომელიც ამ ხანის ირიგაციაზე გვაქვს დაცული, მოშ-
ლილი რუს აღდგენას შეეხება და ისიც საქართველოს გარეთ. ნიკო-
ლოზ გულამბერიძემან—გვამცნობს ათონის ალაპების წიგნი—მო-
გუთა მისივე (თამარ მეფის) : კ : პერპერა რუისა წახდომილისა შე-

საკაზმავად და წისქვილის და ბოსტნის შესაქმნელად¹⁹. თვით დავით აღმაშენებელი, რომელმაც კვლავ მოაშენა თურქებისაგან იავარი-ყოფილი ქართლი, სარწყავ სისტემათა მშენებლობაში ძველი რუების აღდგენას, როგორც ჩანს, არ გასცილებია ღავითის ისტორიკოსი, რომელსაც დავითის მოღვაწეობის არც ერთი უბანი არ რჩება მხედველობიდან, სარწყავი რუების მშენებლობაზე ღუძს: „ხოლო ამითანა რაოდენნი ეკლესიანნი აღაშენნა, რაოდენნი ხიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი ქვაფენილ ყვნა. რაოდენნი ეკლესიანი წარმათთაგან შეგინებულნი განწმინდნა სახლად ღმრთისად“²⁰. დავით აღმაშენებლისაგან შედარებით მოკლე ხანში ქართლის მოშენება მიუთითებს თუ რა განვითარებული სარწყავი სისტემები მიიღო განვითარებულმა ფეოდალიზმმა აღრე შუასაუკუნეებისაგან. XI—XII სს. საქართველო მსოფლოში უმდიდრესი სახელმწიფოა და ეს სიმდიდრე ბევრად იყო დავალებული კარგად მოწყობილი ირიგაციისაგან. ეს ის სიმდიდრე და სიძლიერე იყო, რომლისგან მიღებული ინერციით საქართველომ XIX საუკუნემდე მიიტანა და ეს გასაოცარი სიცოცხლის უნარიანობა, განპირობებული იყო სარწყავი სისტემებით, მისი მოუშლელი ბით.

1123 წელს დავით აღმაშენებელმა თბილისი აიღო და, ბუნებრივია, ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოს უნდა ეზრუნა დედაქალაქის მეურნეობის მოგვარებისათვის, მისი სასოფლო აგარების მოწყობისათვის. ზევით აღვნიშნეთ, რომ თბილისის სანახებში აღრეფეოდალურ ხანის ძეგლები მცირე მდინარეთა ხეობებშია დადასტურებული, რაც აქ დიდი სარწყავი არხების არსებობას გამორიცხავს. ობილისის სანახები, კერძოდ სამგორის ველი, აღმ. საქართველოს ერთ-ერთი კარგად მოწყობილი ინტენსიური სამიწათმოქმედო რაიონია. მევენახეობის ფართოდ გავრცელებაზე მიუთითებს აქ დაცული ტოპონიმიკური ტერმინი „ვაზიანი“. ხალხური გადმოცემით, ამ ველს იორიდან თამარის გატანილი რუ რწყავდა. რუსთაველის ეპოქის მატერიალურის ისტორიის შესწავლასთან დაკავშირებით, რუს აღმოსავლენად და შესასწავლად მოწყობილი იყო დაზვერვითი ექსპედიციე-

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი. მასალები გარდავლი ერის მატ.-კულტურის ისტორიისათვის. გვ. 66.

²⁰ ქართლის ცხოვრება. გვ. 353—354.

ბი, მაგრამ ექსპედიციამ რუს ნაკვალევს ვერ მიაგნო. ზემოთ ვთქვიო, რომ სავარაუდოა სამგორის ველი იორიდან გატანილ რუს კი არა, არაგვის მოერწყა. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორეა, მაშინ არაგვის რუს გატანა სამგორის ველამდე სწორედ XII საუკუნეში, თბილისის არაბების ბატონობისაგან განთავისუფლების შემდეგ უნდა მომხდარიყო და შესაძლებელია იგი მართლაც თამარის მეფობისას მოხდა. თუ აღრე ამ რუს გატანა სამგორის ველზე არ მოხდა ეს უპირველესად პოლიტიკური მიზეზებით იყო გამოწვეული. თბილისი უცხოელებს ეჭირათ და მისი მეურნეობისათვის ქართული ფეოდალური სახელმწიფო არ იზრუნებდა. თვით თბილისის საამირო კი რუს გატანას ვერ შეძლებდა, თუნდაც იმიტომ, რომ სათავე და რუს ზედა წელი სხვის ტერიტორიაზე იყო.

ამგვარად, ძველი საქართველოს სარწყავი სისტემების განვითარების ზენიტი XI-I საუკუნეა. გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ დღეს მოქმედი არხების დიდი უმეტესობა დასაბამს ელინისტური და ფეოდალური ხანიდან იღებს და სარწყავი ფართობით ფეოდალური საქართველო არც თუ ისე ჩამორჩება დღევანდელ დღეს. ჩვენ სრულებითაც არ გვინდა დავამციროთ სარწყავ არხთა გრანდიოზული მშენებლობა სოციალისტურ ეპოქაში. თუ ძველ და ახალ სარწყავ სისტემებს ვადარებთ, ამით გვინდა ვაჩვენოთ თუ რა დიდი მასშტაბი ჰქონდა სარწყავი სისტემების განვითარებას ძველ საქართველოში. რომ სურათი ნათელი იყოს, შევეცდებით მეტად უხეშად მაინც წარმოვიდგინოთ ძველი სარწყავი სისტემების მორწყული ფართობი თავისი განვითარების ზენიტში. ცნობებს ვიღებთ წიგნიდან „საქართველოს სსრ სარწყავი სისტემები“. წიგნი გამოსულია 1930 წელს, ე. ი. მაშინ, როდესაც სარწყავი სისტემების მშენებლობას საქართველოს რესპუბლიკაში ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ფართო მასშტაბი. და რუებიც ასე თუ ისე ძველს იერს ატარებდნენ. XIX საუკუნეში გატანილ რუებს, მიუხედავად იმისა რომ ზოგიერთი მათგანი მხოლოდ ძველის გამეორებაა, მხედველობაში არ ვიღებთ, გარდა ყარაიის არხისა.

მესხეთ-ჯავახეთში წყარო-ნაკადულებით ირწყვება 12280 ჰექტ. მტკვრის შუა დინებაზე: მდ. ფცისა და დვანის წყლიდან გამოღებულ რუები რწყავენ 300 ჰექტ., მდ. ფრომეს რუები—260 ჰექტ., დიდი ლიახვი რწყავს 11.380 ჰექტ. პატარა ლიახვი — 9497 ჰექტ., მეჯულა — 3600 ჰექტ., ლეხურა — 1600 ჰექტ., ქსანი — 6200

ჰექტ. ნარეკავი — 200 ჰექტ., არაგვი — 230 ჰექტ., ძამა — 1127 ჰექტ., ლეთეთურა — 75 ჰექტ., ხედურულა — 512 ჰექტ., ტანა — 950 ჰექტ., ვერის-ათრევა — 74 ჰექტ., წედისის ათრევა — 51 ჰექტ., ჯუღალულა — 630 ჰექტ., თეძამი — 1845 ჰექტ., ნიჩბურა — 600 ჰექტ., ხეკორძულა — 455 ჰექტ., ტინის ხევი — 60 ჰექტ., ახალდაბის ხევი — 25 ჰექტ., თეძმის ხევი — 350 ჰექტ., წყაროები მტკვრის ამ დინებაზე — 3420 ჰექტ., თვითონ მტკვარი — 650 ჰექტ., ტირიფონის ძველ არხს უნდა მოერწყო დაახლოებით 7-8 ათასი ჰექტ., დიღმის არხს კი დაახლოებით 600 ჰექტ.

მტკვრის ქვემო წელი: გლდანის ხევი — 250 ჰექტ., მდინარე უერა — 20 ჰექტ., მარტყოფზე ჩამავალ ხევეს — 500 ჰექტ., ნორი-ოს წყალს — 280 ჰექტ., საცხენისს — 150 ჰექტ., ლოჭინის ხევს — 300 ჰექტ., უჯარმის ხევს — 30 ჰექტ., იორს — 6700 ჰექტ., საგარე-ჯოს წყალს — 45 ჰექტ., მღვრიე ხევს — 450 ჰექტ., ყარაიის არხი რწყავს 10970 ჰექტ., ალაზნის არხი რწყავდა 53 000 ჰექტ., კახეთის სხვა მდინარეები რწყავენ დაახლოებით 4800 ჰექტ., დებედა-ხრამი-ალგეთი თავის შენაკადებით — 29000 ჰექტ., სულ 183.324 ჰექტ. მაჟ-რამ სინამდვილეში XII საუკუნის სარწყავი რუებით მორწყული ფართობი გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. ჩვენ არ მიგვიტანია სამგორის, წილკანის, ულიანოვკის სარწყავი სისტემები. რაც შეე-ხება ქვემო ქართლის სარწყავ სისტემებს აქ ნასოფლარები ჰარბო-ბენ სოფლებს და ბუნებრივია სარწყავი სისტემებიც უფრო დიდნი იქნებოდნენ. ყველა ამის გათვალისწინებით XII—XIII სს. აღმ. სა-ქართველოს მორწყული ფართობი 200 000 ჰექტარზე მეტი იქნე-ბოდა.

XII საუკუნიდან მონღოლების, შემდგომ თურქეთ-ირანის ლაშქ-რობებმა და შინაურმა შფოთმა თავისი გავლენა მოახდინა სარწყავი სისტემების განვითარებაზე, ნელნელა ინგრევა დიდი სარწყავი სის-ტემები. მათი შეკეთების თავი დაუძლურებულ, სათავადოებად დაყო-ფილ სახელმწიფოს არა აქვს და დიდი არხების მოქმედების რაიონე-ბი ნელნელა უკაცრიელდება. განსაკუთრებული ზიანი სარწყავი სისტემების მშენებლობას მიაყენა დამპყრობლების თან შემოტა-ნილმა სამეურნეო ყოფამ. სარწყავ სისტემებზე დაყრდნობილ ინ-ტენსიურ მიწათმოქმედებას უპირისპირდება მომთაბარე მესაქონ-ლეობა. უკანასკნელის შემოტევამ თითქმის გააველურა აყვავებულ-ქვემო ქართლის, რუსთავ-ყარაიისა და იორის ბარი. „С утпержде-

ნიმ მონგოლსკო ვლადიჩესტვა აგრი-კულტურა I რუზიი პოსტეპენ-
ნო ტერაი ტერიტორიი, იმეოიე იგრომნოე ზნაჩენიე დია დალნი-
შიე რაზვითიი ფეოდალნოე ხოზიშტვა. Земледельческое населе-
ние плодородных речных долин Куры, Шоры, Храма и Дебеды
все дальше отступает под напором кочевников-степняков и
культурное хозяйство этих территорий с развитой мелнорацией
уступает место первобытным пастбищам“ წერს აკად. ნ. ბერძე-
ნიშვილი²¹. ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს გავაყოლოთ თვალი აღმ.
საქართველოს სარწყავ სისტემათა მოშლას. რასაც ქართლ-კახეთის
ბევრი მხარის გაუქცარიელება მოჰყვა.

„ხოლო მდინარის იორის კიდე იმიერი და ამიერი არს ფრიად
ნაყოფიერი. ვინაითგან აღმოვლენან რუნი და ირწყვიან ველნი და
სცენდებიან ყოველნი მარცვალნი... გარნა იყო ალაზნის შესართავა-
დე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოოკრდა
გამოსვლასა ბერქასა და შემდგომად ლანგ თემურისგან, რომელსი
ჩანან დღესაც“²², გვამცნობს ვახუშტი ბაგრატიონი. ე. ი. პირველი
დარტყმა ივრის პირსა და სამგორის მოსახლეობას მიაყენა ბერქას
1264 წლის ლაშქრობამ. „ბერქამ მოაოხრა ქვეყანა შირვანისა; ჰერე-
თი კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამ-
დე“²³. ბერქას ლაშქარი 300.000 კაცს ითვლიდა და, ბუნებრივია,
რომ მისი მოოხრების შემდეგ იორ-ალაზნის პირი დიდხანს ველარ გა-
მოტრუნდებოდა. ვახუშტით ამ მხარეს საბოლოოდ მოუთავა ხელი
ლანგთემურის ლაშქრობებმა და უკვე XIV საუკუნის ბოლოსათვის
მკილროდ დასახლებული მხარე მხოლოდ ნასახლარებისაგან შედგე-
ბოდა, ამ დროისათვის უქმდება, ალბად, სამგორის არხი და ივრიდან
გამოღებული მეტი წილი რუებისა. ხეირი არც რუსთავ-ყარაიისა და
ქცია-ღებუდას ველებს ადგა, თურქმან მომთაბარეების დაწოლით და
არა ერთგზის აოხრების შედეგად XV საუკუნის ბოლოსათვის დე-
ბედა-ქციის ველის მოსახლეობა ძალზე შემცირებულა. ან მი-ლი-
ნად ამოწყვეტილია²⁴. უფრო გვიან უქმდება ყარაიის არხი, ხოლო

²¹ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных
отношений в Грузии (XIII—XIV в.), Тб., 1938, გვ. 10.

²² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 89.

²³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 254.

²⁴ დ. მუხსელიშვილი, აღჯაყალა-გაგის ციხე, საქ. ისტ. გეოგრაფიის
კრებული, I, გვ. 191.

XVIII საუკუნეში მთელი ქვემო ქართლი უკაცრიელდება. უნდა აღინიშნოს, რომ თუ სამგორის ველზე მოსახლეობის აყრა შეიძლება რუს მოშლის მიზეზი იყო, დებედას ველისთვის და ქვემო ქართლის დიდი ნაწილისათვის ამას ვერ ვიტყვით და პირიქითაც, სარწყავი არხი აქ მოსახლეობის სიცოცხლისუნარიანობას უწყობს ხელს. ქვემო ქართლის რუები ადვილი აღსადგენია და ამ მხარის დაცარიელება მხოლოდ მოსახლეობის ფიზიკური ამოწყვეტით შეიძლებოდა.

XV საუკუნიდან საქართველოს სამეფო სათავადოებად იშლება რამაც კიდევ უფრო შეუწყო ხელი ისედაც ნგრევას პირას მყოფ დიდი სარწყავი სისტემების მოშლას. აკად. ნ. ბერძენიშვილი სათავადოების ერთ-ერთ ნიშნად ტერიტორიის მთლიანობას მიიჩნევს. შეიძლებოდა აქვე მიგვემატებია სარწყავი სისტემების ქონებაც. ურველ სათავადოს თავის საკუთარი ბარის მეურნეობა ჰქონდა. აღმ-საქართველოში განსაკუთრებით ქართლში, ბარის ამ მეურნეობას საკუთარი სარწყავი სისტემაც უნდა ჰქონოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში სარწყავი სოფლების კუთვნილება არასრულფასოვანი იქნებოდა და იგი მუდამ სხვისი ზემოქმედების ქვეშ მოექცეოდა. ჩეხ ვთვლით, რომ წილკნის რუს გაუქმება მუხრან-ბატონისა და ქსნის საერისთავოს გაუთავებელი მტრობის შედეგი უნდა ყოფილიყო. შეიძლება ტირიფონის არხის მოშლაც ქსნის საერისთავოს და საამილახვროს ქიშპობის შედეგი ყოფილიყო. სათავადო მანც მკორე ერთეულია და მისი სარწყავი სისტემები სასოფლო-რუებისაგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი. დიდი სარწყავი არხების მფლობელად მხოლოდ მუხრან ბატონი გვევლინება.

XVI საუკუნის დამდეგს საქართველო საბოლოოდ დაიყო ქართლის, კახეთის და იმერეთის სამეფოებად. განსხვავებით ქართლ-იმერეთისაგან კახეთის სამეფო მეურნეობის აღმავლობას განიცდიდა. პირველ რიგში ეს შეეხება მიწათმოქმედებას, მევენახეობას, მეზოტნეობას, მებალეობას, მეაბრეშუმეობას. აი რაზე იყო დაყრდნობილი კახეთის ეკონომიური სიძლიერე. აღმავლობის გზაზე შემდგარი ქვეყანა, რა თქმა უნდა, პირველ რიგში სარწყავი სისტემების მოწყობაზე იზრუნებდა. საფიქრებელია, რომ მონღოლთა თარეშ ალაზნის არხი არ გაუნადგურებია და იგი XV—XVI სს. მოქმედი უნდა იყოს. ივრის სარწყავად მოწყობა მაინცდამაინც რთული არ არის და ივრის პირს ინტენსიური მეურნეობაა საგულევებელი. მაგ-

რამ ყველაზე დიდი ღონისძიება კახეთის სამეფოსი სარწყავი სისტემის მოწყობაში გრემის რუს გატანაა.

გრემის არხი შესწავლილი და გამოქვეყნებულია ალ. მამულაშ-ლის მიერ, ნარკვევი ძირითადად არხის ტექნიკურ აღწერილობას წარმოადგენს²⁵, მაგრამ მას ჩვენ ვერაფერს დავუმატებთ. გვაინტერესებს მხოლოდ რუს თარიღი. ალ. მამულაშვილს რუ XII საუკუნით აქვს დათარიღებული, ეყრდნობა რა ყველა დიდი ნაგებობის XII საუკუნისადმი მიკუთვნების ტრადიციას და ამავრცეს თავის მოსაზრებას ისტორიული წყაროს ცნობით, სადაც ამ ხანში გრემი დასახლებულ პუნქტად ჩანს. თავისთავად გრემის დასახლება ვერ ამტკიცებს არხის ამ ხანაში გატანის აუცილებლობას, მითუმეტეს, რომ გრემის მიდამოები ავად თუ კარგად ირწყვება მდინარე ინწობათი. ასეთ გრანდიოზულ არხს, როგორც გრემის რუა ჩვეულებრივი სოფლისათვის არ გაიყვანდნენ. ტრასის შერჩევისა და რელიეფის სირთულის მხრივ გრემის არხთან თვით ალაზნის რუც ვერ მივა. ასეთ დიდსა და მაღალ ტექნიკური არხის გატანას თავისი გამართლება და დანიშნულება უნდა ჰქონოდა და მისი გატანა ჩვენის აზრით შესაძლებელია მხოლოდ XV—XVI სს., როდესაც გრემი კახეთის სამეფოს დედაქალაქი იყო.

მეორე დიდი სარწყავი ნაგებობა, რომელსაც ჩვენ კახეთის სამეფოს ძლიერების ხანას ვაკუთვნებთ, ახალსოფლის ნარუალია. რუ ავენის ხევიდან იღებს სათავეს. მაგისტრალური არხის სიგრძე დიდი არ არის, 3-4 კმ. სამაგიეროდ, როგორც მაგისტრალური არხი, ისევე გამანაწილებლები ქვის პერანგში არიან ჩამჯდარი (სურ. 3). რუს სიგანე ორი მეტრია, სიღრმე 90 სმ, ქვით ნაშენი სხვა რუ ჩვენ საქართვეოლში არ გვგვულება. რთული უნდა ყოფილიყო სათავე ნაგებობაც. ამჯერად შემწყყდარ ნარუალის ღონესა და ავენის ხევის ღონეს შორის განსხვავება 5 მეტრია. რუს სავარაუდო სათავე ნაგებობაც ავენის ხევე გაცილებით მაღლა უნდა ყოფილიყო ისე, რომ საგუბარის გაკეთებას ახალ სოფლის რუს მშენებლები ვერ გადარჩებოდნენ. ახალი სოფელი ახალი დასახლებაა. ძველი ნასოფლარი იქვეა სოფელში და მისი არქეოლოგიური შესწავლა რუს კარგად დაათარიღებს. შემთხვევით აღმოჩენილ ნივთებიდან ჩვენ გვიან

²⁵ ალ. მამულაშვილი, გრემის სარწყავი არხი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XI—B.

ფეოდალურზე აღრინდელი ვერ ვნახეთ, ამიტომ პირობითად რე გვიანი შუასაუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. რუ ტექნიკურად რთული ნაგებობაა და მისი გატანა მხოლოდ კახეთის სიძლიერის ხანაშია სავარაუდო.

სურ. 3

კახეთის სამეფო სიძლიერე დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1616 წელს შაჰაბასის ლაშქრობამ კახეთის აყვავებული სასოფლო და საქალაქო მეურნეობიდან აღარაფერი დატოვა. ამ დროს უნდა მოშლილიყვნენ ალაზან-ივრის არხები, გრემის რუ და სხვა. XVII ს. 60—70 წწ. კახეთმა ნაწილობრივ შეძლო წელში გამართვა, მაგრამ დიდი სარწყავი არხები აღარ აღდგენილა.

XVIII საუკუნის დამლევს შეიმჩნევა გამოცოცხლება ქართლის სარწყავი სისტემების მშენებლობაში. შედარებით ხანგრძლივმა მშენებლობიანობამ შესაძლებლობა მისცა ქართლის დაუძღურებულ სამეფოს მიეხედა ნგრევის გზაზე მდგომი მეურნეობისათვის. იწყება ქვეყნის კვლავ მოშენება. გასაგებია, რომ პირველ რიგში სარწყავი სისტემების აღდგენისათვის უნდა ეზრუნათ. ვახტანგის თაოსნობით კვლავ ამოქმედდნენ ურბნისისა და სალთვისის რუები. აღდგენილ იქნა რუსთავ-ყარაიის არხი. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა

ქვემო ქართლის სარწყავ სისტემების მოწესრიგებას და ინტენსიური მიწათმოქმედების კვლავ აღდგენას ამ მხარეში. ასე მაგ., ვახუშტის ცნობით ვახტანგს აღუდგენია ქციის ველის სარწყავი არხი „და ქციის სამკრით ველი იყო უწყლო. გაიღო ჟდ მეფემან ვახტანგ ძველი რუ და ირწყვის მით და ნაყოფიერებს ფრიად“²⁶. მანვე აღადგინა ქვემო ქართლის ერთ-ერთი დიდი სარწყავი არხი ნახიდურის რუ „ხუნანის ველსა შინა არ იყო ნაყოფი უწყლობით. ჟდ მეფემან ვახტანგ გაიტარა რუ ქციის ნახიდურის ბოლოდამ და აღაშენა დაბნები და ნაყოფიერებს ფრიად“²⁷. ვახტანგ VI, როგორც ჩანს, ახალი არხების მშენებლობაც უწარმოებია. 1707 წელს ინდო გაბაშვილისა და მისი შვილებისათვის მიცემულ წყალობის წიგნში ვახტანგი ამაყად აცხადებს: „ვრგულეთ და ვიგულისმოდგინეთ ალაგრის სათავეში წყალი შევმატეთ და მერე იქიდგან გარდავაქცივეთ სხვა ახალი მოუგონარი და უცილებელი რუ გავიღვეით და კზყალას ჩავიტანეთ აქამდის ზეით ჩვენი სახასო დიდი ურწყავი მინდორი სარწყავად გავსადეთ“²⁸.

უკანასკნელი დიდ სარწყავი არხის მშენებლობა ფეოდალურ საქართველოში ეკუთვნის მეფე ერეკლეს. მხედველობაში გვაქვს ივრის სარწყავი არხი, რომელსაც სამგორის ველი უნდა მოერწყო მეფის სიცოცხლეში რუ ვერ დამთავრდა. თუმცა, როგორც მეფე ერეკლე აცხადებს „ივრის არხის წყალი მინდორში გადმოსული აოის“²⁹. არხის მშენებლობა უფრო შეკვეცილი მასშტაბით. ვიდრე ეს განზრახული ჰქონდა მეფე ერეკლეს, დამთავრდა ვორონცოვის მმართველობის დროს. არხის სიგრძე 20 კმ-ია. სათავე სოფ. უჯარმასთან აქვს და მთავრდება სოფ. ვაზიანიდან 5 კმ-ის დაშორებით, კახეთში მიმავალ გზატკეცილთან. ჩვენ გაგვანჩია რამდენიმე საბუთი, რომელიც არხის მშენებლობას ასე თუ ისე ნათელს ფენს. არხის მშენებლობა XVII საუკუნის 80-იან წლებში უნდა დაწყებულიყო. 1892 წლით დათარიღებულ ბრძანებაში ერეკლე აცხადებს, რომ მინდორში წყალი უკვე გადმოსული არის, ე. ი. მაგისტრალური არხის დიდი ნაწილი დამთავრებულია.

²⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 37.

²⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 45.

²⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი ფონდი AD, № 1515 ბ.

²⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, AD, № 1350.

ზევითაც აღვნიშნეთ, რომ არხის მშენებლობაში მთელი ქარ-
თლ-კახეთი იყო ჩაბმული. თითოეული სოფელი ვალდებული იყო
მიეცა მუშახელის განსაზღვრული რაოდენობა. ეს ეხებოდა როგორც
სახასო სოფლებს, ასევე თავად-აზნაურთა კუთვნილ სოფლებსაც.
ერეკლეს ზემოთ მოტანილ ბრძანებაში იოანე ამილახვრის შვილისად-
მი პარდაპირ არის განცხადებული, რომ „იმ მიწდორში, რაც სამუ-
შაო არის დარჩენილი ყველას ადლობით გავუნაწილებთ და ისე გა-
ვაკეთებთ“. 1793 წლის ერეკლე მეორის ბრძანებაში დათუა თარხ-
ნიშვილისადმი³⁰ ივრის რუს შენების შესახებ ჩანს, რომ ერეკლეს
აუსრულებია თავისი ქადილი და თითოეული სოფლისათვის შეუწე-
რია მუშახელი. „აქ სამწევრასმა მუშა ერთი; გქ ქარელმა მუშა სამი; აქ
ხვედურეთმა მუშა ერთი; ბქ ხიდისთავმა მუშა ორი; ბქ დოესმა მუშა
ორი...“ როგორც ჩანს ამ დროისთვის ერეკლეს მიაჩნდა, რომ ივრის
არხზე უკვე ბევრი სამუშაო დარჩენილი არ არის, რადგანაც პირობას
იძლევა, რომ სოფლებს მეტს აღარ მოსთხოვს მუშახელს: „ამათ ერთს
თვეს ვამუშავებთ და ერთს თვეს უკან დავითხოვთ და ამას გირდა
ივრის არხის მუშაობაში აღარ მოვიხმარებთ და აღარცა მუშასა
ვთხოვთ“. სოფელი ვალდებული იყო მუშები აღეჭურვა როგორც
საბრძოლო, ისევე სამუშაო იარაღით „ამ სიით. რომელსაც სოფელსა
ივრის არხის მუშა ეწეროს მუშა აწერიათ... უკლებლივ კაი კაი ადი
კაცი იარაღით და ბარით უნდა გარიგებინო“. სოფელსავე უნდა უზ-
რუნველყო მუშები ულუფით და გაეღო მუშისთვის დაწესებულ
გასამრჩელოს ნახევარი, დღეში თითო მუშაზე შაურნახევარი. „ერთი
თვის ნუზლი იქივ სოფელს უნდა მოაცემინო და დღეში კაცისთავ-
საც სამუშაოთ სამი შაური მიეცემა. ამ სამი შაურისა შაურ ნახევარი
სოფელმა უნდა მისცეს და შაურნახევარს აქ ჩვენ უბოძებთ“. სახელ-
მწიფო ვალდებულებას ღებულობდა, რომ მუშებს ღვინოს დაალე-
ვინებდა „მაძლივ დავალევინებთ ღვინოს“.

როგორც ჩანს, ერეკლეს არხის მუშაობაში ნშირად ლაშქარიც
გამოუყენებია და ამისათვის სპეციალურად შეუყრია იგი. „თქვენ
ესე არ გეგონოს — წერს ერეკლე ზემოთ მოტანილ ბრძანებაში ამა-
ლახვრის შვილისადმი — ამ ჯარს ივრის არხის სამუშაოდ ვიბარებდეთ.
არა ჭეშმარიტად“. სადამდე უნდა მისულიყო ფეოდალური საქარ-
თველოს ეკონომიური დაუძლურება, რომ მეფე არხზე სამუშაოდ
მტრის შემოსევის საფრთხეს ამოფარებოდა და ლაშქარი შეეყარა.

³⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. ხმ. № 13668.

თავი მეოთხე

წყლის მფლობელობა და რწყვის ორგანიზაცია შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში

ერთადერთი ჩვენამდე მოღწეული იურიდიული დოკუმენტი, რომელშიაც მორწყვის ნორმები კანონიზირებულია, არის ვახტანგ VI-ის „სამართლის წიგნი“ და „დასტურლამალი“. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ მე-18 საუკუნის ქართლში მთელი სიმწვავეით იღვა მოშლილი სარწყავი სისტემების აღდგენის საკითხი. ბუნებრივია, საირიგაციო მშენებლობა უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო ღონისძიებად ითვლებოდა და მას ოფიციალურად დაკანონება სჭირდებოდა. ვახტანგის კანონებიც მორწყვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას უსვამს ხაზს და წინასწარ იცილებს შესაძლო დაბრკოლებას, რომელიც გამოწვეული იქნებოდა იმ მიწების მფლობელთა წინააღმდეგობით, რომელზედაც „წყლის გზა“ გადიოდა. მოვიტანოთ თვითონ კანონები:

მუხლი 169. „ქვეყნად ეს სამი არ დაეჭირვის კაცსა და კელმწიფისა არის“... „წყალა ასრეა, რომე სადაც კელმწიფე წყლისა და რუს გატანას მოინდომებს, ქვეყნის შენობისა და პურის მოსავლიანობისთვის იქს, რომე კოდის პური არ დააკლდეს, და სადაც ეპრიონების, რუს თავს ვერავინ დაუშლის. სადაც რუ მოიკლდენს ვენაჭი თუ ხოდბუნი, რაც დახვდების გასჭრის და გაატარებს. რომელ სოფელსაც უბოძებს და დააჩემებს იმ წყალს ერთი მეორეს ვერ შეეცილება მას უკან სათავის კეთება და რუს ამოწმენდა არავისგან დაიშლება“¹.

¹ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, სამართლის წიგნი, გვ. 92.

მუხლი 244. „რუს გამოღებისა რომ შუაში სხვისი მამული ეღვას, ამ შუას მამულის პატრონს არა გაუკეთდება რა, ფასი უნდა მიეცეს, თუ იმასაც გაუკეთდება რამე და კარგად შერიგდენ“².

მუხლი 114. „რუს სარწყავ წყალს, როგორც მამულს გაიყოფენ“³. „ჩანი ისრე წყალი იმდენ ნაკადულად გაიყოფის“⁴.

აი სულ ვახტანგ VI ჩამოყალიბებული ზოგადი დებულებანი, რომლებიც რუს გატანას და წყლის მფლობელობას შეეხება. XVIII ს. ქართლის საირიგაციო მშენებლობა გაცილებით უფრო მაღლა იდგა ვიდრე ადრეფეოდალური, ან XII—XIII სს. საქართველო მორწყვის მასშტაბით კი გაცილებით დაბლა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ვიდრე ვახუშტამდე რუების გამოღება მხოლოდ ანტიკურ ხანისთვისაა ფიქსირებული. ვახუშტიც მხოლოდ თამარის (ე. ი. ძველი) და ვახტანგ VI-ის გატანილ არხებს იცნობს. ვფიქრობთ, რომ ძველ ქართულ ისტორიოგრაფიაში სწორად აისახა ის ეპოქები, რომლებიც სარწყავი სისტემების მშენებლობის ინტენსიურობით ხასიათდებიან — ანტიკური როდესაც სარწყავად ათვისებული იქნა დიდი ველები და XVIII ს. ქართლი, როცა კვლავ აღდგა ამ ველების მოშლილი სარწყავი სისტემები.

ასევე შეიძლება დავუშვათ, რომ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ და „დასტურლამალი“ პირველი ცდაა დაკანონებული იქნას მორწყვის ფეოდალური ნორმები. უფრო ადრეფეოდალური საქართველო სარწყავი წყლის ნაკლებობას არ განიცდიდა და მორწყვასთან დაკავშირებული საკითხები საფიქრებელია ოდიდან მომავალი ტრადი-

² ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, სამართლის წიგნი, გვ. 113.

³ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, სამართლის წიგნი, გვ. 80.

* ჩვენ მხოლოდ ერთ საბუთს ვიცნობთ, სადაც წყლის გატარებასთან დაკავშირებით მოტანილია ვახტანგ VI კანონი. მოგვყავს სრულად: კ. სულხან მდივანი და მამუკა ბეგის შვილი იბრეიმ, წყლის გატარებაზედ ლაპარაკობდნენ, ამითი საჩივარი გავსინჯეთ. მეფის ვახტანგის სამართლით წყლის გატარებას ვერას ალაგს ვერ დაუშლის; ვერც საყდარში, ვერც ზეარში და ვერც ხოდაბუნში. ყველგან გაატარებს. მეორე ეს ახლა კაცნი გავგზავნეთ, გავაშინჯეთ და არას უშლიდა. მესამე კიდევ, ეს მაღამდის იბრეიმ იმ ბაღს იშოვნოდა, უწინაც იმაზე უვლია, რომელზედაც ეხლა სულხან მდივანს მოჰყავს. ამ მიზეზებით ვერ დაუშლის, როგორც ამას წინად ედინოს მღილით იმავე გზაზე უნდა გაატაროს სულხან მდივანმა. იბრეიმ ვერას ედავება, თუნდაც კიდევ მცირეს უხდენდეს ბაღისას, მაშინ(ა)ც ვერას ედავება. და ვერ დაუშლის. ზთიბათვის (ი) და კ/ო-რონი/კ/ონ/ს ააა (1782) (ხელნაწერთა ინსტიტუტი ფონ. AD 991).

კიით გადაეჭრათ. ვახტანგ VI მხოლოდ ამ ტრადიციას აკანონებდა. მისი კანონები ხელოვნურ მორწყვასთან დაკავშირებით წამოჭრილი დავის გარჩევის დროს იშვიათად გამოიყენებოდა. ხოლო ისეთი საკითხების გარჩევისას, რომელსაც ვახტანგის სამართალი არ ითვალისწინებს, ჩვეულებრივ მეთოდს მიმართავდნენ „მოკითხული ვქმნით და ძველთაგანაც ასრე ყოფილიყო“-ო.

ტრადიციულია და წყლის მფლობელობის უძველეს ნორმას გადმოსცემს განცხადება „ქვეყანაზე ეს სამი არ დაეჭირვის კაცსა და ქელმწიფისა არის წყალი, მუშა და ბალახი“. ე. ი. წყალი ბუნებრივ მდგომარეობაში საზოგადოა და მასზე ხელი ყველას მიუწვდება. კერძო საკუთრებაში მხოლოდ მონაპოვარი წყალი შეიძლება იყოს¹. წყლის საკუთრება სხვადასხვა სახისაა. ამომავალ დებულება წყლის განაწილებაში შემდეგია—„ქ. ვინც დიდი ხ/ა/რჯის მყებელი (sic) იყოს. იმან მეტი წყალი აღინოს. ვინც ნაკლები ხ/ა/რჯის მძლველი იყოს იმან ნაკლებ. წყ/ა/ლი აღინოს“²...

გაწეული ხარჯის მიხედვით ესა თუ ის პირი, სოფელი. ეკლესია და სხვა შეიძლებოდა ყოფილიყო რუს სრული მფლობელი.

„ქ. ზა წელსა კს კონსტანტინე მეფისასა ესე რუ/ვი გამოვიღეთ/მე დომნინოს სამწევრის ჭუარის მამასახლისმან და გიორგი თულათას ძემან. მოვიღეთ რუვი ესე ჭუარად და არაეინ არს სხუად... რუვსა ამას გარნა პატიოსანი ჯვარი და გიორგი ვარ. ესე ამოიკითხოს მე დომნოს მონაჲ ჭუარისა/ჲ/ იგი ქმნ შეჩყნ ამინ იყა (ვან)“ გვამცნობს სამწევრისის ეკლესიის კედლის წარწერა (X ს.)³.

რუზე სრული კუთვნილება იშვიათია და უმეტესად მცირე სასოფლო რუებზე ვრცელდება. დიდი არხის გატანა რამდენიმე სოფლის შეერთებული ძალით ხდებოდა და წყალიც გაწეული ხარჯის პროპორციულად ნაწილდებოდა. ამა თუ იმ სოფლის წილად შეიძლებოდა ყოფილიყო სარწყავი წყლის განსაზღვრული ნაწილი, „ქ. თქვენც მოგესხენებათ ჩვენც წყალი ყაიბულას რუდამ მოგვცემია, შესჩივის ზაზა ამირაჯიბი მეფე ერეკლეს 1787 წელს მირთმეულ

¹ ი. ანთიძე, წყლის მფლობელობა და სარწყავი წყალი საქართველოში...

გვ. 146.

² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Qd 637.

³ გ. ჩუბინაშვილი, მასალები სამწევრისის ტაძრის შესწავლისათვის, Ars Georgica, 2, გვ. 21.

არზაში — სამი წილი წყალი ბრეთელების ყოფილა იმ რუდამა და ორი წილი ჩვენი“⁷. წყლის წილით სარგებლობა სხვადასხვანაირად ხდებოდა. შეიძლებოდა მთელი წყლის სარგებლობა განსაზღვრული დროით, ერთი ან ორი ნაკადული წყალით სარგებლობა მუდმივად და სხვ. სოფელში შესვლისას წყალს რიგის მიხედვით „ყველანი ღიღრიღობით და ცოტცოტაობით რასათით გაიყოფნენ და ისრე აღედნენ“⁸.

პირველად ირწყვებოდა ზევით მდებარე მამულები. რწყვის საათები მეტად რეგლამენტირებული იყო. წყლის გაცდენის შემთხვევაში რიგი იკარგებოდა. არსებობდა რიგის დაწესების სხვა წესიც — პირველად ირწყვებოდა ის მამული, რომელიც ყველაზე მეტად საჭიროებდა რწყვას⁹.

როგორც წყლის წილი დამოკიდებული იყო რუს გამოღებისათვის გაწეულ ხარჯზე, ასევე რუს გატანა-მოვლისათვის დაწესებული საზღაური განისაზღვრებოდა სარწყავი წყლის მიერ მოტანილი სარგებლობით. მაგ., 1721 წელს კასპელებს რუს გატანის ხარჯი ასე გაუნაწილებიათ: „ვიანგარიშეთ და რაც დახარჯული იყო პურით და საკლავით თუ თეთრი ღვინით სამოცდაშვიდი მარჩილი დახარჯულიყო. ორმოცი მარჩილი ჩვენ კასპელებმა უნდა მოგვეთ და ოცდაცხრამეტი ქარუმიძიან ყმებმა. ოცდარვა მარჩილი იმიტომ, რომ ისინი სულა ვერას მორწყავდნენ. რუ რომ არ გაკეთებულყო“¹⁰

ერთ-ერთ საბუთში დაცულია საინტერესო სანის გადასახადი, რომელსაც „რუს საიასაულო“ ეწოდება. საბუთი რუს იასაულის საიასაულო ნუსხას წარმოადგენს, სამწუხაროდ თარიღი არ უზის. ხელის მიხედვით შეიძლება XVIII ს. იყოს.

„რუს იასაულის საიასაულო საკომლოზედ რვა თუმანი და 1/2მ საკომლოს ცხრა აბაზ უზალთუნი შეხვდა.

ბ ჰქნ ქ. ჯიშოიტანთ შეხვდა რომ აბდულაანთ მამულიც ამათ აქეს. რაც ამათ უჭირავთ, რომ ამათი საკომლო ცამეტ ნახევარი იქნება ოცდახუთი მინალთუნი. სამი აბაზი, ერთი შაური.

⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. АД 1106.

⁸ დასტურლამალი, გვ. 103.

⁹ МИЭБГКЗК, т. IV ч. II, გვ. 205.

¹⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. АД 2184.

• ჰეცფე ქ. ზაქარაანთ ოთარიანთ და ყარ ბეჟანს აქვსთ სა-
კომლო ცხრა და ერთი ჩარეჟი. ამათ შეხვდათ ჩვიდმეტი მინალთუ-
ნი და თერთმეტი შ/ა/ურ ნახევარი.

ბ ძსნე ქ. ფარსიანთი და ელიზბარიანთი საკომლო თორმეტი
და ერთი ჩარეჟი. ამათ შეხვდათ ოცდასამი მინალთუნი და ხუთ
შ/ა/ურ ნახევარი.

ჰსე ქ. ღვთისავარაშვილს შეხვდა ორი საკომლოსი და სამი ჩა-
რეჟისა ხუთი მინალთუნი და აბაზ ნახევარი შაური.

ჯრნ ქ. ბახუტაანთ შეხვდათ ოთხ საკომლო ნახევრისა რვა მი-
ნალთუნი და სამი შაური¹¹.

„რუს საიასაულო“ საფიქრებელია რუს გამოსაღებად გაწერილი
გადასახადია. მითუმეტეს, რომ გადასახადი ნაკვეთის სიდიდესთან
ერთად იზრდება. ჩვეულებრივ რუსთან დაკავშირებულ სამუშაოებზე
იასაული გამოყვანილი მუშების ზედამხედველია—„მერმე არადეთის
რუს გამოსაღებლად მუშა შევაწერეთ. ავალისშვილი პეტრე და ლუ-
არსაბ და პაპუნა ფავლენიშვილი ესენი მუშის იასაულათ გამოვაგ-
ზავნეთ. შენც ამათ მიუღდექ და მუშას თავ დადექ“, წერს დედოფალი
ანახანუმი გიორგი კალატოზიშვილისადმი 1756 წელს გაგზავნილ წე-
რილში¹².

რუს გატანა სახელმწიფოებრივი ღონისძიება იყო და მასში
ჩაბმული უნდა ყოფილიყო მთელი მოსახლეობა. ზედმეტია იმაზე
ლაპარაკი, რომ მშენებლობის მთელი სიმძიმე გლეხობის
ზურგზე გადადიოდა. მოტანილი საბუთებიდან კარგად ჩანს,
რომ არხის გაყვანაზე როგორც მატერიალური სახსრების, ისევე მუ-
შახელის გამომღები გლეხობა იყო. პირველ რიგში არხის მშენებლო-
ბაზე ის სოფლები მონაწილეობდნენ, რომელთა მამულები ამ
არხით უნდა მორწყულიყო. უბრნისის „ზედა“ რუს განხილვისას სა-
ამისო საბუთი მოვიყვანეთ „დასტურლამალი“-დან. ამჯერად კი მო-
ვიტანთ სხვა საბუთს—„ქ ბატონიშვილი იულონ გიბრძანებ ნახუც-
რიშვილო იოსებ, მერმე თარხანიანთ მუშა ვთხოვეთ თელათ გორის
რუს გამოსატანათ. შენ მოდი მუშას მოგცემენ თელათ გორს მიიყვა-
ნე და რუზე ამუშავე...“

¹¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Qd 75.

¹² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Hd 3213.

ქ. ვისაც იმ რუზე სარწყავი მამული აქვს ყველას ყმა უნდა მოიყვანო და ამუშავო“¹³.

სახელმწიფო მართო დიდი რუების გატანაზე და სახასო მამულების მორწყვაზე არ ზრუნავდა. ყოველი რუს გატანა დიდის თუ პატარასი, მიუხედავად მისი ფლობელისა და მოსარგებლისი, სახელმწიფო ღონისძიებად იყო მიჩნეული და არა ერთი თხოვნა არხის გაყვანაზე დახმარების შესახებ, ყურადღებული იყო. მაგ., 1716 წელს თუმანიშვილებისა და ქარუმიძის შორის თორტიზის რუსა და ხევთუბნის რუზე ატეხილი დავის გაძჩევის დროს გამორკვეულა, რომ „მეფეთა და ხელმწიფეთადგან თუმანიშვილებს ხევთუბანი ჰდომე-ბოდათ და წყალობა დამართოდათ, მაშინვე იმისი წყალი რუ და სათავე მეჭუდის ხევიდამ მეჭუდის წყლიდამ ჰქონებოდათ, მაგრამ ის წყალი არ ყოფნოდათ და კურთხეულს მეფეს როსტომს შეხვეწნოდნენ და სხვას ალაგით სხუა რუ და სათავე და წყალიც ეაჯათ... მეფეს როსტომს შეეწყალა თვითონ მიბრძანებულიყო რუ და სათაო მოესაზრა ქვეყნისთვის. მუშა შეეწირა დიდის ლიახვიდამ და პატარა ლიახვიდამ ორითგანვე სათავე აეღო და წყალი გამოყვანა და ერთ რულ შეეყარა და მარანა გაეთარხნებინა მერუეთ დაეყენებინა და ეს რუ და წყალი ყოვლის კაცის აუცილებლად თუმანიშვილებისათვის ხევთუბნის სარწყავად ებოძებინა“¹⁴. როგორც ჩანს, თუმანიშვილები როსტომ მეფის განსაკუთრებული წყალობით სარგებლობენ, მაგრამ დახმარება რუს გატანაზე ჩვეულებრივი ამბავია. 1800 წელს „ერთობით ჯავახიშვილებმა“ უფლისწულს დავითს შემდეგი არზა მიართვეს—„არხი გვაქვს გამოსაღები და ჰირისაგან რომ კაცი ამოგვიწყდნენ ეს ორი წელიწადია ვეღარ შევძელით გამოღება. ამ გვარებში ჩვენც მოვხმარებივართ სხვათა და წყალობას ვითხოვთ ჩვენი მეზობლები თვითონ დღეს მოგვეხმარნენ... თარხნიშვილო ტეტიავე—ბრძანებს საპასუხოდ დავითი — მერე ამ აზრით ჯავახიანთ ასე რომ მოუხსენებიათ სასირეთმა, მეტეხმა და ჩოჩეთმა ერთი დღე არხის მუშაობას უნდა უშველონ“¹⁵.

წყალზე რიგი რუს გატანისთანავე წესდებოდა და შემდგომ იშვიათად იცვლებოდა. ამდენად სარწყავი წყალი მკვიდრად უკავ-

¹³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Qd 2:94.

¹⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Sd 858.

¹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. hd 14078.

შირდებოდა სარწყავ ნაკვეთს. თუმცა იშვიათად საქართველოში მიწა უწყლოთაც იყიდებოდა, მაგრამ წყლის ერთხელ დადგენილ კუთვნილების და რიგის მოშლას თვით თურქი მოხელეებიც კი ერიდებოდნენ.

„ბეჟანისათვის საუფლისწულოდ გვიბოძებია ბერშოეთი და ნუჯზარას სოფელი, ბერშოეთს როგორც წყლის რიგი და წილი არის. დღეს აქამდი გარიგებული არის იმავ რიგით იყოს ბეჟან რიგს ნუ მოშლის“, ბრძანებს ვახტანგ მეფის ძე¹⁶.

„ვინაიდან მცოდნე პირნი იუწყებიან, რომ მდინარე წყალთბილადან მომდინარე წყლის ნახევარი ძველი დროიდანვე სოფ. ვალეს სარწყავი წყალი იყო ამიტომ (ეს გარემოება) ჩაიწერა ახალ დავთარში“. აღნიშნულია გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში¹⁷.

რუს მოვლა, სოფელში წყლის ჩამოყვანა. წყლის რიგის დაცვა ევალებოდა ამისათვის გამოყოფილ სპეციალურ პირს „მერუეს“. მისი ინსტიტუტი ძველთაძველია საქართველოში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ნასტავისის რუსთან კავშირში მერუეს იხსენიებს... აკად. ნ. ბერძენიშვილის დასკვნით „მოქცევაჲს“ მერუე რუს საპატრონოდ დასმული მონაა. ფეოდალური ხანის მერუე მისი შემდგომი განვითარება იყო. ფუნქციონალურად ისინი დიდად არ განსხვავდებიან. მხოლოდ ელინისტური ხანის მერუე მონაა, ფეოდალურის კი ყმა, ან პირადად თავისუფალი დაქირავებული პირი. ფეოდალურ ხანაში მერუე თავდაპირველად რუს მეთვალურეს ნიშნავდა, არაა გამორიცხული რიგ შემთხვევებში მისი ვალდებულება არხის შეკეთებაც ყოფილიყო. თუმანიშვილებისა და ქარუმძიეების დავის გარჩევის მოტანილ წიგნში დავის გამრჩევენი აღნიშნავენ, რომ როსტომს „მარანა გაეთარხნებინა მერუეთ დაეყენებინა“. მთელი სოფლის მერუეთ დაყენება, თუ აქ ტექსტობრივ შეცდომასთან არა გვაქვს საქმე, სხვას არაფერს უნდა ნიშნავდეს თუ არა არხის მოვლისათვის პასუხისმგებლობას და მის დაზიანების შემთხვევაში, შეკეთებას. ეთნოგრაფიული ცნობებიდანაც წვრილი რემონტის ჩატარება მერუეს ყოველთვის ევალება, მსხვილს კი ის თვითონ ვერ შეძლებს.

მერუეს, როგორც ზემოთ მოტანილი საბუთიდან ჩანს. მეფე ნიშნავდა და ამორჩევითი თანამდებობაც იყო. მერუე ინიშნებოდა

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Ad 1440.

¹⁷ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თბილისი, 1941, გვ. 40

დიდ სარწყავ რუებზე, სადაც წყლის რიგს თვით მეფე აწესებდა. ხოლო ირჩეოდა ადგილობრივი მნიშვნელობის სასოფლო რუებზე სოფელი ერთსა ან რამდენიმე მერუეს გამოყოფდა, გააჩნდა თუ რა წილი ჰქონდა მას რუზე. „ქ. თქვენც მოგეხსენებათ ჩვენი წყალი ყაიბულას რუდამ მოგვცემია — წერს 1787 წ. მეფისადმი მირთმეულ არზაში ზაზა ამირაჯიბი—სამი წილი წყალი ბრეთელებისა ყოფილა ამ რუდამა და ორი წილი ჩვენი (სალოლაშნელებისა, ი. კ.) ორი მერუე იმათი ყოფილა და ერთი ჩვენი. ამ რიგითა და განწესებით ვცხოვრებულვართ და დავრჩომილვართ“¹⁸.

ამგვარად მერუის მოვალეობაში შედის რუს მეთვალყურეობა სოფლის ინტერესების დაცვა ამ რუზე, წყლის სოფელში შემოყვანა, წყლის რიგის დაცვა და არხზე წვრილი რემონტის ჩატარება, რისთვისაც იღებდა დაწესებულ გასამრჩელოს, ე. წ. „სამერუეო“-ს. ეთნოგრაფიული მონაცემებით „სამერუეო“. ერთ ჩანს ხორბალს უდრიდა კომლიდან.

წყლის გაზომვას მერუე თვალთ აწარმოებდა. წყლის საზომად აღმ. საქართველოში მიღებული იყო ე. წ. „ნაკადელი“ ან „საწისქვილო“—ერთი წისქვილის ქვის დაბრუნებისათვის საჭირო წყალი. საწისქვილო ოთხ ნაკადელს უდრიდა, ნაკადელი დაახლოებით 0.0023 კბ საყენს უდრიდა¹⁹.

მერუის მოვალეობაში შედიოდა თვალყური ედევნებინა ომ წყალი არავის დაეხვევებია, მოეპარა და რუსთან დაკავშირებულ სამუშაოზე მთელი სოფელი გამოსულიყო. დამნაშავე ირბეოდა ან ჯარიმდებოდა მერუის მიერ. მაგ., სოფ. დოესში მერუეს წყლის ქურდთათვის და რუსთან დაკავშირებულ სამუშაოებისათვის თავმარილთათვის ასეთი გარიგება ჰქონია: „დოესის რუდან რომელიც სოფლის კაცი უნდა იყოს რომელიც წყალს მოიპარავს ერთ ნაკადულს მეტი ან ნაკლებს დოესის მერუე მივა და ხარს წაართმევს. დოესს მი/ი/ყვანს და დაკლავს და სოფელს შეაჰმევს... ამასდა გარდა დოელეზა

¹⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Ad 1106.

¹⁹ В е н с с е н г о ф - ф о н — Сведения о состоянии орошения на Кавказе, Сб. Кавк. сельск.-хоз. вып. 1883. გვ. 106.

რომ დოესის რუს გაიღებენ და გასწმენდნენ რომლისაც სოფლის კომლის კაცი დააკლდებოდა ავადაც მოეპყრობიან და კიდეც და/ა/ზ ბევრნ ძეგლთაგანაც ასე ყოფილა განწესება და ჩვენს მოსწრებაშიაც ასე არის“²⁰.

სხვადასხვა სოფელში ჯარიმების სხვადასხვა ზომა იყო, მაგრამ ყველაზე გავრცელებული მაინც ხარის დაკვლა უნდა ყოფილიყო²¹.

სარწყავი წყალი ფეოდალურ საქართველოში ყოველგვარი მძლავრობისა და სოციალურ ჩაგვრის იარაღი იყო. საბუთებში მრავლად და დაცული საჩივრები რუს დახვედბასა და წყლის დაკავების შესახებ. განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს ის მოვლენა, რომ წყალს თვით სახელმწიფო იყენებს მოსახლეობისაგან გადასახადების ამოქაჩვის საშუალებად. „იმ წყალობას ვითხოვ — შესჩივის ურბნელი დეკანოზი კანდელაკი მეფე ერეკლეს — მართალია თერთმეტი კაცი დაწერეს შენთავს ვიფიცავთ ოთხი ლეკისაგან დაიკარგა იმათ სახლში აღარ არის რა, იმისი ლაშქარი არ მოგვშორდა, მუდამ გვართმევენ სურსათს და სათხოვარზე ძალი გვჭირს, ილაჯი აღარ გვაქვს. იმ დაკარგულის კაცებისას/ა/ც ჩვენ გვართმევენ, წყალს არ გვაძლევენ. მოიკითხეთ თუ გვქონოდეს გვიბოძეთ თუ არა და მოურწყავი მიწა ზემო ქართლში რა გამოსაყენებელია. ჩვენი ვედრება ეს არის თ/ა/ვი ვერ გაწყინეთ ვერ მოგახსენეთ ლეკისგან ილაჯი აღარა გვაქვს, საქონელი სულობით არ შეგვრჩა რა, ლეკმა წაგვართვა, გამოსაღებს სურსათს ნუ გვაწერთ თორემ ამის მეტი მოხსენება ჩვენგან არ გ/ა/იბედება. სულთ იქით ილაჯი აღარ გვაქვს დავლარიბდით მოსავალი არ მოგვდის, საქონელი ლეკისგან არ შეგვრჩა, წყალი არ გვეძლევა“²²... ვფიქრობთ კანდელაკის არზას განმარტება აღარ სჭირდება.

²⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Hd. 2741. გვიან შუასაუკუნეებში მესხეთ-ჯავახეთში თურქეთის გავლენით მერუის ინსტიტუტის მაგივრად შემოდის მერაბი და ახჩი. პირველი მათგანი მთელი მდინარის სარწყავ სისტემას განაგებს, მეორე კი მისი ხელქვეითია და წყლის რიგის მომწესრიგებელია სოფლებში. მერაბი დასტურდება აგრეთვე აღმ. საქართველოს თათრულ რაიონებისათვის. საერთოდ საქართველოში ეს ინსტიტუტი უცხოა.

²¹ Haxsthausen A., Transcaucasien. Leipzig, I, c, II, 58.

²² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონ. Ad 692.

ОРОШЕНИЕ В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ

(Историко-археологический очерк)

Резюме

В труде рассматривается история орошения в Грузии с древних времен до второй половины XIX века. В последнее зремя в грузинской историографии появилась довольно богатая литература, посвященная отдельным вопросам истории ирригации в Грузии. Детально разработано техническое оборудование древних каналов (А. Лосаберидзе, А. Мамулашвили, С. Бедукадзе и др.), установлены почти все ступени развития ирригации в этнографическом быту Грузии. Изучены богатые эмпирические знания и трудовые навыки в народной практике орошения (М. Гегешидзе) и пр.

Особо надо выделить труд академика Н. А. Бердзенишвили «Листок из историко-географического дневника», в котором впервые в грузинской историографии орошение рассматривается в связи с социальным развитием грузинского народа. В развитии грузинской ирригационной терминологии Н. Бердзенишвили усматривает разные ступени ирригационной техники.

Но пока в изучении истории ирригации Грузии недостаточно использованы археологические данные. Археологическое изучение древних каналов сводилось к констатированию технического оборудования и установлению древней трассы, но игнорировались археологические памятники орошаемого района данного канала.

Односторонность изучаемого материала приводила к тому, что начиная историю ирригации чуть ли не с возникновения земледелия, почти все достижения грузинской ирригационной техники приписывали к XII—XIII вв. к периоду наивысшего расцвета экономического и политического могущества феодальной Грузии.

В труде опираясь главным образом, на археологический материал, дана попытка представить последовательность изучения способов и масштабов орошения, в связи с экономическим и социальным развитием грузинского народа, датированы более или менее крупные оросительные системы.

Труд состоит из четырех глав. В первых трех главах представлено возникновение ирригации в Грузии и ее развитие

до второй половины XIX в. В четвертой главе, посредством интерпретации исторических документов, рассмотрено водовладение и организация орошения в феодальной Грузии.

В археологии Восточной Грузии и Закавказья установлено, что в эпоху средней бронзы низинах жизнь протекала менее интенсивно, чем в энеолите и ранней бронзе. В археологической литературе это обстоятельство объясняется переходом скотоводства в полукочевое состояние и развитием бронзовой металлургии. Ни то и ни другое, по нашему мнению, не раскрывают полностью причин перехода населения от низин в горные районы. Металлургия способствовала выдвиганию тех горных районов, где находились медные залежи. Но не везде, где зафиксированы среднебронзовые памятники встречаются медные рудники. Что касается полукочевой формы скотоводства, она может быть и способствовала заселению горных районов, но не в ущерб низин. Даже наоборот, какраз полукочевое скотоводство определило полное заселение низменных районов к периоду поздней бронзы и раннего железа.

То обстоятельство, что низменность в средней бронзе почти опусташиваются, объясняется примитивным земледелием и засушливым характером климата Восточной Грузии и Закавказья.

При примитивной обработке, земля даст урожай лишь в течение нескольких сезонов, затем земля истощается и земледельцы вынуждены расчистить новый участок, что и делается с помощью выжигания леса. В Грузии еще с неолита зафиксировано подсечно-огневое земледелие. В ранней бронзе земледельцы хотя и употребляли примитивную соху, но она вряд ли могла полностью вытеснить подсечно-огневую систему. Массовому уничтожению леса способствовало и все растущее скотоводство, особенно овцеводство, которое требовало очищение огромных участков на пастбища.

Уничтожение лесных массивов и ее прямой результат — засуха, скоро должны были прийти до такой степени, что земля перестала давать урожай. Для спасения от приближающейся катастрофы население было вынуждено или применить искусственное орошение, или же отступить вместе с лесом в горные районы или в другие влажные места.

Расположение археологических памятников в таких местах, где искусственное орошение связано с очень сложными техническими и трудоемкими работами (Урбниси, Квацхелеби, Тквиави, Дидубе и др.), само собой отрицает существование ирригации в этом периоде. В ряде памятников этой эпохи Закавказья (Квацхелеби, Шенгавит) засвидетельствован факт смешанного посева, что с одной стороны свидетельствует о наступающей засухе, а с другой стороны указывает, что население этой эпохи еще не имеет практических навыков искусственного орошения.

В последней ступени средней бронзы вновь заселяются примыкавшие к равнинам предгорные районы. А в эпоху поздней бронзы и раннего железа плотно заселены все предгорные и низменные районы Восточной Грузии. Но в отличие от памятников эпохи ранней бронзы, которые характеризуются однообразием как в предгорьях так и в низинах, предгорные и низинные памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа существенно отличаются друг от друга. Предгорные районы заселены земледельческими племенами, а в низинах обитают скотоводы.

Заселение предгорий земледельцами было обусловлено исключительно благоприятными условиями для искусственного орошения. Каждое земледельческое население этой эпохи расположено около реки, речки или родника.

Археологические раскопки показывают, что каждое поселение эпохи энеолита или ранней бронзы в предгорьях вновь заселяются в эпоху поздней бронзы и раннего железа, тогда как ни одно из поселений ранней бронзы в низинах не заселяется до раннеантичного периода. (Урбниси, Квацхелеби). Исключение составляет бассейн реки Дебеда, который плотно заселен в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Однако оросительные системы Дебеды легко устраиваемы и известный грузинский историк и географ Вахушти Багратиони дает такую этимологическую интерпретацию бассейна реки Дебеда — «Зародила (дабада) эта река плодородие».

Распространение земледельческих поселений эпохи поздней бронзы в районах, где природные условия благоприятствуют искусственному орошению, доказывает, что в момент, когда вновь заселили эти места грузинские племена, уже были знакомы с ирригацией, следовательно возникновение оро-

шаемого земледелия в Грузии восходит к эпохе средней бронзы. Орошение в эту эпоху носило весьма примитивный характер. Для орошения использовались родники, реки, небольшие реки. Орошаемые участки расположены в доль открытых берегов рек на естественных террасах. Для каждого горизонта выведены отдельные каналы, которые создают наибольшие оросительные системы (схемы 1, 2, 3 и 4). Часто речка целиком перебрасывается в обработанные участки. Предгория Восточной Грузии большие оросительные системы не свойственны и она так богата водой, что большая часть обрабатываемых земель орошалась легко. Если учесть, что климат предгорий Восточной Грузии более влажен чем в низменных районах, станет ясно, почему начиная с поздней бронзы до раннеантичного периода экономический и культурный уровень предгорий выше, чем в низменных районах.

Следующая ступень развития ирригации в Грузии приходится на раннеантичный период, когда на передний план выступают равнины, своими многочисленными городами. На рубеже IV—III столетий до н. э. на левобережной равнине Куры воздвигаются города: Урбниси, Уплисхихе, Саркине, Мцхета и др. возникновение которых без хорошо развитых оросительных систем немыслимо. В эту эпоху строятся оросительные системы Шида-Картлийской равнины: Лияхвская (Доглаурская равнина г. Урбниси), Тирифонская (р. Патара Лиахви, г. Уплисхихе), Мухран-Настакисская (р. Ксани, г.г. Саркине, Мцхета).

В Античной эпохе создаются такие крупные оросительные системы как Арагвская (г. Севсамора) и Руставская (р. Кура, Караязская степь, г. Рустави) оросительные системы. К позднеантичной эпохе относятся Самгорская оросительная система (р. Иори, г. Уджарма) и наконец, оросительная система Алазанской долины создателем которой нам кажется, являлся храм Луны в Алаверди.

В античном периоде засвидетельствовано инженерное сооружение для проведения канала через впадину (русьмули) акведука (таб. II). Через акведук проведены почти все большие каналы Шида-Картлийской равнины.

Схема оросительных систем в Восточной Грузии, главным образом, начертывается в Античную эпоху. Феодалная Грузия унаследовала хорошо развитые оросительные системы, которые она еще более развила. В раннем средневековии

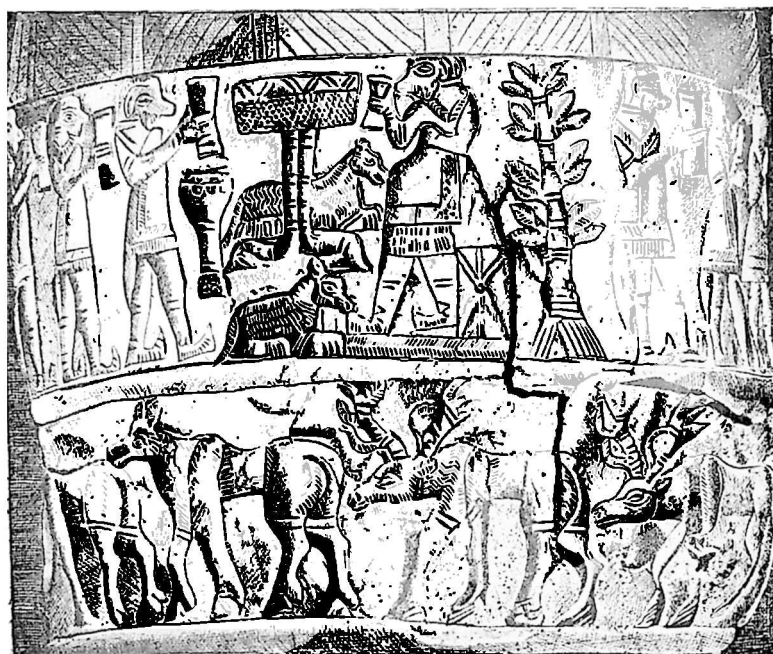
были проведены каналы Руисский (р. Лиахви), Цилканский (р. Ксани) и др.

Зенитом развития древнегрузинских оросительных систем надо считать XII столетие. Нашествие монголов и распад грузинского феодального государства разрушают оросительные системы. Из строя выбывают Самгорский, Руставский и ряд Квемо-Картлийских оросительных систем, что и способствует опустошению этих краев. Почти до XVIII в. строительство крупных оросительных систем наблюдается только в Кахетии. Но нашествие Шаха-Аббаса окончательно разрушило все крупные оросительные каналы.

В начале XVIII в. относительно длительной мирный период дал возможность царю Вахтангу VI частично восстановить разрушенные оросительные системы: Руставский, Нахидурский, Урбнисский и др.

Последним крупным ирригационным сооружением феодальной Грузии является Иорский канал в Самгорской степи, строительство которого было начато в 80-ых годах XVIII столетия при царе Ираклия II, было закончено во время правления Воронцова в Грузии.

ဝိသုဒ္ဓိသုတ္တံ

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
თავი პირველი. აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი სარწყავი სისტემები.	11
თავი მეორე. დიდი სარწყავი სისტემების წარმოქმნა და აღმ. საქართველოს ანტიკური ხანის სარწყავი სისტემები	51
თავი მესამე. ფეოდალური ხანის სარწყავი სისტემები	110
თავი მეოთხე. წყლის მფლობელობა და რწყვის ორგანიზაცია შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში	134
რეზიუმე	143
ტაბულები	149

ИАЗОН АБЕЛОВИЧ КИКВИДЗЕ
ОРОШЕНИЕ В ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ
(Историко-археологический очерк)
(На грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი . პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. კონდრატენკო

ტექრედაქტორი ნ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე

კორექტორი თ. დ ე მ უ რ ი შ ვ ი ლ ი

.კადაეცა წარმოებას 15.3 1963; ანაწყობის ზომა $6 \times 9,5$; ხელმოწერილია

დასაბეჭდად 13.8.1963; ქალაქის ზომა $60 \times 84^{1/16}$;

ქალაქის ფურცელი 4,7; საბეჭდი ფურცელი 10; სააქტორო

ფურცელი 12,4; საადრიცხო-საგამომცემლო ფურცელი 12,5;

შეკვეთა 554; უე 03737; ტირაჟი 1000

ფასი 85 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა,
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5